

**HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH BÖLÜMÜ DERGİSİ**

Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi

Bellek International Journal of History and Culture Research

ISSN: 2717-6142

2022

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Dergisi

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi
BELLEK International Journal of History and Culture Studies

ISSN: 2717-6142

2022

Contact / İletişim

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Tayfur Sökmen Kampüsü-Antakya/HATAY

Phone : +90 326 245 58 68/11106

Fax : +90 326 245 58 67

e-mail : bellek@mku.edu.tr

web : <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bellek>

Copyright © 2019
Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Arts and Sciences History Department
All rights reserved

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi Editör Kurulu

BELLEK International Journal of History and Culture Studies Editorial Board

Sahibi / Owner

Associate Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA

(On Behalf of The Department of History, Hatay Mustafa Kemal University)

Baş Editör-Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief

Assoc. Prof. Dr. İsa KALAYCI, (Hatay Mustafa Kemal University-Hatay/Turkey)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Maria IVANICS, Szeged University-Szeged/Macaristan

Assoc. Prof. Dr. Haydar CORUH, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mikail KOLUTK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Mustafa İŞİK, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA, HMKU-Hatay/Turkey

Assoc. Prof. Dr. İsmail BULBUL, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Alihan LIMONCUOĞLU, Istanbul University-Istanbul/Turkey

Assist. Prof. Dr. Gokhan KALMIS, HMKU-Hatay/Turkey

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Assist. Prof. Dr. Roza ABDIKULOVA, Kyrgyzstan-Turkey Manas Univ.

Bishkek/Kyrgyzstan

Assist. Prof. Dr. Sedat BILINIR, HMKU-Hatay/Turkey

Dr. Irwan SAIDIN, Malaysia National University-Selangor/Malaysia

Dr. Sebahattin ABDURRAHMAN, Middlesex University-London/England

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Assist. Prof. Dr. Mustafa Tayfun USTUN, Ataturk University-Erzurum/Turkey

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN (Manas Üniversitesi-Bişkek/Kırgızistan)

Prof. Dr. Bülent BAKAR (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)

Prof. Dr. Fahrettin TIZLAK (Akdeniz Üniversitesi-Antalya/Türkiye)

Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ (Süleyman Demirel Üniversitesi-Isparta/Türkiye)

Prof. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ALKAN (Gazi Üniversitesi-Ankara/Türkiye)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (İzmir Demokrasi Üniversitesi-İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. Nuri YAVUZ (Artvin Çoruh Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan DOĞAN (Sütçü İmam Üniversitesi-Kahramanmaraş/Türkiye)
Prof. Dr. Orhan KILIÇ (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi-Konya/Türkiye)
Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Prof. Dr. Osman KÖSE (Polis Akademisi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Rahmi DOĞANAY (Fırat Üniversitesi-Elazığ/Türkiye)
Prof. Dr. Salih ÇEÇEN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Prof. Dr. Yücel ÖZTÜRK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN (Marmara Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Zeki ÇEVİK (Balıkesir Üniversitesi-Balıkesir/Türkiye)
Doç. Dr. Akın BİNGÖL (Kafkas Üniversitesi-Kars/Türkiye)
Doç. Dr. M. Bilal ÇELİK (Sakarya Üniversitesi-Sakarya/Türkiye)
Doç. Dr. Ebru GÜHER (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi-Osmaniye/Türkiye)
Doç. Dr. Hamit ŞAFAKÇI (Artvin Çoruh-Üniversitesi-Artvin/Türkiye)
Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN (Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Nurgül YILDIRIM (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Özer ÖZBOZDAĞLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Sacit UĞUZ (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Doç. Dr. Selim KAYA (Afyon Kocatepe Üniversitesi-Afyonkarahisar/Türkiye)
Doç. Dr. Şeyma AY ARÇIN (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Doç. Dr. Volkan PAYASLI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Enis DİNÇ (Türk-Alman Üniversitesi-İstanbul/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Gülseren MUTLU (Pamukkale Üniversitesi-Denizli/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Hakan TÜRKKAN (Karabük Üniversitesi-Karabük/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Işıl IŞIK BOSTANCI (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim EFE (Kilis 7 Aralık Üniversitesi-Kilis/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Oğuzhan SAMIKIRAN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi-Hatay/Türkiye)

Sayı Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Faruk SÖYLEMEZ (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Doç. Dr. Sevda ÖZKAYA SOFU (Kastamonu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Caner ÇATAL (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Aziz KILIÇ (Inönü Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Kadriye ŞAHİN (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Sabri Can SANNAV (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şenay ATAM (Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi)

Dr. Öğr. Üyesi Süleyman HATİPOĞLU (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ARSLANYÜREK (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi)
Dr. Abdullah KARA
Dr. Hikmet Çiçek (Dicle Üniversitesi)

**Dergimiz; Google Scholar, İdealonline, İSAM (İslam Araştırmaları Merkezi),
Asos İndeks ve Semantic Scholar veri tabanlarında taranmaktadır.**

Tasarım / Design

Aysel TINAZ, aysel.tnaz@gmail.com

**Dergi içerisinde yer alan içeriklerden sadece ilgili yazarlar sorumludur. Editör kurulu sorumlu tutulamaz.
BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi, Hakemli bir dergidir. Yılda 2 sayı olacak
şekilde yayınlanır.**

EDİTÖRDEN

Değerli Bilim İnsanları

BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi'nin üçüncü yılının ilk sayısında (4. Cilt, 1. Sayı) Bilim dünyasına 2 derleme, 3 araştırma makalesi ve 1 kitap değerlendirmesi yayınlamaktan övünç duyuyoruz. Çalışmalarıyla hem dergimize destek olan hem de bilimsel birikime hizmet eden tüm yazarlarımıza teşekkür ederiz. Ayrıca bilimsellik saikiyle kıymetli vakitlerini ayırarak makalelerimizi değerlendirme sürecindeki katkılarından dolayı sayı hakemlerimize de müteşekkirimiz. İyi okumalar...

30/06/2021

Doç. Dr. İsa KALAYCI
(Baş Editör)

İÇİNDEKİLER/INDEX

Derleme Makaleleri/ Review Articles

Mustafa ÖZTÜRK

Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II.....1-20

Ceren YÜCEALTAY

İran-İrak Savaşı ve Türkiye Üzerine Etkileri.....21-34

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Mehtap SOYSAL

Avrupalı Gezinlerin Gözünden XV. Ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nde Dini Hayat (Kalenderi Ve Mevlevi Dervişlerin Gravürlere Yansıması)35-49

Arzu BAYKARA TAŞKARA

Viticulture on the Island of Samos and Delicious-Desired Muskat Wine50-75

Ömer ÖNAL ve Işıl IŞIK BOSTANCI

Şer'iyye Sicillerine Göre 19. Yüzyılın Sonu 20. Yüzyılın Başlarında Antakya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapıste76-91

Kitap Tanıtımı / Book Reviews

Caner AYDEYER

Lizabeth Cohen, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago 1919-1939*, 2nd Edition, ACLS Humanities E-Book. Cambridge, Cambridge University Press.....92-96

ANA HATLARIYLA OSMANLI DEVLETİ'NİN EKONOMİSİ II*

OTTOMAN STATE'S ECONOMY WITH ITS MAIN LINES II

Mustafa ÖZTÜRK**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 16/06/2022 Düzeltme/Revised: 27/06/2022 Kabul/Accepted: 27/06/2022

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atıf / Cite as: Öztürk, M. (2022). Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 1-20. <https://doi.org/10.52735/bellek.1131969>

ÖZ

Altı yüzyılı aşkın hüküm süren Osmanlı Devleti'nin ekonomisi incelendiğinde, feodal toplumun özelliklerini taşıdığı söylenebilir. Klâsik dönemde ekonomi büyük oranda kendi kendine yetiyordu. Ama dünya genelindeki siyasî ve ekonomik gelişmeler, klâsik Osmanlı sisteminin yetersiz kaldığını ortaya koydu. Dünyadaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı ekonomisinde de önemli gelişmeler ve değişimler yaşandı.

Osmanlı döneminin karmaşık ekonomik yapısı ve ilişkilerini bir makalede değerlendirmenin zorluğu bilinmektedir. Tarih araştırmalarında ya bir konuda etraflı ve derinlemesine inceleme yapılır veya temel kaynaklara dayanarak, daha uzun bakış açısıyla ele alınır. Bu çalışmada ikinci usul tercih edilmiştir. Böylece ekonomik alanda meydana gelen gelişme ve değişimleri takip ve mukayese etme imkânına kavuşulmuştur. Ancak dergilerdeki yazım kurallarına uymak zarureti dolayısıyla, bu çalışma; daha çok klasik dönem Osmanlı ekonomik düzeninin anlatıldığı “Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi I” ve genelde XVII. yüzyıldan sonraki meselelerin ele alındığı “Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin Ekonomisi II” şeklinde iki mütemmim cüze ayrılmıştır.

Tarih boyunca tüm devlet idarelerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de iktisada nerede, nasıl ve hangi oranda müdahale edeceği meselesi son derece önemliydi. Osmanlı iktisadî düzenin klâsik dönemden başlayarak, XX. yüzyıla kadar olan iktisadî esasları, dönem içinde meydana gelen temel gelişmelerin bütüncül olarak bilinmesiyle mümkündür. Bu çalışmada; Osmanlı ekonomisinin temel yapı taşını oluşturan vergi, fiyat ve çağlar meselelerine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Osmanlı ekonomisi, bütçe, vergi, fiyat.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, mustafaozturk7935@gmail.com, **ORCID:** 0000-0002-6808-8788

EXTENDEED SUMMARY

In this study; the principles of the Ottoman economic and social situation, economic policy, institutions, timar, mukataa and foundations, which are the basic indicators of the economy, have been evaluated. In addition, budgets, trade, money and prices, tax system are examined. Later, the characteristics of the modern age, its effects on the Ottoman economic and political life, the economic situation of this period, and the reforms made in this field were emphasized. Thus, the Ottoman economy was handled in a holistic manner.

As in all state administrations throughout history, the question of where, how and at what rates to intervene in the economy was extremely important in the Ottoman Empire. Starting from the classical period of the Ottoman economic order. The economic principles up to the 19th century are possible by knowing the basic developments and changes that occurred during the period in a holistic way.

The economy of the Ottoman Empire, which includes a long period, shows the characteristics of the agricultural society. In the Classical period, the economy was largely self-sufficient. However, political and economic developments throughout the world revealed that the classical Ottoman system was insufficient. In parallel with the developments in the world, important developments and changes took place in the Ottoman economy.

Pre-industrial agricultural societies have common features in political, economic, military and social fields. The most obvious among these are; The natural use of energy resources was the muscle power of humans and animals, and the lifting and propelling power of water and air. Therefore, similar practices are encountered in all classical societies. Production technical tools and equipment, transport, trade, transportation and communication in classical states were based on the same natural energy sources. Therefore, there were no big differences between societies in terms of development level. Accordingly, social change and development took place in a very long time.

Because the Ottoman State lived the classical period characteristics, its economic order also carries the characteristics of an "agricultural society". Because the sources of Ottoman economics; agriculture, animal husbandry and industry based on natural energy resources, and the modest trade of raw materials and industrial products within or between countries. Since the money economy was not sufficiently developed and the economy in kind was more dominant, wages and payments were made in kind as in the timar system. This caused the dynamics of the economy to work slowly from time to time. An intermediate formula has been developed to overcome this problem. Since the state does not have the opportunity to supply the central currency in the desired amount and rate everywhere, mints were established in the capital and in the regional centers or close to the mines. The mints, which were operated by tax farming, had to mint coins with a meter and scale determined by Istanbul. Otherwise, the contract of the tax farming would be canceled and the mint would be closed.

The economic and social foundation of the Ottoman State is the heritage regime. In summary, the miri (official) regime; heritage is based on land and all property belongs to the state. It is the regime in which the state recruits soldiers, imposes official duties on its people, receives taxes and replaces the central dominant culture. In other words, the regions where the state makes distribution and conferences are the borders of the miri regime. These borders do not extend to all regions of the country where they are thought to be. Regions outside these regions have been administered with salivary or special status.

In the classical order, it was not possible to enrich with state resources, to become feudal and to become a lord over somebody. However, this established order 17th century With the deterioration of the century, the state resources passed into the hands of the notables in the center and families in the provinces and passed from father to son. The notables got stronger and gained great wealth. This, in turn, formed the basis for the formation of landlords and circles with great wealth, which have survived to the present day.

Miri thanks to the Ottoman regime, today was provided by the central integration of countries outside the borders of Turkey. In these regions, Ottoman foundations and works, immovable cultural assets, infrastructure facilities are standing as the legacy of the past. In the 19th century, the economic superiority of the industrializing European states began to be seen clearly. The development desire and will of the state could only be fulfilled by

granting concessions to Western states. Thus, the Ottoman Empire entered the area of economic domination and competition of the West.

The Ottoman Empire, which did not want to stay away from the developments in the world in the recent times, also embarked on important economic reforms. Since the state could not provide its capital and technology with equity, it had to contract capital and technology in return for long-term broad concessions. Despite all the well-meaning efforts 19th century. Although there were partially modern industrial facilities in the century, the Ottoman economy was showing the characteristics of an agricultural society economy until its collapse. Because most of its national income is still based on agriculture, 80% of the population lived in rural areas. As such, it could be self-sufficient in basic food and necessities. As a result of the successful economic policies he followed according to his age, there was no “hunger” in the country. However, the public suffered from time to time due to some local disasters (such as drought, locust epidemic, plague). In these cases, thanks to the established order, grains from other provinces were transported to the disaster areas and trouble was prevented.

As a result of the historical continuity, the economic reforms and institutions established in this period passed to the Republic. Many institutions such as Ministries, Court of Accounts, railways, trams, tunnels, roadways, ports, ferry companies, companies operating in many areas, stock market, government bonds, banks, postal organizations, agriculture and industry schools continue to exist today. However, finding millions of gold liabilities of the Republic of Turkey has also inherited from the Ottoman Empire.

Key Words: Ottoman Empire, Ottoman’s economy, budget, tax, price.

GİRİŞ

Bu çalışma; Dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Osmanlı Devleti’nin ekonomik meseleleriyle ilgili olarak daha önce *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*’nin Aralık 2020’deki 2. cilt 2. sayısında 122-147 sayfalar arasında yayınlamış olan “*Ana Hatlarıyla Osmanlı Devleti’nin Ekonomisi I*” başlıklı makalenin devamı niteliğindedir. “*Klâsik Dönem Osmanlı İktisadının Esasları*”, “*Ekonomik Açından Osmanlı Toplumsal Yapısı*”, “*Temel İktisadî Göstergeler*” gibi konulara değinilen önceki makalede, Osmanlı ekonomisine dair panoramik bir bakışla yaklaşılmıştır. Şimdi ise Osmanlı iktisat tarihinin en tartışmalı konularından “vergi”, “fiyat” ve “yakınçağlar” mevzularına açıklık getirmeye çalışılacaktır.

1. Vergiler

Tarih boyunca bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de ekonomik gelirlerin başlıca kaynağı vergi idi. Osmanlı vergi düzeni esas itibariyle “*şer’î*” ve “*örfi*” olmak üzere iki temele dayanmaktaydı. Ancak bazı bilim insanları “*avarız*”ı ayrı bir sınıfta değerlendirmişlerdir. Halbuki *avarız* vergisi, mahiyeti itibariyle *örfi* bir vergi olduğu için bunun ayrı bir sınıfta tanzim edilmesine lüzum yoktur.

1.1. Şer’î Vergiler

Mustafa Akdağ, “*rüsum-ı şer’iyye*” denilen gelirlerin şeriatlık görevleri için alınan bir vergi olduğunu belirtmiştir.¹ Bu gelir kaleminin dayanağına bakıldığında; kaynağını doğrudan Kur’an-ı Kerim’den ve sünnetten alan vergilerdir ki bunlar *cizye* ve *öşürdür*. Her ne kadar bazı araştırmacılar “*harac*”ı da *şer’î* vergi olarak değerlendirseler de bu değerlendirmeler doğru değildir. Bir Müslüman *mîrî* bir çiftlik işletirse, bunun verdiği yıllık vergiye *çift resmi* denir. Şayet bir *mîrî* çiftliği bir gayrimüslim işletirse o zaman bunun verdiği yıllık vergiye *haraç* denir. O halde *haraç*, kelimenin çağrıştırdığı anlamıyla keyfi olarak alınan bir vergi değil, *mîrî* çiftlik işleten gayrimüslimin ödediği bir vergidir. Bu itibarla *harac*, *şer’î* değil, *örfi* bir uygulamadır.

Cizye, *şer’î* vergilerin en önemlisi olmakla birlikte genelde üzerinde yanlış değerlendirmeler yapılan bir vergi türüdür. *Cizye*, Osmanlı Devleti’ndeki kanunnamelerin

¹ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi II*, 2. Baskı, Tekin Yayınevi, Ankara 1979, s. 271.

diliyle *harbe darbe kâr u kisbe kadir* (savaşmaya ve iş-güç yapabilecek güçte) erkek gayrimüslimlerden can, mal, ırz ve namuslarını, din ve diyanetlerini koruma karşılığında şahıs başına yılda bir defa nakdi olarak alınandır. Cizye mükellefiyetinin de belirli şartları vardır; *harbe darbe kâr u kisbe kadir*, 300 akçelik geliri olan ve âkil-baliğ olmaktadır. Bu da geleneğe göre 15-65 yaş arasına tekabül eden bir uygulamaydı. Bazen bu yaş aralığının 13-70 yaş kabul edildiğine de rastlanmaktadır. Ruhbanlar, kadınlar, çocuklar, kör, felçli, düşkün, pîrî faniler cizyeden muaf tutulmuşlardır. Cizye gelirleri, gelenek olarak daima merkeze ait olup, timarın kaynağı olarak tevcih edilmezdi. Ancak bazı istisnalara rastlanmakta ve cizyenin de timar olarak tevcih edildiği görülmektedir.²

Gayrimüslimlerden alınan cizye miktarları da padişahlara bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Kanunî Sultan Süleyman döneminde (1520-1566) cizye 60-75 akçe aralığında seyretmiştir. Buna mukabil IV. Murat zamanında (1623-1640) bu miktar 333 akçeye yükseltilmiştir. Cizyenin kimlerden ne oranda ve ne zaman tahsil edileceği hususunda zamanla bazı ihtilaflar çıkmıştır. Bunun üzerine Köprülü Fazıl Mustafa Paşa XVII. yüzyılın sonlarında cizye konusunda bazı ıslahatlar yapmıştır. Buna göre cizye mükellefleri a'lâ, evsat ve ednâ olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Dönemin para değeri dikkate alınarak a'lâdan 4'er, evsattan 2'şer ve ednâdan 1'er şerifi altın tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. Köprülü Mustafa Paşa'nın cizye konusundaki ıslahatı başarılı olmuş ve cizye vergisinin kaldırıldığı XIX. yüzyılın ortalarına kadar yürürlükte kalmıştır. Cizye uygulamasından Şubat 1856'daki İslahat Fermanı ile vaz geçilmiştir. Hıristiyan tebaanın askere gitmemesi karşılığında "*Bedel-i Askerî*" adıyla bir vergi getirilmiştir. Bedel-i askerî bir nevi cizyenin adının değiştirilmesidir. Nihayet 1908'deki Meşrutiyet inkılabından sonra Hıristiyanlar da asker olduklarından bedel-i askerî de kaldırılmıştır.³

Öşür ise, her türlü mahsulden hasat zamanında 1/10 oranında alınan nakdî bir vergidir. Öşür esas itibariyle aynî olarak tahsil edilirdi. Fakat sebze meyve gibi hububatın dışındaki mahsulün aynî olarak alınması ve muhafazası mümkün olmadığından bu mahsullerden nakdî olarak alınırdı. Bununla birlikte hububattan aynî olarak alınması kanundu. Öşür, sanayi öncesi tarım toplumlara ait bir müessesedir. Ekonominin tabiatın tahakkümünde olduğu bu dönemde kıtlık, çekirge salgınları ve daha başka doğal afetlerden dolayı açlık tehlikesi her zaman vardı. Diğer taraftan ne zaman çıkacağı belli olmayan savaşlar ve İstanbul'un iaşesi meselesi, öşür vergisinin devamını ve aynî olarak tahsilini mecbur kılıyordu. Herhangi bir bölgedeki kıtlık anında, ülkenin başka bir bölgesindeki öşür depolarından, yeterli miktarda hububat o bölgeye gönderiliyor, böylece kıtlığın önü alınıyordu.⁴ Bundan dolayı öşür tarım toplumlarında hayatî

² Örneğin, Canik Sancağı'nda II. Mehmet'in saltanat döneminde (1451-1481) bir kalenin komutanın timarları arasında baş vergisi de sayılmaktaydı. Başka örnekler için bkz.: Nicoara Beldiceanu, *XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Timar*, (Çev.: M. Ali Kılıçbay), Teori Yay., Ankara 1985, s. 26-27.

³ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011, s. 153-154.

⁴ Mesela; 1819-1820 yıllarında Şam ve çevresinde meydana gelen kıtlık, "kaht u gılâ vuku'una mebnî zehâyir husûsunda Şam ahâlisi giriftâr-ı muzâyaka olduklarını, Saruhan ve Aydın sancaklarında mevcûd olan zahâyiri Beyrut ve Sayda iskeleleriyle Şam-ı Şerif'e nakl ve furuht olunduğu sûrette Şam ahâlisinin düçar oldukları muzâyakadan vâreste olmalarına sebeb... müşarüniylehin İzmir ve Mağnisa ve Aydın kazalarında der-anbâr keyli-i İstanbulî olmak üzere otuz bin keyl mikdarı hinta ve yirmi bin keyl mikdarı şa'ir mevcûd idüğünden bahisle ol mikdâr keyl hinta ve şa'irin İzmir'den rikâb-ı sefâyine tahmîlen Beyrut ve Sayda iskelelerinden birine nakl ve andan Şam-ı Şerife tesyîl olunarak..." giderilmiştir (BA. *Cevdet Dâhiliye*, No: 340). Keza 1845 yılında Diyarbakır ve havalisinde yeterli yağış olmamasından dolayı kıtlık meydana gelmiş, bunun önlenmesi için "mahallinde mevcûd olan aşâr zahâyirinden tohumluk olarak mahallî kilesiyle bin kile hinta ve ol mikdâr şa'irin kurâ-yı merkûme ahâlisine ikrâz ve itâsı hususu"nda gereğinin yapılması için emir gönderilmiştir. BA. *Cevdet İktisat* No: 637-B'den nakleden Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara 2010, s. 273-274.

bir önem taşıyordu. Bu öneminden dolayı bütün devletlerde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de varlığını sürdürmüş ve nihayet 1925 yılında kaldırılmıştır.⁵

1.2. Örfî Vergiler

Örfî vergiler; kaynağını doğrudan Kur'an-ı Kerim veya sünnetten almayan, gelenek ve örf'e dayanan iktisadî ve doğal şartlardan dolayı konan vergilerdir. Bu vergilerin dönemin anlayışı gereği, kitap ve sünnete dayandırılarak fetva alınmak suretiyle şer'ileştirilmesi, sonucu değiştirmemiştir. Kısaca belirtilecek olursa; örfî vergiler cizye ve öşür dışındaki her türlü vergilerdir.

Bazı araştırmacıların ayrı başlık altında inceledikleri, olağanüstü zamanlarda alınan fakat zamanla sürekli hale getirilen "avarız" da aslında örfî bir vergidir. Ancak avarız zamanla şer'ileştirilmiştir. Emlakı olan halktan zaman ve bölgeye göre değişebilen ve avârız hanesi üzerinden alınan bir vergidir. Nakdî veya aynî olarak alınır. Mesela kürekçi bedeli hizmet, nüzul bedeli aynî olarak alınır.⁶

Bu vergileri alındıkları kaynak itibarıyla şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

- ✓ Ziraî kaynaklı vergiler: Çift, nim çift, öşür, eşcar, bâğat, çiftbozan, haraç.
- ✓ Sinaî-ticarî kaynaklı vergiler: Gümrük, tamga, boyahane, aşhane, başhane, iskele, kapan, âsiyab.
- ✓ Âdât (sayılabilen) kaynaklı vergiler: Resm-i ağnam, resm-i camus, resm-i kovan veya güvvâre.
- ✓ Şahsa bağlı vergiler: Cizye, ispenç.
- ✓ Diğer (yukarıdaki sınıflamaya girmeyen) vergiler: Bâd-ı hevâ (cürm ü cinayet, ârûsane, deştbâni, tapu resmi), yaylak-kışlak, kaçgun, ihtisab, resm-i keyl, resm-i duhan, resm-i dalyan, resm-i bezirhane vd.).

Günümüz ekonomilerinde olduğu gibi, Osmanlı Devleti ekonomisinde de vergiler bir tasarruf, bir mülk veya hizmetin şahsa ulaşması karşılığında veya şahsın kanun dışı davranışlar yaptığı durumlarda alınır. Eğer kişi, bir timar veya mülk sahibi ise tasarruf ettiği çift miktarı kadar vergi öderdi. Koyun sahibi ise resm-i ağnam, ticaret yapıyorsa o bölgenin kanunnâmesinin öngördüğü oranda *gümrük* veya *iskele resmi* verirdi. Bir suç işlemişse *cürm ü cinayet resmi*, evlenmişse *ârûsane* vergisi verirdi. Yukarıda değinildiği gibi, gayr-i müslim tebaa hayatlarının, din ve diyanetlerinin korunması karşılığında *cizye* verirdi. Hiçbir şeyi olmayan erkekler ise yıllık 6 akçe olan *caba resmi* öderdi. Kısacası vergiler bir tasarruf ve hizmet karşılığı alınır.

Osmanlı vergi sisteminde hemen her tasarruf, tevcih ve hizmete malik olma da vergilendiriliyordu. Vergilendirilmeyen iki kaynak vardı ki bunlar *emek* ve *nakit para* idi. Her türlü asker ve sivil memurlar ile bedenen çalışan usta, amele ve ırgatın kazançları vergilendirilmiyordu. Miktarı ne olursa olsun halkın elinde, yastık altında olan nakit para da vergiden muaftı.⁷ Bu da büyük ihtimalle dönemin anlayışından kaynaklanmaktadır. Henüz emeğin ve nakit paranın vergilendirilmesi keyfiyeti yoktu. Ülke genelinde büyük bir yekûn teşkil eden ücretlileri takip etmek mümkündü ama diğer serbest çalışanların ücretlerini takip

⁵ Cumhuriyet inkılapları çerçevesinde öşürün kaldırılması, iktisadî yeterlilikten değil siyasî mülahazalarla olmuştur. Çünkü 1925 yılında Türkiye halâ bir tarım toplumu niteliği arz ediyordu. Aşar mültezimlerinin baskıları, köylünün çaresizliği malumdur ancak yine de uygulamada aşar 1960'lı yıllara kadar devam ettirilmeliydi. Çünkü XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türkiye'de makineli tarıma ve nakit ekonomisine geçilmiş ve öşür vergisine ihtiyaç kalmamıştır.

⁶ Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, s. 63.

⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi II*, s. 286-287.

etmek mümkün değildi. Hem dönemin anlayışından hem de muhasebe, kayıt ve takip işlerinin zorluğundan dolayı emek ve nakit vergilendirilemiyordu.

Devletin iktisadî ve sosyal politikası bakımından önemli bir husus da vergi muafiyeti meselesidir. Vergiden muafiyetin iki esası vardı ki bunlardan birincisi, yapılan görev ve sahip olunan statü gereği olan muafiyetti. İkincisi ise fizikî bir eksiklik dolayısıyla olan muafiyettir. Birinci sınıfa giren muaflar sultan ve ailesi, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, ulufeli bütün askerîler,⁸ sipahiler, sipahi oğulları, kadı, müderris, imam, hatip, vaiz, müezzin, ehl-i mürtezika (vakıf görevlileri = müteveli, vekilhar, câbi, kâtip, ferraş vd.), hal ehli denen berat verilen şeyhler, sâdât (peygamber soyundan geldiklerine dair ellerinde berat olanlar), tarikat mensupları, duagûlar,⁹ gayrimüslimlerin din adamları, papazlar, rahipler, hahamlar, bütün kilise ve havra mensuplarıdır. İkinci sınıf muaflar ise, âkil-bâliğ olmayanlar (çocuklar), alîl, amel-mande (iş-güç göremez olanlar), âmâ, felçli, pîr-i fani ve müellefe-i kulûb (kalpleri İslama ısındırılacak olanlar) oluşturuyordu.

Esasen Osmanlı vergi sistemi genel olarak devletin iktisat politikası dâhilinde değerlendirilmelidir. Osmanlı iktisat politikasına göre devletin en önemli görevi şunlardı: a) iaşe, b) gelenekçilik ve c) fiskalizm olarak bilinen devletin hazinesinin daima dolu tutulması hususunda takip edilen politikadır. O halde devlet bir yandan halkın iaşesini sağlayacak tedbirleri alırken, bir yandan da geleneği korumak ve hazinenin gelirlerini arttırmak ve daimi olarak dolu tutmak zorundaydı.¹⁰ Vergi sistemini de bu esaslara göre inşa etmek mecburiyetindeydi. Böyle bir durumda yapılacak şey, vergilerin ödenebilir olması, halkın iaşesine halel getirmeyecek düzeyde olması ve halkın ödeme gücüne göre uygulanmasıydı. Halkın ödeme gücünü aşan vergiyi tahsil etmek mümkün olmadığı gibi, adaleti ve halkın devlete olan güvenini de sarsacaktı. Bu çok hassas dengeyi Osmanlı maliyecilerinin çağına göre üstün bir teşkilatlanma ile koruduklarını söylemek mümkündür.

Osmanlı vergi sisteminin başka bir özelliği de vergi kaybının hemen hemen hiç olmamasıdır. Çünkü öyle bir ücretlendirme ve vergi tahsil sistemi kurulmuştu ki, vergi kaybının olması mümkün değildi. Sanayi öncesi tarım toplumunda ve para ekonomisinin gelişmediği bu dönemde, resmî bir görevle yükümlü olan kimseye hizmeti karşılığı olarak para ödenmediği için devletin bir yerden alması gereken vergiler maaş olarak tahsis ve havale edilmiştir. *Onun için bir görevlinin maaşı, bir vergi yükümlüsünün vergisiydi.* Böyle bir sistemde vergi kaçığının olması demek, görevlinin maaşının eksilmesi demektir. Bu bakımdan bütün görevliler aynı zamanda zımnî olarak birer vergi memuru gibiydiler.

Osmanlı vergi düzeninde çoğu zaman gözden kaçırılan çok önemli bir husus vardır ki, o da vergilerin yukarıda zikri geçen iktisat politikasının bir sonucu olsa gerek, yüzyıllar boyunca günün şartlarına göre vergilerin ayarlanmamasıdır. Bu Osmanlı iktisat tarihinde üzerinde önemle durulması gereken bir husustur. 15 ve 16. yüzyılda konan vergilerin kemiyeti, 18 ve 19.

⁸ Askerîler, kanunnâmelerde şu şekilde tespit ve tasnif edilmiştir. “Eşen sipahi tekaütlükten sonra birisine raiyyet olmadıkça gene askerîdir. Hassa kul ve cariyeler itaktan sonra askerînin taht-ı nikâhında ise askerîdir. Kaza ve tedris ve meşihat ve tevliyet ve nezaret gibi manâsıb atebe-i ulyâya mülâzemet ile verilir ise askerîdir. Askerînin bir derece evladı kimesneye raiyyet yazılmış ise ve karıları taht-ı nikâhlarında ise bunlar hep askerîdir. Askerî kulları itaktan sonra gene hizmetinde ve maişetleri olanlardan olup kimesneye raiyyet yazılmış değil ise askerîdir. Sipahi ile evlenen raiyyet kızı askerîdir, bunların resm-i kısmetini kadıasker alır. Beratla doğancı olan ve kimesnenin raiyyeti bulunmayan eşer yaya ve müselleme ve canbaz ve yürük ve tatar ve voynuk taifeleri dahi askerîdir. Bunların evlatları ki kendilerinin silkinde ola kimesneye raiyyet yazılmış değilse ve nikâhlı karıları dahi bunların hükmü gibidir. Askerînin zevcâtı dul kaldığında vefat etse ataları askerî ise kendileri dahi askerîdir ve eğer ataları şehirlü ise veya taifesinden ise onlar dahi eyledir. Manâsıbtan üç akçe veya ziyade olanların rüsumu askerîdir, üç akçeden aşağı manasıbı olanlar kadınlara aittir”. Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi*, s. 268-269

⁹ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimai Tarihi II*, s. 291.

¹⁰ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, s. 43-52.

yüzyıllara kadar değişmemiştir. Mesela; 1477’de 100 dirhem gümüşten 90 ayarında 280 adet akçe kesiliyordu ve bu 1,097 gr. ediyordu. 1570’te akçenin vezni 0,627 gr. oldu. Ama 1699’da akçenin vezni 100 dirhemden 2300 adet kesilerek 0,139 grama düştü¹¹. 1477 veya 1570 yıllarının akçesi ile 1699 yılının akçelerinin aynı değerinde olmadığı açıktır. Ama vergi oranları bir türlü günün şartlarına göre iyileştirilmemiştir. Bu devletin iktisat politikası ile ilgili bir husustu.

Sadece koyun vergisi örneğini ele alalım. 1477’de 2 koyuna 1 akçe alan devletin hazinesine 0,987 gr saf gümüş girerken, 1699’da 0,139 gr. ve 70 ayarında olan 1 akçe ile 0,097 gr. saf gümüş giriyordu. Devletin kaybının olmaması için 18. yüzyılın başlarında koyun vergisinin en az 10 akçe olması gerekiyordu. Ama halkın hoşnutsuzluğunu önlemek ve bir bakıma korumak amacıyla, hazinenin zarara uğramasını bile bile vergileri arttırmamıştır.

Cizye rayicinde bu düzenleme yapılmıştır. Paranın değer kaybı göz önüne alınarak sadece cizye miktarı dönem içinde günün şartlarına uygun hale getirilmiştir. Mesela 1815 yılında cizyenin âlâsı 16, evsâtı 8 ve ednâsı 3 kuruş iken, 1816 senesine mahsuben âlâsına 4, evsâtına 2 ve ednâsına 1’er kuruş zam yapılmıştır. 1821’de âlâ 16, evsat 8 ve ednâ 4 kuruş iken 1824 senesine mahsuben “*ber-mûceb-i fetevâ-yı şerife*” cizye evrakının âlâsına 8, evsâtına 4 ve ednâsına 2’şer kuruş daha zam yapılmıştır. 1826 yılında %30’a varan bir zam ile âlâsı 36, evsâtı 18 ve ednâsı 9 kuruş olmuştur. 1846 senesinde âlâ 60, evsât 30 ve ednâ 15 kuruşa yükselmiştir¹².

Osmanlı Devleti’nde her şeyden vergi alındığı, vergilerin çok yüksek olduğu, halkı ezdiği tarzında iddialara rastlanmaktadır. Oysa konu yakından incelendiğinde durumun böyle olmadığı görülecektir. Yukarıda değinildiği gibi, kişiler ancak bir hak, tasarruf veya hizmete kavuştukları zaman vergi ödüyorlardı. Buna örnek vermek gerekirse;¹³

XVI. yüzyılda Bursa’da buğdayın kilesi ortalama olarak 5-6 akçeydi. Aynı dönemde fiilen çalışan bir amelenin gündeliği de 5-6 akçeydi. Yıllık olarak 60 akçe çift resmi vermesi gereken bir köylü 10 kile buğday ile yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Amele de bir gündeliğiyle bir kile buğday alabiliyordu ki bu rakam bugün bile cazip bir rakamdır. Bu dönemde altın 60 akçeydi. Bir amele 10 gün çalışarak bir altın alabiliyordu. Safed’de XVI. yüzyılda buğdayın gırarı 130-140, arpanın da 70-80 akçe arasında değişiyordu.¹⁴ Safed çevresinde de amele ücreti 5-6 akçe olduğuna göre, bir amele bir gündeliği ile 0,19 gırara buğday alabiliyordu. Yıllık olarak alâ sınıftan 80 akçe cizye veren bir yükümlü de amele ücreti üzerinde 16 gün, ednâ sınıftan ise 4 gün çalışarak cizyesini ödeyebiliyordu.

Sürü sahibi göçerler, yaylak resmi olarak sürüden bir koyun vergi verdiklerine bakılırsa, bu dönem için çok cüz’î bir meblağdır. Başka bir örnek de 1490’da sade yağın okkası 8-9, 1500’de 9-10, 1540’ta 7-8 ve 1560’ta 9-10 akçeydi. Bu durumda resm-i ağnam yükümlüsü 1 okka sade yağ ile ortalama 5 koyunun bir yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Bu örneklerden hareketle, kanunî vergiler zannedildiği ve iddia edildiği gibi ödenemeyecek, halkın belini büken, sömüren bir tarzda halkın belini bükecek şekilde uygulanmamıştır. Tam tersine halk ürettiğinin cüz’î bir kısmıyla bir yıllık vergisini ödeyebiliyordu. Halka ağır bir yük olan ve ezen esas vergiler, kanunsuz olarak alınan keyfi vergiler, tekâlif-i şakkalardı. Özellikle XVII. yüzyıldan itibaren bozulan iktisadî düzen, vergi hususunda da kendisini göstermiş, paranın değer kaybı, merkezî otoritenin taşrada zayıflaması ve valilerin, beylerin kapu halklarını

¹¹ Mustafa Öztürk, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, s. 802-822

¹² Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadî Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2004, s. 177.

¹³ Vergilerin fiyatlarla mukayesesi hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Öztürk, “Osmanlı Devleti’nde Vergilerin Hayat Standartlarıyla Mukayesesi”, Fırat Üniversitesi, *İkinci İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 2*, (Elazığ, 24-25 Haziran 2010), (Edl.: Mustafa Öztürk ve Ahmet Aksın), Elazığ 2013, s. 585-596.

¹⁴ Ünal Taşkın, *Osmanlı İdaresinde Safed ‘1516-1600*), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2011, s. 150, 169

beslemek için köylüye kanunsuz salmalar yüklemesi etkili olmuştur. Ayrıca eşkıyalık hareketlerinin artması ve bu bozuk düzende XVII. yüzyılda ayanların giderek güçlenmesi gerek devletle gerekse kendi aralarında mücadelede bulunmaları, taşra müesseseleri üzerinde nüfuz sahibi olmaları, halkın ezilmesine, nice kanunsuzluklara duçar olmasına sebebiyet vermiştir. Bu dönemin sosyal iktisadî bozuk düzenini yayınlanan adaletnâmelerde ve sıkça yayınlanan başka fermanlarda görmek mümkündür.¹⁵

Kanunî vergiler, halkın gelirine göre makul, ödenebilir, adil, halka aşırı yük getirmeyen niteliktedir. Bununla birlikte uygulamada vergi istismarı, yolsuzluğu, vergi üzerinden haksız kazanç sağlama heveslileri her zaman olmuştur. XVII. yüzyıldan başlayarak XVIII. yüzyıl boyunca geleneksel iktisadî düzenden vazgeçilerek yeni bir idarî ve malî düzene geçilmesi, bu husustaki yolsuzlukların ve dolayısıyla şikâyetlerin artmasına neden olmuştur. Örneğin valilerin vilayetleri iltizam usulü üzere almaları, mîrî mukataa ve çiftliklerin malikâne usulü üzere babadan oğula geçecek şekilde satılması, bu suretle ayanlığın ortaya çıkması, vergi hususundaki yolsuzlukların ve baskıların artmasının en önemli sebepler olarak zikredilebilir.

2. Fiyatlar

Fiyat, bir mal veya hizmetin nakit karşılığıdır. Osmanlı pazarlarında üretilen her şeyin, yapılan her hizmetin bir fiyatı vardı. Devlet, iâşe politikasının bir gereği olarak, temel gıda ve ihtiyaç maddelerine narh uygulamaktaydı. Ekmek, et, yağ, bal, peynir, zeytin, gibi temel gıda maddeleri ile mum ve sabun gibi temel ihtiyaç maddeleri, usta, kalfa, çırak ve amele gündelikleri, kadının başkanlığında esnaf temsilcilerinin hazır bulunduğu mecliste tespit edilirdi. Bu itibarla narh fiyatları resmi fiyatlardır. Gayr-i menkuller, canlı hayvan, tereke fiyatları resmi fiyatlar değil, serbest piyasa fiyatlarıdır.¹⁶ Bir fikir vermesi babında klâsik döneme ait bazı fiyatlar şöyledir:

1451-1559 döneminde kimi yiyecek ve giyecek maddelerinin fiyatlarındaki gidişatın incelenmesi de Türkiye ekonomisinin gelişme derecesi ve niteliği hakkında yeteri kadar bir fikir verecektir. Önce giyecek maddelerinin durumunu belirtecek bir örnek verelim: İyi kaliteden bir metre pamuklu bezin fiyatı 1460'da 5-6 akçe iken, çok ağır giden bir artış ile yüz yıl sonra, yani 1560'da %50 bir pahalılaşıma göstererek ancak 7-9 akçeye çıkabildi. Elimizde bulunan keten, astarlık bez, sof ve benzeri yerli dokumaların sözünü ettiğimiz yüzyıllardaki fiyatlarını gösteren pek çok rakamların incelenmesi de buna benzer sonuçlar verecektir.¹⁷

1460'da bir akçeye 2,240, 1500'de 1,280, 1520'de 2,400, 1540'ta 2,240 ve 1560'ta 1,920 kg ekmek alınabiliyordu. 1520'de bir akçeye 460-480, 1540'ta 320-416, 1550'te 480-640 ve 1560'ta 480-560 gr koyun eti alınabiliyordu. Sadeyağın 1 okkası (1282 gr) 1490'da 8-9, 1500'de 9-10, 1520'de 9-10, 1540'ta 7-8, 1550'de 6-7 akçeydi.

Bez fiyatında önemli bir değişim görülüyor. 1460'da 5-6, 1490'da 6-7 akçe olan 1 metre bez 6-7, 1540'da 6-7, 1550'de 6-7 ve 1560'ta 7-9 akçedir. Koyun fiyatında önemli bir yükselme

¹⁵ Halil İnalçık, "Adaletnâmeler", *Belgeler II/3-4*, TTK, Ankara. Dönemin sosyal ve ekonomik vaziyeti için bkz. Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi" *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi IV/6*, s. 201-247, keza Akdağ, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi VIII/14-23*, Ankara 1963, s. 51-61. Ayrıca bkz. Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Ayanlık*, Ankara 1994, Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı*, Kültür Bak. Yay., Ankara 1985, Özkaya, "XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye'nin İç Durumu", *Belleten 151*, Ankara 1974, s. 445-491

¹⁶ Osmanlı fiyat politikası hakkında geniş bilgi için bkz. M. Öztürk, "Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili", TTK. *Belleten LV/212*, (Nisan 1991), Ankara 1991, s. 87-100

¹⁷ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 437.

görülmektedir. 1460'ta 15-20, 1490'da 20-25, 1500'de 25-30, 1520'de 30-35, 1540'ta 40-45, 1550'de 45-50 ve 1560'ta 70-80 akçeye yükselmişti.

1460'tan 1490'a kadar İstanbul kilesi (25,6 kg) buğday 3-4, 1500'de 4-5, 1520'de 6-7, 1550'de 6-7 ve 1560'ta 10-12 akçe arasında seyretmiştir. Buna göre 1460'tan 1560 yılına kadar ekmek %14, koyun eti %13, sadeyağ %11, bez %50, koyun %300, buğday %200 yükselmiştir. Yüz yıllık dönemdeki bu artışlar normal kabul edilmelidir. Yıllık artışlar üzerinden hesaplanırsa, çok düşük rakamlara ulaşılır.

İşçi gündeliği 1460 ile 1520 yılları arasında 2-3 akçe iken, 1540'ta 3-4, 1550'de 4-5, 1560'ta 5-6 akçeye yükselmişti ki, bu da %50'lik bir artış demektir. 1460'tan 1560'a kadarki 100 yıllık dönemde flori altın da 40 akçeden 60 akçeye yükselerek %50'lik bir artış göstermiştir¹⁸. Vakıf görevlileri, diğer memurlar ve kendi işinde çalışan insanların ücretleri esas alınmamıştır. Çünkü fiilî olarak çalışan diğer görevlilerin vakıflarından bazı aynî ücretleri vardı. Diğer çalışanlar da çoğu zaman götürü usulü ile çalıştıkları için kesin ücretleri temsil etmemektedir. Onun için ücretlere örnek olarak bedenen çalışan işçiler esas alınmıştır. Altın, fiyatlar ve işçi ücretleri arasında da bir paralellik görülmektedir.

Bu rakamlardan anlaşılacağı gibi, 1460'tan yani Fatih devrinden Kanunî devrinin sonlarına yakın tarihler arasındaki yüz yıllık dönemin ilk yarısında yani Fatih, II. Bayezid ve Yavuz zamanlarında fiyatlar makul ölçülerde seyretmiştir. Aynı dönemde akçenin vezni ve ayarı da tabii denebilecek bir düzeydedir. Ama 1520'den itibaren gözle görülür bir artış vardır. Mesela; 1460-1520 arasındaki 60 yıllık dönemde koyun fiyatı 15-35 akçe arasında seyrederken, 1520-1560 arasında 35-80 akçeye yükselmiştir. Keza buğdayın kilesi 1460-1520 arasında 3-7 akçe arasında iken, 1520-1560 döneminde 7-12 akçe arasında seyretmiştir. Buna paralel olarak işçi ücretlerinde de aynı seyir görülmektedir. 1460-1520 döneminde işçi ücretleri 2-3 akçe iken, 1520-1560 döneminde 3-6 akçe arasında seyretmiştir.

İşçi ücretleri ile bazı maddelerin fiyatları mukayese edildiğinde de dönem içinde fiyatların yükseldiği daha iyi anlaşılacaktır. 1460'ta günde 3 akçe alan işçi, 40 akçe olan bir flori almak için 13,3 gün çalışması gerekmekteydi. 1560'da en üst düzeyde ücret olan 6 akçe alan işçi, bu tarihte 60 akçe olan altını alabilmek için 10 gün çalışması gerekiyordu. Burada işçi lehine bir seyir vardır. 1460'ta 1 akçe ile 2,240 kg. ekmek alınırken, 3 akçe olan işçi gündeliği ile 6,72 kg. ekmek alınabiliyordu. 1560'ta 1 akçeye 1,920 kg. ekmek alınırken, bu tarihte 6 akçeye yükselmiş olan işçi gündeliği ile ancak 3,125 kg. ekmek alınabilmektedir. Bu, ekmek karşısında işçinin gündeliğinin yaklaşık olarak %50 oranında düşmesi demektir. 1460'ta buğdayın kilesi 3-4 akçe iken, 4 akçe üzerinden bir hesapla, 3 akçe olan işçi gündeliği ile yaklaşık 1 kile buğday alınabiliyordu. 1560'ta 6 akçe olan işçi gündeliği ile bu tarihte 10-12 akçeye yükselen buğdaydan ancak 0,5 kile buğday alınabilmektedir.

Kısaca Kanunî döneminde akçe, 100/457 oranını yani 0,7 gramlık veznini ve 85 ayarındaki değerini korumuştur. Buna karşılık flori, dönem içinde başlangıçta 40 akçe civarındayken 1560'ta 60 akçeye yükselmişti. Aslında hem altın hem de diğer fiyatlardaki bu artışlar normaldir. Yarım asırlık bir dönemde fiyatların uzun süre sabit kalması, iktisat ilmi bakımından da mümkün değildir. Kanunî döneminde dünya genelindeki meydana gelen siyasî gelişmeler, yapılan uzun süreli kara ve deniz seferleri, idarî ve askerî alanda yapılan düzenlemeler, tabii olarak büyük malî külfet getiriyordu. Elbette bu gelişmeler para ve fiyatların seyrine doğrudan tesir edecektir. Para sisteminin değişmesiyle artık fiyatlar Para ve daha ileriki yıllarda kuruş olarak veriliyordu. Fiyatlar da gene arz-talep ile ilgili olarak gelişiyor, narh sistemi devam ediyordu.

¹⁸ Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimai Tarihi II*, s. 437.

Örnek olması bakımından 18. yüzyılın sonlarında Orta Anadolu'nun önemli şehirlerine ait gıda maddelerinin fiyatları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 8: 18. Yüzyılın Sonlarında Bazı Orta Anadolu Şehirlerinde Gıda Maddelerinin Fiyatları¹⁹ (Kıyye*/Para Olarak)

Cinsi	Ankara	Konya	Kayseri	Sivas
Ekmek	2-3	2,9-5	2-4	1,4-2,1
Koyun eti	8,8-12	10-14	8-10	6-7,5
İnek eti	4,6-6		4,6-8	3,6-4,3
Sadeyağ	26-48	34-40	26,6-40	22-40
Zeytinyağı	29-54		13,3-	40-56
Bal	32-40	22-25	19-30	
Pirinç		14-16	6-16,6	12-16
Peynir	8-28	6-15	4,6-6	6,6
Tuz	1,3-3	1-	0,66-1	1,25-2,5

Genel olarak değerlendirildiğinde, uzun yıllar boyunca fiyatların kabul edilebilir bir seviyede seyrettiği görülmektedir. Çünkü temel gıda ve ihtiyaç maddeleri yerli kaynaklardan elde ediliyordu. Henüz uluslararası ticaretle ihracat iç piyasayı etkileyecek seviyede değildi. Ama 18. yüzyılın sonlarında itibaren para arzı ile ilgili olarak fiyatlarda da artışlar görülmektedir. Üretim ve ihracat artmış ve 1760'lara kadar ciddi para operasyonu yapılmamıştır. İktisadi daralma ile birlikte para değerindeki düşmeler tescil edilir ve fiyatlar yükselmeye başlar. Fiyat artışları giderek hızlanan bir tempo ile 1760'lardan 1800'lere kadar %200'ü geçer. 1790-1800 arasındaki fiyat artış hızı o zamana kadar görülmemiş boyutta olmak üzere %5 civarına yükselir²⁰.

Ankara'da 1800 yılında kilesi 3 kuruş olan buğday, 1848'de 30, 1854'te de 50 kuruşa (%1666,6) yükselmiştir²¹. Keza aynı dönemde koyun eti 10 paradan 60 paraya (%600), ekmek fiyatları ise 3 paradan 16 (%533) paraya yükselmiştir²². Klâsik dönemin ağır seyreden artışlarına göre, 19. yüzyılda fiyatların yükseldiği görülmektedir. Buğdaydaki yıllık artış oranı %33,33, koyun etinde %12 ve ekmekte %10,9'dur ki, bu o döneme göre çok yüksek bir artıştır. Bunda paranın durumunun yanında, Sırp ve Yunan isyanları, 1806-1812 ve 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşları ve nihayet Mehmet Ali Paşa'nın isyanının etkisi büyüktür.

Fiyatların etkileyen başka unsurlar da vardır. Zikredildiği gibi, paranın değer kaybı, devalüasyonlar, savaşlar, güvenliğin tehdit edilmesi neticesinde tarımsal üretimin düşmesi, arz-talep dengesinin çökmesi, tekeller, ihtikâr, kıtlık, çekirge salgınları, yangın, sel ve salgın hastalıklar gibi tabii afetler, ambargo ve ablukalar fiyatları olumsuz yönde etkileyen unsurlardır²³.

¹⁹ Mustafa Öztürk, "XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu'da Fiyatlar", *X. Türk Tarih Kongresinden Ayırbaşım*, TTK, Ankara 1993, s. 1831

* Kıyye-okka-vukiyye aynı terimler olup, 400 dirhem yani 1282 gramdır.

²⁰ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarih*, s. 334

²¹ Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", Ankara Üniversitesi-Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, Ankara 2012, s. 174

²² Öztürk, "19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara'da Fiyatlar", s. 175, 177

²³ Öztürk, "Osmanlı Ekonomisinde Fiyatları Etkileyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, (Ed. Yavuz Ercan-Mustafa Öztürk-Rıfat Özdemir), Antakya 1996, s. 231-239

3. Yakınçağlarda Osmanlı Ekonomisine Dair Hususlar

Osmanlı Devleti'nin bu kurulu klâsik düzeni, şöyle ya da böyle XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar sürdürüldü. Aslında sistemin yetersizliğinin emareleri daha XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görülmeye başlanmıştı. Fakat kurulu düzenin değişmesi veya değiştirilmesinin önünde pek çok zihinsel ve askerî-bürokratik engeller vardı. Ama her halükârda bir değişime ihtiyaç vardı. Bu değişimin özellikle dış tesirleri önemliydi. Gerçekten XVII. yüzyılda Avrupa'da büyük gelişmeler meydana gelmiş, ilk sömürgecilik hareketleri ile Avrupa dışından tonlarca kıymetli maden Avrupa ekonomisine katılmış, bundan başka iktisadî değeri yüksek pek çok kalem mal Avrupa'ya akmıştır. Dünyanın çeşitli bölgelerinden esir olarak alınıp getirilen insanlar köleleştirilmiş, bu suretle hem kârlı bir köle ticareti başlamış, hem de Avrupa'nın imarında büyük katkılar sağlanmıştır. Başka bir ifade ile Avrupa'nın imarının temelinde kölelerin emekleri ve kanları vardır.

XVII. yüzyılda Avrupalı tüccarlar bütün Amerika ve Afrika ile Hindistan ve Pasifik'e ulaşmış, oralarda büyük ticaret kolonileri kurmuşlardı. Kısacası dünya ekonomisi ve ticaret hacmi eskiye oranla büyük boyutlara ulaştı. Elbette Avrupa'ya akan bu zenginlik, onların ordu ve donanmalarının modernleşmesine ve tabii olarak Osmanlı ordularına karşı üstün hale gelmelerini sağlamıştı. Artık Osmanlı Devleti için kolay zaferler dönemi kapandığı gibi, savaşlar bir yük haline gelmeye başlamıştı. Uzun ve yıpratıcı seferler, ekonominin yetersizliğine, halkın perişanlığına ve bunun sonucu olarak iç huzursuzluklara sebep olmuştu. Klâsik dönemin müesseseleri, yeni dönemin ihtiyaçlarına cevap veremez hale gelmişti. O halde idarî, siyasi, askerî ve iktisadî bir değişime ihtiyaç vardı. Aslında sistemin yetersizliği ve yenilik ihtiyacı daha XVII. yüzyılın başlarında görülmüştü. Bunu görenlerin başında Sultan II. Osman gelmektedir. Gene aynı çağda bunu gören başka fikir sahibi insanlar da vardı. Bu dönemde Sultana, sistemin nasıl bozulduğunu ve ne yapılması gerektiği hususunda meşhur Risalesini sunan Koçi Bey olmuştur. Yüzyılın ortalarında Köprülüler devri, nispî bir sükûn sağlamıştı, bazı düzenlemeler yapılmıştı.

XIX. yüzyıl, dünyada büyük değişme ve gelişmelerin olduğu yüzyıldır. Kısaca hatırlanacak olursa, XVIII. yüzyılda İngiltere'den başlayıp Avrupa'ya yayılan Sanayi İnkılabı ve 1789 Fransız İhtilalinin tesirleri, bu yüzyıla damgasını vurmuştur. Sanayi İnkılabı ile yeni bir enerji kaynağı bulunmuş, bu enerji kaynağı kısa zamanda sanayi, üretim, ulaştırma ve haberleşme alanlarına uyarlanmış, bunun sonucunda iktisadî alanda büyük değişmeler meydana gelmiştir. Eskiden beri var olan sömürgecilik bu dönemde daha da yaygınlaşmış, hemen hemen dünyada gidilemeyen bir bölge kalmamıştı. Sömürgeciliğin hedefi ve devamlılığı için *hammadde kaynaklarına* ulaşmak, sanayileşme ile elde edilen mamul maddeler için *pazar* bulmak ve hammadde kaynakları ile pazarlara giden *ana yolların güvenliğini* sağlamak esastı ve bunlar hayatî önemi haizdi. Bütün sömürgeci devletler için hedef aynı olunca rekabet de kaçınılmaz olacaktır. Nihayet bu rekabet XX. yüzyılın başlarında Birinci Dünya Savaşının çıkmasına sebep olacaktır.

Sanayi İnkılabının bir sonucu olarak gelişen liberal kapitalizm, geleneksel devlet anlayışında da köklü değişime sebep oldu. Şöyle ki; klâsik dönemlerde devletler doğrudan eğitim, sağlık, bayındırlık hizmetlerinin içinde değillerdi. Sanayileşme ile birlikte eskiden 20-30 nihayet 100 işçinin çalıştığı atölyelerin yerini, binlerle ifade edilen işçilerin çalıştığı dev sanayi tesisleri ve bölgeleri aldı. Binlerce işçinin sağlıksız şartlarda çalışmaları, salgın hastalıkların meydana gelmesine, bu da kapitalistlerin işgücü kaybına sebep oluyordu. Onun için liberaller, devletlerinden umumî sağlık tesisleri, hastahane ve dispanserlerin kurulmasını talep ettiler. Her bölgeden gelen binlerce işçi, okuma yazma bilmedikleri için yeni makinaları kullanamıyorlardı ki bu da önemli servet kaybına sebep oluyordu. Bu noktada kapitalistler, devletleri sağlık, eğitim ve bayındırlık hizmetlerinin içine çektiler, adeta devlete yeni görevler verdiler. Elbette bu muazzam tesislerin sağlıklı bir şekilde yaşaması, devletlerin de arzu ettiği

bir husustu. İşte burada klâsik devlet anlayışı değişime uğradı. Avrupa’da artık devletler, özel sektörün gücünün yetmediği veya özel sektör için kârlılığı olmayan ama yapılması zarurî olan sağlık, eğitim, bayındırlık hizmetlerini üstlendi. Başka bir ifade ile devletçi ekonomik sistem dönemi başladı.

Bu değişim ve dönüşün Osmanlı Devleti’ne de yansdı. Osmanlı Devleti de bu kalkınma yarışında geri kalmak istemiyordu. Geniş bir bölgeye hükmeden Osmanlı Devleti, hâkimiyetini sürdürmek, halkının refahını sağlamak, dönemin tabiri ile *umrana ulaşmak* ve bu büyük yarışta geri kalmamak için idarî, askerî, iktisadî ve sosyal alanda köklü ve kalıcı ıslahatlar yapmak mecburiyetindeydi. Osmanlı Devleti’nde de klâsik devlet anlayışının yerini çağdaş devlet anlayışı aldı. Nitekim genel olarak ıslahat hareketlerine bakıldığında bu değişimi görmek mümkündür. Meselâ; ilköğretim mecburî hale getirildi, erkek ve kız öğretmen okulları açıldı, sanayi mektepleri, kuruldu, sağlık alanında daha 1827’de Tıbbiye açıldı, arkasından karantina teşkilatı kuruldu. Bütün bu hizmetler artık devletin merkezî bütçesi ile ve devlet memurları tarafından yerine getiriliyordu. Kısacası XIX. yüzyıl, klâsik dönemden çok farklı bir devlet anlayışının ve buna bağlı olarak müesseselerin kurulduğu veya ıslah edildiği yüzyıldır. Burada sadece iktisadî alanda meydana gelen değişimleri ele alınacaktır.

1683’te başlayan Viyana Kuşatması ve ardından 16 yıl süren savaşlar, devleti acil tedbirler almaya mecbur etmişti. Uzun ve yıpratıcı savaşların getirdiği mali yük, kısa aralıklarla meydana gelen saltanat değişikliklerinde verilmesi adet olan cülus bahşişleri, hazineye büyük yük getiriyordu. Kısaca bir değişim ihtiyacı vardı.

Değişimin ilk merhalesi *paranın ıslahı* hususunda görüldü. Devletin resmî muhasebe sikkesi olan akçe artık kullanılamaz hale gelmiş, 100 dirhemden 2000, hatta 2700 adet kesilecek derecede küçülmüştü. 1688 yılında geleneksel akçenin yerini Kuruş-Para esaslı aldı. Hollanda Thalerleri toplanarak üzerine darphanenin damgası vurularak büyük ölçekli Kuruşlar basıldı. Para da Kuruşun aksamı oldu. Devletin resmî para birimi Kuruş-Para olmakla beraber, akçe halâ ufaklık olarak ve bazı hazine hesaplarında 1810 yılına kadar kullanılmaya devam etti.

Değişimin ikinci merhalesi, 10 Ocak 1695 tarihli ferman ile *mîrî mukataaların malikâne üzere peşin para ile satılmasıdır*. Tarihimizdeki ilk özelleştirme olan malikâne usulü²⁴, o zamana kadar devletin mutlak mülkiyetinde olan mukataaların, yukarıda zikredilen savaşların getirdiği malî buhranın da etkisiyle babadan oğula geçmek üzere satılmasıdır. Aslında mîrî mukataalar, çok eskiden beri kârlılığını kaybetmişti. Çünkü mukataalar en fazla 2 yıllık sürelerle iltizama veriliyordu ve gelecek için de hiçbir garantisi yoktu. Bundan dolayı ülke genelinde yüzlerce belki binlerce mukataa âtil haldeydi. Bu durum tabii olarak hem mukataalardan gelen muaccele ve müeccele gelirlerinin azalmasına, hem de üretimin düşmesine sebep oluyordu. Zikri geçen fermanla belirtildiği gibi Mısır’ın halvan köyler olarak adlandırılan sistemi örnek alınmıştır. İlk özelleştirmenin sonucu olarak hazine gelirleri arttı, gerçi bütçe açıkları tam olarak kapanmadı ama %130’lar civarında açık veren bütçe rakamları, iyileşme eğilimine girdi.

Bütçedeki bu rahatlamadan cesaret alan hükümet, üçüncü merhale babında 1702 yılında *asker çıkararak timar topraklarını ve mîrî köyleri de malikâneye çevirdi*²⁵. “1702’de devlet mukataalarının mültezimlere “malikâne” olarak hem de aynen eskinin “timar malikâne”si gibi erkek evlada geçmesi şartıyla verilmesine karar verilmesi hazine adına, vergi toplama yükümlerini bu yoldan ele geçiren yerli mütegalibeleri, mukataa bölgelerinin birer derebeyi yaptığı gibi, 1726’da çıkarılan bir fermanla Enderunlu vali tayini sisteminden vazgeçilip her sancak ya da vilayetin yerli ağalarından belki en kudretlisinin oraya vali yapılmasına yol

²⁴ Mehmet Genç, “Malikâne”, TDV. *İslam Ansiklopedisi* 27, İstanbul 2003, s. 516-518

²⁵ Mustafa Akdağ, “Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839”, Ankara Üniversitesi DTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi* c. 8, Ankara 1963, s. 51

açılması, Osmanlı miri toprak düzeninin işlemez hale gelmesinden beri, memlekette han, hamam ve özellikle köylerde çiftlikler edinerek, geniş servetler yığmış, kapılarına bir sürü de “sekban ve sarıca” yığarak gereğinde hükümete bile karşı duracak güç kazanmış olan köklü ailelere, çevrelerinin üzerinde vali ve mültetim yetkileriyle tam bir derebeyi olma fırsatı kazandırmıştır”²⁶.

Görüldüğü gibi, klâsik Osmanlı mîrî rejiminin değişmesi, sadece iktisadî bir tercih olarak kalmamış, yeni bir dönemin başlangıcı olmuş, sosyal bir değişimin de zeminini hazırlamıştır. XVIII. yüzyıl, devlet kaynakları ile zenginleşen, güçlenen mahallî hanedanların, ayanların doğmasına vesile olmuştur. Klâsik dönemde bazı kimselerin devlet kaynakları ile zenginleşmesi, birinin öteki üzerinde ağa, bey olması mümkün değil iken, yeni dönemde devlet kaynaklarını bir şekilde elde eden toprak ağaları, mütegalibe mahallî güçler ortaya çıkmıştır. Bu süreç XIX. yüzyıl boyunca devam edecek ve Cumhuriyet’e kadar gelecektir²⁷.

Bütün bunlar hemen her alanda önemli değişimleri de beraberinde getirdi. Vilayetlerin iltizama verilmesinin bir sonucu olarak vergilerin tevziinde de bir değişim görülmektedir. Taşradaki mîrî/devlete ait harcamalar (bunlar; vali, sancakbeyi, voyvoda, muhtar gibi görevlilerin maaşları, ikramiyeleri, devlete ait, binaların yapım ve tamiri, su yolları ile umumî ve askerî yolların yapımı ve bakımı, o sancağa gelen, resmî vazife ile misafir olan görevlilere yapılan bütün masraflar, fermanları getiren tatar varıncaya kadar bütün mîrî harcamalar) mahallindeki halk tarafından örfî vergilerine mahsuben harcanmakta, yıl boyunca Kadı tarafından ve şehir ileri gelenlerinin nezaretinde yapılan bu harcamalar bir deftere kaydedilirdi. Daha sonra bu defter Merkeze gönderilir, yapılan kontrollerden sonra üzerine Sah (صح) çekilerek tasdik edildikten sonra mahalline iade edilirdi. Merkezden tasdik edilerek gelen meblağ iki taksitte sancak halkına avarız hanesi esasına göre tevzi edilirdi. Önce şehirde başlayarak mahallelere, esnafa ve en sonunda köylere tevzi edilirdi. Elbette bu tevzide mahallenin, esnafın veya köyün nüfus, dükkân sayıları ve ödeme kabiliyetleri göz önünde bulundurulurdu²⁸. XIX. yüzyıla gelindiğinde pek çok alanda olduğu gibi vergi hususunda da büyük yenilikler olacaktır.

3.1. Merkez ve Taşra Teşkilatında İktisadî Kurumlardaki Değişim

Zikredilen umumi değişim kurumsallaşması için idarî ve bürokratik alanda kurumların ıslahı gerekiyordu. Bu amaçla Tanzimat ile bir dizi ıslahatlara girişildi. 1838 yılında Baş Defterdarlık Maliye Nezaretine çevrildi. Maliye Nezareti, Merkezde Nazır (Bakan), taşrada vilayetlerde Defterdar, kazalarda Mal Müdürlükleri şeklinde teşkilatlandırıldı. Kaza Meclisleri kuruldu, vergilerin toplanması Muhassıllıklara havale edildi.

İlgili fermanla *usul-i muzır* olarak adlandırılan iltizam usulü kaldırıldı²⁹. Aynı fermanla Şehir Meclisleri ile muhassıllıkların kurulması kararlaştırıldı. Muhassıllık Meclisleri kadı, müftü, kazanın askerî yetkilisi ve ileri gelenlerden oluşan 10 kişiden meydana geliyordu.

²⁶ Akdağ, aynı yer

²⁷ Bu hususta geniş bilgi için bkz. M. Öztürk, “Osmanlı Klâsik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Âyanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler IV. Cilt II. Kısım*, (Ankara, 20-24 Eylül 2010), Ankara 2015, s. 899-907

²⁸ Mustafa Öztürk, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, (Ankara Üniversitesi DTCF, Yakıncağ Tarihi Kürsüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979, s. 12, Belge No: 20, 46, 48, 49, 50, 82, 83, 91, 96. Tevzi Defterleri üzerine ayrıntılı bir inceleme için bkz. Yakup Akkuş, “Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa’ya Geçiş”, *Tarih Dergisi S.65*, İstanbul 2017, s. 29-62

²⁹ Öztürk, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, Belge 71; Muhassıllık kurumu için bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayrılışım*, Ankara 1988, s. 1153-1161. Ayrıca bkz. Ayla Efe, “Osmanlı Devleti’nin Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S. 49*, İstanbul 2010

Gayr-i Müslim nüfusun olduğu yerlerde metropolit, kocabaş ve hahamlar da meclise girecekti. Muhassıllar gibi Meclis üyeleri de maaşlı idiler.³⁰ Uzun yıllardan beri yurtluk-ocaklık ve hükümet sancakları olarak idare edilen sancaklar, bundan böyle kaymakamlar tarafından idare edilecekti.

Klâsik toprak sistemi olan timar 1831 yılında resmen kaldırıldı, topraklar tapuya verildi ve 1858 tarihinde Arazi Kanunnâmesi yayınlandı. Vergi usulünde de yeni düzenlemeler yapıldı. 1840 yılında yayınlanan bir fermanla halkın gelirine göre vergilendirilmesi, bunun için önce emlak tahririnin yapılmasına karar verildi.³¹ Bunun sonunda halkın sahip olduğu emlak ve hayvan varlığına göre *temettu vergisi* kondu. Bundan başka kıymetli kâğıtlardan alınan harçlar, saydiye deneni kara ve deniz avcılığı, canavar vergisi, kalyoncu bedeliyesi, iane-i cihadiye, bedel-i askeri, bedel-i nakdî, damga resmi, mahkeme harçları, nüfus ve mürur tezkeresi harçları, kontrato harçları, tapu harçları gibi yeni vergiler ihdas edildi.³² İaşe politikasının gereği olarak ithalatı teşvik, ihracatı zorlaştıran kadim ticaret politikası terkedildi, yeni ticaret politikası benimsendi. Tekel usulü kaldırıldı, serbest iktisat politikasına geçildi.

Dönemin bütçeleri günümüzün çağdaş bütçelerinin ilk örnekleridir. Klâsik dönem bütçeleri, geçmiş yılın hazine hesapları niteliğindedir, gelecek senenin sektörel öngörüsü ve dağılımı yoktu. Yeni dönemin bütçeleri hem geçen senenin muhasebesini vermekte hem de gelecek seneye ait kurumlara tahsis edilecek miktarı tespit etmekteydi. XIX. yüzyıl, siyasi bakımdan büyük sıkıntıların yaşandığı dönemdir. Kısaca hatırlanacak olursa; 1806-1812 Osmanlı-Rus, 1828-29 Osmanlı-Rus, 1853-56 Osmanlı-Rus (Kırım Savaşı) ve nihayet 1877-78 Osmanlı-Rus savaşları dönemin önemli savaşlarıdır. 1831-1840 Mehmet Ali Paşa isyanı ile 1821-1830 Rum isyanları da uzun savaş şeklinde sürmüş ve tabii olarak devlete mali yük getirmiştir. Öte yandan yapılan ıslahat hareketleri de önemli mali kaynak gerektiriyordu. Bütün bunlar dönemin bütçelerine olumsuz yansıyor.

1841-42/1861-62 dönemi bütçeleri, artan bir oranla sürekli açık vermiştir. Meselâ; 1841-42 bütçesinde gelirler 562.911.000 kuruş iken giderler 567.074.000 kuruş idi ve açık 0.7 idi. Bütçe açığının rakamları şöyle seyretmiştir. 1847-48'de 2.3, 1848-49'da 5.8, 1849-50'de 12.4, 1851-52'de 8.0, 1859-60 17.7 ve 1861-62'de 14.1 olmuştur.³³

Bütçe açıklarından da anlaşılacağı gibi, devletin gelirleri giderlere yetmemektedir. Daha çok nakit paraya ihtiyaç vardır. Her ne kadar yeni vergiler ihdas edilse de bir türlü bütçe açıkları kapatılamamıştır. İşte bu dönemde nakit bulmak için başka çarelere başvurulacaktır.

XIX. yüzyıla kadar ülkeler arasında borç alış-verişi yoktu. Sanayi İnkılabından sonra Avrupa'da sermaye birikimi arttı. Bu sermayenin ihraç edilerek para ile para kazanma politikası benimsendi. Sanayileşmiş ülkeler için sermayelerini ihraç ederek nüfuz alanlarını genişletmek ve muhafaza etmek önemliydi. Öte yandan Osmanlı Devleti gibi kendi öz kaynakları ile nakit ihtiyacını karşılayamayan ülkelerin de yabancı sermayeye ihtiyacı vardı. İşte bu karşılıklı mecburiyetler, borç alış-verişini doğurdu. Buna sermaye transferi diyoruz. Sermaye transferi, yeni dönemin bir diplomasi aracı haline geldi.

Kırım savaşına kadar borcu olmayan Osmanlı Devleti ilk defa borç almak zorunda kaldı ve bundan sonra da malûm olan Osmanlı borçları devam etti. 1881 yılında hazinenin iflas etmesi üzerine hükümet, borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etti ve *Duyûn-ı Umumiye-i Osmaniye*

³⁰ İlber Ortaylı, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara 1985, s. 34-35

³¹ Ayla Efe, "II. Mahmud'un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği", *Bellekten LXXX/288* (Ağustos 2016), Ankara 2016, s. 483-505

³² Vergiler hakkında bkz. Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990

³³ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861", *TTK Belgeler c. XIII, S. 17, 2. Baskı*, Ankara 1993, s. 227

İdaresini kurdu. Borçların tahsilini bu idareye bıraktı³⁴. 1854-1914 tarihleri arasındaki 60 yıllık dönemde devletin yaptığı borçların toplamı 443.790.616 Osmanlı Lirasıdır³⁵.

Dünyadaki gelişmeleri takip eden ve geri kalmak istemeyen Osmanlı Devleti, çağdaş müesseseler kurmak ve alt yapı hizmetlerini tamamlamak amacıyla Tanzimat ile birlikte büyük bir ıslahat programına girişti. Tanzimat, sıradan bir hadise değildir. Devlet anlayışı, müesseseler, ordu, donanma, maliye, eğitim, kültür, bayındırlık, sağlık vd. alanlarda çağını yakalamayı hedef alan büyük bir dönüşüm programıdır.

3.2. *Dâhilî İktisadî Teşebbüsler*

Yabancı menşeli bankaların ülke genelinde kurulup gelişmesi, halkın tefecilere mahkûm edilmemesi amacıyla bazı teşebbüslerde bulunulmuştur. 1867 yılında yayınlanan *Memleket Sandıkları Nizamnamesi* ile sistemin her tarafa yaygınlaştırılması hedeflendi³⁶. 1868 yılında da İstanbul Emniyet Sandığı kuruldu³⁷. *Eytam* ve *Menafî Sandıkları* da dönemin dâhilî iktisadî müesseseleridir. Mithat Paşa'nın gayretleri ile kurulan ve örnek uygulamaları olan Menafî Sandıkları 1888 yılında *Ziraat Bankasına* dönüştürüldü. Sandık bütün varlığı ile Ziraat Bankasına devredildi. 15 Ağustos 1888 tarihli nizamname ile kurulan Banka, Ticaret ve Ziraat Nezaretinin murakabesi altında çalışacak bir devlet müessesesi olacaktır. Bankanın itibarı sermayesi 10 milyon liradır³⁸.

Bugüne kadar Tanzimat reformlarında denince akla idarî ve mülkî ve askerî alanla yapılan ıslahatlar gelmektedir. Bu makalenin sınırlarını aşacak olan Tanzimat'ın iktisadî reformlarının sadece belli başlı müesseselerini hatırlatmakla yetinilecektir. Devlet kademesinde önceleri birbirlerine bağlı iken sonradan her biri ayrı birer bakanlık olan *Maliye*, *Nafla*, *Ticaret Nezaretleri* kuruldu. Bu Nezaretlerin taşrada Müdürlükleri, meselâ Maliye Nezaretinin vilayetlerde *Defterdarlık*, kazalarda *Mal Müdürlükleri* gibi bağlı kuruluşları ihdas edildi. Devletin gelir-giderlerini kontrol etmek amacıyla 1862'de *Divân-ı Muhasebat* (Sayıştay) kuruldu. Vergiler artık iltizam ile değil, doğrudan devlet memurları marifetiyle toplanacaktı. Ziraat ve hayvancılığın geliştirilmesi için *Halkalı Ziraat Mektebi* ile 1863'te Mithat Paşa'nın girişimi ile *Sanayi Mektepleri* açıldı. Şirketleşme canlandı, ilk defa *1886'da İstanbul Borsası* kuruldu.

Ülkede sanayileşme yolunda önemli adımlar atıldı. 1842 yılında Zeytinburnu'nda büyük bir sanayi kompleksi kuruldu. Aynı tarihlerde Bakırköy Baruthanesi kuruldu ve 1848 tarihinde ilk buharlı gemi padişahın huzurunda denize indirildi. Yeşilköy çiftliği, Hereke fabrikası, İzmit Çuha fabrikası, 1844 Paşabahçe, 1844'te İzmir'de kâğıt fabrikaları ilk akla gelen sanayi tesisleridir³⁹.

³⁴ Osmanlı borçları hakkında zengin bir literatür bulunmaktadır. Meselâ; Kirkor Kömürcüyan, *Osmanlı-Dünyunu Umumiye-Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihi*, İstanbul 1948; Pavrus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Haz. Muammer Sencer), İleri Yay., İstanbul 2005; Hakkı Yeniay, *Yeni Osmanlı Borçları Tarihi*, İstanbul 1964; Donald Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa Mali Kontrolü*, İstanbul 1940; Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol: Osmanlı Borçları 1854-1914*, Ankara 1989; Rifat Önsoy, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914*, Turkan Kitabevi, Ankara 1999; Emine Kıray, *Osmanlıda Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İstanbul 1993

³⁵ Hatice Bahar Aşçı, "Lozan Barış Antlaşmasında Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi V/6*, 2016, s. 1652

³⁶ Geniş bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, s. 70-71

³⁷ İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 72

³⁸ İlkin-Tekeli, *a.g.e.*, s. 80-81

³⁹ Asuman Uzun, *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Islahatların Gelişimi 1789-1860*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2019, s. 159-162

Osmanlı sanayii kuruluş ve gelişme çağındadır, ülkenin bütün ihtiyaçlarını karşılamaktan uzaktır. Bütün ihtiyaçları kendi öz kaynakları, sermayesi ve teknolojisi ile karşılaması mümkün değildi. Bir yerde öz kaynaklarla halkı talepleri karşılanamadığı zaman ya ithalat veya kaçakçılık olur, bu iktisadî bir kuraldır. İşte Osmanlı Devleti de kendi kaynakları ile karşılayamadığı ihtiyaçlarını ithal etmek zorunda kaldı. Bunu ülkenin kaynaklarını teminat göstererek imtiyazlar şeklinde yaptı. Demiryolları, tramvay, madenlerin işletilmesi, limanlar, vapur ve havagazı işletmeleri, yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük şehirlerin elektrik ile aydınlatılması gibi pek çok alanda yabancılara imtiyazlar verilerek inşa edildi.

Zengin imtiyazlar verilerek yapılırsa da binlerce kilometre demiryolu inşa edildi. 1.564 km²'lik Hicaz demiryolu yerli kaynaklar, halkın ianeleri ve vergilerle inşa edildi ve 1908 yılında işletmeye açıldı.⁴⁰ Değişik tarihlerde farklı devletlere verilen imtiyazlarla inşa edilen demiryolu da 6.778 km²'dir ki, Osmanlı döneminde toplam 8.343 km demiryolu yapılmıştır.

Başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir, Bursa, Ankara, Halep, Şam, Beyrut, Kudüs ve Bağdat gibi şehirler, gene yabancı şirketlere imtiyazlar verilerek elektrikle aydınlatılmaya ve tramvay hatları döşenmeye başlandı. Ülkenin her tarafına telgraf hattı ulaştırılmıştı. 1864 tarihinden itibaren bütün Arap ülkelerine. Şam, Kudüs, Mekke, Medine ve hatta Yemen'e kadar binlerce kilometrelik telgraf hatları çekildi.

İmtiyaz alan ülkeler, sadece büyük paralar kazanmıyorlardı. Aynı zamanda imtiyaz aldıkları bölgelerde büyük bir nüfuz sahibi oluyorlardı. Böylece emperyalizm ülkenin her alanına yayıldı. Daha önceki ticarete dayalı ilişkiler tek taraflı sömürüye dönüştü. Devletin nakit ihtiyacı borç-kredilerde karşılanmaya başlandı. Yabancı sermayeli bankalar ülkede faaliyete başladı.

SONUÇ

XIX. yüzyılda kısmen çağdaş sanayi tesisleri görülse de Osmanlı ekonomisi, yıkılışına kadar bir tarım toplumu ekonomisi özellikleri gösteriyordu. Çünkü millî hasılasının büyük kısmı hâlâ tarıma dayanıyor, nüfusun %80'i kırsal kesimde yaşıyordu. Bu haliyle temel gıda ve ihtiyaç maddelerinde kendi kendine yetebilmekteydi. Çağına göre takip ettiği başarılı iktisat politikalarının bir sonucu olarak ülke genelinde "açlık" yoktu. Ancak mahallî bazı afetlerden (kuraklık, çekirge salgını, veba gibi) dolayı zaman zaman halk sıkıntı çekmiştir. Bu durumlarda da kurulu düzen sayesinde afet bölgelerine, başka vilayetlerden oşür malından hububat nakledilerek sıkıntının önüne geçilirdi. Klâsik dönemdeki kurulu düzenin XVII. yüzyılda bozulması ile devlet kaynakları, merkezdeki ileri gelenler ile taşradaki ailelerin eline geçti ve babadan oğula intikal etti. Ayanlar güçlendi, büyük servet sahibi oldular. Bu ise günümüze intikal eden toprak ağalığı ve büyük servet sahibi çevrelerin oluşmasının zeminini oluşturdu.

Osmanlı mîrî rejimi sayesinde, günümüzde Türkiye sınırları dışındaki ülkelerin merkez ile bütünleşmesi sağlandı. Bu bölgelerde Osmanlı vakıfları ve eserleri, taşınmaz kültür varlıkları, alt yapı tesisleri geçmişin mirası olarak ayakta. Meselâ; bugün Suriye, Lübnan, Mısır, Ürdün, İsrail ve Balkanlarda halâ Osmanlı döneminden kalan demiryolları kullanılmaktadır. XIX. yüzyılda sanayileşen Avrupa devletlerinin iktisadî üstünlüğü açıkça görülmeye başlandı. Devletin kalkınma arzu ve iradesi, ancak Batılı devletlere imtiyazlar

⁴⁰ Hicaz demiryoluna dünya Müslümanlarının katkısı olmuştur ama bu zannedildiği gibi çok yüksek meblağlarda değildir. "Osmanlı sınırlarının dışından (Fas, Rusya, Çin, Sumatra ve Cava) gelen bağış miktarı, toplam bağışların sadece %9,5'ini oluşturuyordu. Söz konusu bağış miktarının toplam gelirler içindeki payı ise %2,8 gibi düşük bir rakamdır". Murat Özyüksel, *Hicaz Demiryolu*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351937>. Erişim Tarihi: 23.12.2018)

verilerek yerine getirilebildi. Böylece Osmanlı Devleti, Batının iktisadî hâkimiyet ve rekabet alanına girdi.

Tarihî sürekliliğin bir neticesi olarak, bu dönemde yapılan iktisadî ıslahatlar ve kurulan müesseseler, Cumhuriyet'e intikal etti. Bakanlıklar, Sayıştay, demiryolları, tramvaylar, tüneller, şose yollar, limanlar, vapur işletmeleri, pek çok alanda faaliyet gösteren şirketler, borsa, devlet tahvili usulü, bankalar, posta teşkilatı, ziraat ve sanayi mektepleri gibi daha pek çok müessese günümüzde varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti'ne Osmanlı Devleti'nden milyonlarca altını bulan borçlar da tevarüs etmiştir.

KAYNAKLAR

1302 h. Tarihli Halep Salnamesi

Akdağ Mustafa, "Osmanlı Tarihinde Ayanlık Düzeni Devri 1730-1839", Ankara Üniversitesi DTCF *Tarih Araştırmaları Dergisi VIII/14*, Ankara 1963, s. 51-61

Akdağ Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Cem Yay., İstanbul 1995.

Akdağ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi 2, 1453-1559*, 2. Baskı Tekin Yayınevi, İstanbul 1979

Akkuş Yakup, "Osmanlı Maliyesi Literatüründe İhmal Edilmiş Bir Tartışma: Tevzi Defterlerinden Vergi-i Mahsûsa'ya Geçiş", *Tarih Dergisi S. 65*, İstanbul 2917, s. 29-62

Aşçı Hatice Bahar, "Lozan Barış Antlaşmasında Osmanlı Borçları Meselesi", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi V/6*, 2016, s. 1649-1666

Atalar Münir, *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Humayun ve Surre Alayları*, Diyanet İşleri Yay. Ankara 2015

Barkan Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar", İÜ. *İktisat Fakültesi Mecmuası XV/1-4*, (1953-1954), s. 238-250

Barkan Ömer Lütfi, *Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)* 2 cilt, TTK Yay., Ankara 1972

Barkan Ömer Lütfi, "H. 954-955, M 1547-1548 Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası XIX/1-4*, (1957-1958), s. 219-276

Barkan Ömer Lütfi, "H. 974-975 M. 1567-1568 Mali yılına ait Bir Osmanlı Bütçesi, İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası XIX/1-4*, (1957-1958), s. 277-332

Barkan Ömer Lütfi, "H. 933-934 (M.1527-1528) Mâli Yılına Ait Bir Bütçe Örneği, İÜ. *İktisat Fakültesi Mecmuası XV/1-4*, (1953-1954), s. 251-329

Baykal Bekir Sıtkı, "Osmanlı İmparatorluğunda XVII ve XVIII Yüzyıllar Boyunca Para Düzeni ile İlgili Belgeler", TTK. *Belgeler IV/7-8*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 49-75

Bayraktar Hilmi, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Antep'in İdarî Yapısı ve İktisadî Durumu", Gaziantep Valiliği-Gaziantep Üniversitesi-*Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu*, (Gaziantep, 22 Ekim 1999), Gaziantep 2000

Baytimur Süha Oğuz, "Osmanlı Devleti'nde Kalpazanlık Faaliyetleri ve Uygulanan Cezalar (1789-1808)", Bitlis Eren Üniversitesi *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 5/2*, Bitlis 2016, s. 249-256

Berkes Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKB Yay. 3. Baskı, İstanbul 2018

BOA. NFS. 3726 Numaralı Nüfus Defteri

- Cevdet Maliye 20040*, (Şam Kadısının 21 Eylül 1819/1 Zilhicce 1234 tarihli ilamı)
- Çadırcı Musa, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Ülke Yönetimi (1839-1876)”, *IX. Türk Tarih Kongresinden Ayıbasım*, Ankara 1988, s. 1153-1161
- Çadırcı Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, TTK, Ankara 1991
- Çiftçi Mehdin, *Süleymaniye Külliyesi ve Süleymaniye Darü’l-Hadisî*, Ankara 2018
- Efe Ayla, “II. Mahmud’un Mal-Mülk Sayımı: Evreşe Örneği”, *Belleten LXXX/288* (Ağustos 2016), Ankara 2016, s. 483-505
- Demircan Adnan, “Dört Halife Döneminde Zekât Uygulamaları”, *Tarihte ve Günümüzde Zekât Uygulamaları, Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı*, (İstanbul 03-04 Aralık 2016), Ensar Yay., İstanbul 2017, s. 115-162
- Efe Ayla, “Osmanlı Devleti’nin Mali Sistem Arayışının Getirdiği Yerel Yönetim Uygulamaları: Muhassıllık Örneği”, *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi S. 49*, İstanbul 2010
- Genç Mehmet, “Malikâne”, *TDV. İslam Ansiklopedisi 27*, İstanbul 2003, s. 516-518
- Genç Mehmet, “Mukataa”, *TDV İA, c. 31*, İstanbul 2006, s. 129-132
- Genç Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay., İstanbul 2000
- Güdeloğlu Ayşe, *131 Nolu Şer’iye Sicil Defterine Göre Gaziantep’in Kültürel Sosyal ve Ekonomik Durumu*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarih ve Sanatları Anabilim Dalı Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul 2013
- Güler Mustafa, *Osmanlı Devleti’nde Haremeyn Vakıfları-16 ve 17. Yüzyıllar*, Çamlıca Yay., İstanbul 2011
- Güran Tevfik, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları, 1841-1861”, *TTK Belgeler XIII/17*, 2. Baskı, Ankara 1993, s. 213-362
- İnalcık Halil, “Adaletnâmeler”, *TTK, Belgeler II/3-4*, Ankara 1967, s. 49-145
- İnalcık Halil, *Adalet Kitabı*, (Ed. H. İnalcık-Bülent Arı- Selim Aslantaş), Kadim Yay., Ankara 2012
- İnalcık Halil, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I, (1300-1600)*, 2. Baskı, Eren Yay. İstanbul 2004
- İnalcık Halil, “İmtiyazat”, *TDV İslam Ansiklopedisi 22*, s. 245-252
- Kılıç Orhan, “XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti’nde Kalpazanlık”, *Osmanlı c. 3*, Yeni Türkiye Yay., Ankara 1999, s. 180-187
- Ortaylı İlber, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği*, Ankara 1985
- Önsoy Rıfat, *Mali Tutsaklığa Giden Yol Osmanlı Borçları 1854-1914*, Turhan Kitabevi, Ankara 1999
- Özbaran Salih, “Osmanlı İmparatorluğu ve Hindistan Yolu (Onaltıncı Yüzyılda Ticaret Yolları Üzerinde Türk-Portekiz Rekabet ve İlişkileri)”, *İÜ. Edebiyat Fak. Tarih Dergisi 31*, İstanbul 1977, s. 65-146
- Özbaran Salih, *Ottoman Turks and the Portuguese in Arab Gulf, 1534-1581*, Basra University 1979
- Özbaran Salih, *Yemen’den Basra’ya Sınırdaki Osmanlı*, 3. Baskı, Kitap Yayınevi, İstanbul 2013

- Özkaya Yücel, “XVIII. Yüzyılda Çıkarılan Adalet-nâmelere Göre Türkiye’nin İç Durumu”, TTK, *Bellekten XXXVIII/151*, Ankara 1974, s. 445-491
- Öznel Muharrem, “Osmanlı Devleti’nin Kalpazanlıkla İmtihanı”, TTK, *Bellekten 84/299* (Nisan 2020), Ankara 2020, s. 315-356
- Öztürk Mustafa, “Adana Tereke Defterleri Üzerine Gözlemler”, *Tarihte Adana ve Çukurova Sempozyumu II*, Adana 2017
- Öztürk Mustafa, “Genel Hatlarıyla Osmanlı Para Tarihi”, *Türkler 10*, Ankara 2002, s. 802-822
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Devleti’nde Arzuhallerin Devlet-Halk İlişkileri ve Medeniyet Tarihi Bakımından Önemi”, TTK, *XVII. Türk Tarih Kongresi IV. Cilt I. Kısım*, (Ankara 15-17 Eylül 2014), Ankara 2018, s. 211-229
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Dönemi Fiyat Politikası ve Fiyatların Tahlili”, TTK. *Bellekten LV/212*, (Nisan 1991), Ankara 1991, s. 87-100
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Klâsik Sisteminin Değişmesinin Sosyal Sonuçları veya Âyanlıktan Cumhuriyet Seçkinlerine”, *XVI. Türk Tarih Kongresi Kongreye Sunulan Bildiriler IV. cilt II. Kısım*, (Ankara,20-24 Eylül 2010), Ankara 2015, s. 899-907
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Misâk-ı Mill’i ile Münasebeti”, Genelkurmay ATASE- *Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I*, (23-25 Ekim 1995, İstanbul), Ankara 1996, s. 186-192,
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak’ta Uygulanmasının Sonuçları”, Gazi Üniversitesi-*Gazi Akademik Bakış Dergisi IX/18*, Ankara 2016, s. 1-18
- Öztürk Mustafa, “XVIII. Yüzyılın Sonlarında Orta Anadolu’da Fiyatlar”, *X. Türk Tarih Kongresinden ayrıbasım*, TTK, Ankara 1993, s. 1821-1850
- Öztürk Mustafa, *243 Numaralı Ankara Şer’iyye Sicili*, (Ankara Üniversitesi DTCTF, Yakınçağ Tarihi Kürsüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1979
- Öztürk Mustafa-Aksın Ahmet, “Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti’nin Venedik’e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631), Ankara Üniversitesi-*OTAM 32*, Ankara 2013, s. 141-170
- Öztürk Mustafa, “19. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara’da Fiyatlar”, Ankara Üniversitesi-*Tarihte Ankara Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Ankara 2012, s. 165-184
- Öztürk Mustafa, “Osmanlı Ekonomisinde Fiyatları Etkileyen Unsurlar”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, (Ed. Yavuz Ercan-Mustafa Öztürk-Rıfat Özdemir), Antakya 1996, s. 231-239
- Özyüksel Murat, *Hicaz Demiryolu*, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=351937>. Erişim Tarihi: 23.12.2018)
- Sahillioğlu Halil, “1524-1525 Osmanlı Bütçesi”, İÜ. *İktisat Fak. Mecmuası 41/1-4*, 1985
- Sahillioğlu Halil, *Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerine Bir Deneme*, (İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Basılmamış Doktora Tezi, Kütüphane Kayıt No: VI-2541), İstanbul 1958
- Şener Abdüllatif, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İstanbul 1990
- Tabakoğlu Ahmet, *Osmanlı İktisat Tarihi*, 8. Baskı, Dergâh Yay., İstanbul 2008
- Taşkın Ünal, *Osmanlı İdaresinde Safed (1516-1600)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Yay., Elazığ 2011

Tekeli İlhan-İlkin Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, Ankara 1981

Uzun Asuman, *Osmanlı Devleti'nde İktisadi Islahatların Gelişimi 1789-1860*, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi), Elazığ 2019

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi II*, 3. Baskı, TTK Yay., Ankara 1975

Ünal Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, Paradigma Yay., İstanbul 2011

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig II- Tercüme*, (Haz.: Reşit Rahmeti Arat), TTK Yayınları, Ankara 1959.

İRAN-IRAK SAVAŞI VE TÜRKİYE ÜZERİNE ETKİLERİ*

İRAN-IRAQ WAR AND ITS EFFECTS ON TURKEY

Ceren YÜCEALTAY**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 11/06/2022 Düzeltme/Revised: 26/06/2022 Kabul/Accepted: 28/06/2022

Derleme Makalesi/Rewiev Article

Atf / Cite as: Yücealtay, C. (2022). İran-İrak Savaşı ve Türkiye Üzerine Etkileri. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*,

4(1), 21-34. <https://dx.doi.org/10.52735/bellek.1129480>

ÖZ

20. yüzyıl dünyada çok önemli olayların yaşandığı bir dönem olmuştur. İran- Irak Savaşı' da Orta Doğu dengelerinde önemli bir iz bırakan mühim savaşlardan biridir. Sınırlarla ilgili yaşanan sorunlar, su sorunları, terör ve birçok etken bu savaşa sebep olmuştur. Sekiz yıl süren bu savaş ekonomik ve siyasi açıdan yıpranmalara yol açmıştır. Türkiye taraf tutmamış olmasına rağmen bahsi geçen savaşın yıpratıcı etkilerine maruz kalmıştır.

İran-İrak savaşı, 1980-1988 yılları arasında 8 yıllık bir süreci kapsamaktadır. Aynı zamanda Birinci Körfez Savaşı olarak da bilinir. Bu savaş 20. asırda yaşanan en mühim savaşlardan biridir. Savaş Irak'ın İran'a saldırmasıyla başlamıştır. Savaşın nedenlerine bakıldığında; Irak, yoğun Şii nüfusuna sahip olan İran'ın Ortadoğu'da yayılmasından çekinmiş, hem de İran'ın Irak'ta yaşanan Kürt ayrılıkçı hareketleri desteklemesi Irak'ı kızdırmıştır. Bunun yanı sıra Şatt'ül Arap su yolu konusunda yaşanan anlaşmazlıklar ve Irak'ın İran'a ait petrol gelirlerini ele geçirmek istemesi de savaşın başlamasındaki en büyük nedenlerdir. Bu sebeplerle başlayan savaşın ilk adımı Irak'ta iktidar olan Saddam Hüseyin'in İran'a saldırması ile olmuştur.

Türkiye savaş boyunca tarafsızlığını korumuştur. Bu savaş Türkiye'yi birçok alanda etkilemiştir. Türkiye'de terörü artırmış, Türkiye'nin turizmını ve ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Zamanla ABD'nin ve diğer devletlerin Irak'a ekonomik ve diplomatik anlamda destek verdiği anlaşılmıştır. Bu savaşta kazanan yoktur. Savaş, Birleşmiş Milletler' in arabulucu olmasıyla 598 sayılı karar ile 1988 senesinin 20 Ağustos tarihinde sona ermiştir. Bu savaş ilerde I. ve II. Körfez Savaşları'na sebebiyet vermiştir. Bu savaşta bir milyona yakın insan ölmüş, iki milyon kişi yaralanmış, milyarlarca dolar ekonomide kayba, esaretlere sebebiyet vermiş, ciddi kayıplara neden olmuş olsa da savaş Iraklı Kürtler için olumlu neticelerle sonuçlanmıştır. Bu makalede 1980 öncesi genel tarihe değinilmiş, İran-İrak Savaşı'nın nedenleri, gelişmeleri ve sonucu ele alınmıştır. Türkiye açısından etkileri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Cezayir Antlaşması, İran-İrak Savaşı, Orta Doğu, PKK, Türkiye, Saddam Hüseyin.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Yüksek Lisans, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, karatasceren275@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7770-7731

EXTENDED SUMMARY

The 20th century has been a period in which very significant events took place in the world and the Iran-Iraq War which lasted for eight years was one of them and left a central mark on the Middle East balance. Border disputes, water problems, terrorism, and many other factors have been an effect on this war and it has caused economic and political deterioration. This article discusses the reasons and results of the Iran-Iraq War and its effects on Turkey in terms of its devastating outcomes even if Turkey did not take place in the war.

The Iran-Iraq war, also known as the First Gulf War, is an 8-year war covering the years 1980 and 1988. As one of the most important wars in the 20th century, it started with Iraq's attack on Iran. Iraq's anger at Iran's support of the Kurdish separatist movements in Iraq and its afraid of the spread of Iran with its dense Shiite population were among the causes of the war. In addition, the disagreements about the Shatt al-Arab waterway and Iraq's desire to seize Iran's oil revenues are among the biggest factors at the start of the war. The first step of the war, which started with these enthusiasms, was the attack of Saddam Hussein, who was in power in Iraq, on Iran.

Although Turkey maintained its neutrality throughout the war, its economy has been affected undesirably. Also, this war increased the influence of terrorism in Turkey and tourism was affected negatively. Over time, it was understood that the USA and other states supported Iraq. This zero-sum war was ended on 20 August 1988 by the United Nations acting as a mediator with Security Council Resolution 598. This war caused the Gulf Wars the I. and the II in the future. When the war broke out, Iran was victorious over Iraq and there were positive developments in Iraq. Iraq did not encounter any obstacles in its treatment of Iran; Iran was left alone. However, Islamic power and national and revolutionary spiritual conditions enabled Iran to recover quickly. The first target Iran had set for this war was to establish a republic in Iraq based on Islam, centered on the Shiite sect. In this war, close to one million people died, and two million people were injured; economic losses were calculated by billions of dollars. Despite these losses, the situation resulted in positive results for the Iraqi Kurds. The terrorist organization was established in Turkey and found the opportunity to grow rapidly and also the civil Kurdish population found the opportunity to settle. At the same time, when the war was over, Iran withdrew according to the borders in the Algerian Treaty.

In this study, the Iran-Iraq War is discussed in general and the course of the war, the reasons for the war, and the events that took place as a result of this war are explained in general. It has been discussed how Turkey, the only country that borders Iran and Iraq at the same time, was affected by this war and which events are reflected in the present. While Turkey was facing the effects of terrorism, which would last for a long time, Iraq invaded Kuwait on August 2, 1990. Although Turkey was affected by both wars, it had to stand back. While this article, briefly evaluates the attitude of other states, the main focus is on Turkey and all the effects that have been used to have an impact on Turkish policies until 2003 when prisoner exchanges were still effective.

The war between Iran and Iraq, which are among the most important countries in the Middle East, and the strategies they follow against each other are important in terms of leaving their mark on the Middle East. The foundation of terrorism, which is also an important agenda problem in Turkey, was laid through this war. It has caused important consequences not only in terms of terrorism but also in terms of economy and politics. Among the consequences of the war, turmoil, death, and a bad economy are among the prominent ones. Although Iraq was not criticized by the United Nations, in the last year of the war, in 1988, it accepted the occupation attitude of Iraq and demanded peace from Iran. From a different perspective, Iran had to accept the resolutions of the United Nations Security Council due to the reactions on its side. One of the positive results of this war was that Iran founded a new army. This war has changed the world's perspective on Iran and caused prejudice. States that want to become a great power in the world have always wanted to see Turkey as their ally and by their side.

The Iran-Iraq War is also important for the interests and political strategies of other states. Trying to make benefit from this war, Israel and Syria sold weapons to Iran. Egypt, one of the central countries of that period, supported Iraq. Saudi Arabia supported Iraq. Indeed, Saudi Arabia struggled to close the oil deficit in the country. Turkey did not take sides but helped Syria. From the point of view of the USA, it would be more desirable for both sides to lose the war. The French, on the other hand, supported the USA in selling weapons and aid to Iraq.

While writing this article, articles, journals, and books written on the subject were read, these were examined and inferences were made. After all the examinations, the Iran-Iraq War and the Middle East region were examined. As a result of this article, it has been possible to conclude that the Iran-Iraq war has worn out both sides and that there is no victorious side in the war. The biggest effects are the negative effects on Turkey in terms of economy and terrorism.

Keywords: Algeria Treaty, Iran-Iraq War, Middle East, PKK, Türkiye, Saddam Hussein.

GİRİŞ

Ortadoğu bölgesi, Batı Asya'yı, Mısır'ın tamamını ve Türkiye'yi de kapsayan bir yerdir. Bu bölgede Mısır, İran, Türkiye, Suudi Arabistan gibi birçok Ortadoğu ülkesi vardır ve çoğu Arap devletidir.

1970 yıllarından itibaren Ortadoğu üzerinde İran ve Irak başlıca etkiye sahip olmuştur. Ortadoğu'da Lübnan düzenindeki siyasi hareketlilik, Suriye-İsrail çekişmesi, İran Devrimi'nin etkisi büyük olmuştur. Bu savaştan da Ortadoğu coğrafyası içinde en çok etkilenen Türkiye olmuştur. İran-Irak arasındaki savaş ise 22 Eylül 1980 yılında Irak saldırısı ile başlamıştır. Bu savaşta İran ve Irak'ın aleyhlerine karşı yürüttüğü politikalar, Şatt'ül Arap su sorunu, sınır anlaşmazlıkları, İran'ın Kürtlere verdiği destek, ekonomik sebeplerin yarattığı petrol sorunu gibi birçok etken savaşa sebebiyet vermiştir. Irak bu süreçte İran'da oluşan Şii hareketinden ve İslam Devrimi'nden çekinmiştir. Irak ise İran'ı yenip Huzistan'da yaşayan Arap azınlığın korunmasını amaçlamıştır. Irak'ın asıl amacı, İran'ı etkisiz kılmak, istediklerini yaptırmak ve Arap liderliğine hazır olmaktır.

Irak'ın İran'a saldırması ile savaş başlamıştır. Irak'ın başında bu dönemde Saddam Hüseyin vardır, onun amacı İran'ı yenmek ve Huzistan'da yaşayan azınlıkların korunmasını savunmak olsa da asıl amaç petrol gelirleridir. Savaş 22 Eylül 1980 tarihinde başlamış ve Irak'a başta Arap ülkeleri olmak üzere daha çok destek gelmiştir. İran bu savaş için başta Irak'a karşı güçsüz kalsa da kısa zamanda toparlanmayı başarmış ve 1986 yılında taarruza geçmiştir. Bu da Irak'a destek veren Ürdün, Mısır, Fas vb. Arap devletlerini ve Batılıları endişelendirmiştir.

Sekiz yıl süren İran- Irak Savaşı'nın sonuçları arasında kaos, kan ve kötü bir ekonomi vardır. Birleşmiş Milletler ise her ne kadar kabullenirse savaşın sekizinci senesinde yani 1988 yılında Irak'ın işgalci yaklaşımını kabullenmiştir ve İran'dan da barış talep etmiştir. Diğer bir tarafta ise İran kendisine aldığı tepkiler ile de Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu savaşın olumlu sonuçlarından biri ise İran'ın bu denli tepki görmesi ile İran'ın kendine yeni bir ordu kurması olmuştur. Bu savaş tüm dünyada İran'a bakış açısını değiştirmiş belli bir önyargıya sebebiyet vermiştir. Dünyada büyük bir güç haline gelmeyi arzulayan devletler Türkiye'yi her daim müttefik ve yanında görmek istemişlerdir. Bugün İran'da insan haklarını savunan Batılılar, durumun İran-Irak temelinden kaynaklandığını da göz önünde tutmalıdır. İran bu savaşta aslında tüm dünyaya karşı bir mücadeleye girmiştir. Irak ise büyük güçlerin desteğini almış, savaşta haklı bir istikamet izlemese de herhangi bir uyarı veya kınama almamıştır. Batılı devletler bu savaşta Irak'ın gücünün azaldığını gördüklerinde de Irak'a kimyasal silah desteğinde bulunmuşlardır ve bu silahlar savaş meydanında kullanılmış ve etkisi hala şehirlerde hissedilmektedir. Türkiye ise bu savaşta tarafsızlığını korumayı başarmıştır. Savaş ilerde I. ve II. Körfez Savaşları'na da sebebiyet vermiştir. Günümüzde dahi etkileri hissedilmekte, bu konu araştırılmakta hatta arkasından onlarca kitap yazılmış, sinema filmi çekilmiş ve her yıl birden fazla anma törenleri düzenlenmeye başlanmıştır ve bu faaliyetler devam etmektedir.

Kısacası, bu makalede İran-Irak savaşının başlaması, öncesinde yaşanan siyasi olaylar, savaşa sebebiyet veren unsurlar ve Türkiye açısından incelemeler ele alınmış ve bu çerçevede aydınlatılmaya çalışılmıştır.

1. İran-Irak Savaşı'na Türkiye ve Diğer Devletlerin Tutumu

1.1. İran-Irak Savaşı Öncesi Genel Bakış:

16 Ağustos 1946 yılında Bağdat şehrinde Kürdistan Demokrat Partisi başkanlığına o süreçte Moskova şehrinde sürgün olan Mustafa Barzani getirilmiş ancak iki sene sonra parti bölünmüştür. Sonrasından yaşanan mücadele 1964 yılı şubat ayında Abdüsselam Arif'in savaşı bitirme talebini Barzani'nin onaylaması, partide asıl önder sıfatını taşıyan Celal Talabani ve

yakınlarının tepkisine sebep olmuştur. Yaşanan birden fazla çatışma sonrasında Talabani İran'a kaçmış, Barzani fiilen başkanlık koltuğuna oturmuştur. Bu çaba Cezayir Antlaşması sonrası Celal Talabani'nin kendi partisini, Kürdistan Yurtseverler Birliği'ni oluşturması ile yeni bir sürece girmiştir. İran, Irak'la münasebeti iyi olmadığından KDP için sempati duymuştur. 1962 yılında İran'ın yardım teklifi sol kesimin baskı kurmasıyla geri çevrilmiş artan ihtiyaçları sağlayabilmek amacıyla 1963 yılında İran'dan yardım alınmaya başlanmıştır. İran hem KDP'ye yardım etmiş hem de Irak ile görüşmeler sağlamıştır. 1964 yılında ateşkes imzalanmışsa da parti içinde yaşanan ayrılıklara karşı İran bölünmeyi ve Barzani'ye karşı olanları daha da desteklemiştir. 1965 yılında KDP ve Irak çatışmaları tekrar başlamış, İran silah desteğinde bulunmuştur. Irak iktidarının 29 Ekim 1966 tarihinde sunmuş olduğu "On iki Madde Programı" olan antlaşma tavsiyesi, eğer bu tavsiyeyi onaylamazsa Irak için İran üzerindeki bazı çıkarlarından fedakârlık ederek anlaşabilmesinden çekinen Barzani'nin bunu kabul etmesi Şah'ın hoşuna gitmemiştir. İran'ın Kürt hareketine destek vermesi 1969 yılına dek sınırlıyken bu tarihten itibaren Irak'taki iç karışıklıklardan yararlanıp Şattülarap'ın durumunda değişikliğe gitmek için çabalayacak ve bir baskı unsuru olarak Kürt hareketine karşı desteğini artırmıştır. İran'da Barzani için verilen idam cezası, 1946 yılında yıkılan Mehabad Kürt Cumhuriyeti'nde askeri komutanı tarafından verilmiştir.¹

Barzani, İran ile olan ilişkileri hakkında şöyle demiştir: "Irak bizi bugün, İran ise bizi on yıl sonra yok etmek istiyor." 1966 yılından itibaren Kuzey Irak bölgesinde Barzani'nin önderlik ettiği Kürtlerin başlattığı isyan şiddetini artırmıştır. İran 1969 yılından itibaren isyancılara verdiği silah ve mühimmat desteğini artırırken İran'da Barzani'ye Irak ordu birlikleri konusunda malumat vermiştir. Ayrıca İran resmiyette iki yüz bin sayı olduğu açıklanan Kürt sığınmacılar için yılda üç yüz milyon dolar harcamıştır. Şah bu destekleriyle Iraklı Kürt isyancıları desteklemekle kalmamış, aynı zamanda Kürt hareketini de İran desteği olmadan yaşayamaz duruma getirmiştir. 11 Mart 1970 yılında Irak hükümetinin Kürt bölgesine sınırlı özerklik verilmesini destekleyen tavsiyesini Barzani'nin kabul etmemesinin nedeni, Şah'ın planı kabul etmezse kendi için daha faydalı olacağı hakkında Barzani'yi ikna etmenin önemli olduğu vurgulamıştır. 1972 ve 1975 yılları arasında Kürtler ile yaşanan bu savaş, zaten İran ve Irak arasında savaş görüntüsü vermiştir. Bu savaş Irak'a yıllık 2 milyar dolar miktara mal olmuştur ve Irak'ın bunu karşılaması mümkün olmamıştır. Amerika ve İsrail de yıpratmak amacı ile Kürtlere destek olmaya devam etmiştir.²

1970 yıllarında 1968 yılında iktidar olan Baas Partinin iktidar olduğu Irak, Petrol gelirleri ile zengin olmuş Şah Rıza Pehlevi'nin başa geçtiği İran olarak bu iki ülke Ortadoğu'daki dengelerde değişiklik yaratmıştır. Irak, 1972 yılı mayıs ayında Sovyetler Birliği ile Dostluk ve İş birliği Antlaşması imzalamış ve bir ay sonra Irak Petrol şirketlerini millileştirmiştir. İran uzun yıllar Orta Doğu bölgesinde Batı'yı savunacak bir rol üstlenmiş ve ABD ile sıkı bir müttefik olmuştur. Şah Rıza Pehlevi, petrol gelirleri ile elde ettiği zenginlik ile 2000 li senelerde dünyanın beş büyük devleti arasında olmayı hedeflemiştir. İran, gelirlerinden oluşan payın büyük bölümünü ise silah yatırımında kullanmıştır. Şah bir nevi Pers imparatorluğunu canlandırma amacıyla İran kavimlerini bir arada toplamak istemiştir. Bu amaçla yaptığı faaliyetler ise karışıklıklara yol açmıştır. İran'da yaşanan bu karmaşa İslam Devrimi'ne neden olurken Irak devletinde Baas iktidarını güçlendirmiştir. Böylece olaylar biraz da bu aşamada başlamış ve iki ülke çıkar çatışması yaşamıştır.³

Diğer bir sebep ise 1970 yıllarının başındaki huzursuzluğun nedeni olarak daha önceki senelerden de sınır uyuşmazlığına sebep olan Şattü'l Arap su yolu anlaşmazlığıdır. İran, Şattü'l

¹ Zafer Yıldırım, *Türk Basınında İran- Irak Savaşı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005, s.55.

² Z. Yıldırım, *Türk Basınında İran- Irak Savaşı*, s.56.

³ Türel Yılmaz Şahin, *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, Barış Kitapevi, Ankara 2011, s. 257.

Arap su yolu meselesinin sürdüğü sırada, 30 Kasım 1971 tarihinde Birleşik Arap Emirlikleri'ne ait olan Hürmüz Boğazı'nda bulunan Küçük Tunb, Ebu Musa ve Büyük Tunb adalarına saldırıp buraları işgal etme fiilinde bulunmuş, Irak'ın milli çıkarlarını tehdit etmiştir. İran bunu yaparken hem ekonomik hem de stratejik amaç gütmüştür. Ekonomik olanı, adaları ele geçirip kıta sahanlığını büyütmek, yeni petrol kaynaklarına ulaşmaktır. Irak ve diğer Körfez ülkeleri bakımından bu stratejik bir meseledir. İran, bu adaları ele geçirip Hürmüz Boğazı'nda yer alan geçişin kontrolünü tamamen ele geçirmek amacındadır. Irak, İran'ın bu tavrı karşısında İran ile siyasi münasebetini kesmiş, Araplardan oluşan petrol ve doğalgaz açısından zengin olan İran sınırlarında yer alan "Huzistan" bölgesindeki Arapları bu ülkeye karşı kışkırtma politikası izlemiştir. (s. 258) İran ise Huzistan bölgesinde yaşayan Arapların Irak ile bir olmalarının önüne geçmek için ve Irak'ı Şatt'ül Arap su yolu meselesinde anlaşmak için Irak'ın kuzey bölgesinde bulunan Kürtlere silah ve cephane yardımında bulunup Molla Mustafa Barzani'nin isyan çıkarması için destek olmaya başlamıştır. İran ve Irak'ın birbirlerine karşı izlediği bu düşmanca politika, 1975 yılında artmış ve aralarında savaş beklenirken 1975 yılında Cezayir'de OPEC Zirvesinde Cezayir Antlaşması ile meselelerini çözmüşlerdir. Bu antlaşmaya göre de Şatt'ül Arap'ta ki sınır, su yolunun ortasından geçecektir, ancak bu hükme göre Irak Şatt'ül Arap hakkındaki iddiasından vazgeçip nehrin kontrolünü bırakmış oluyordu, İran ise Irak'ın üstündeki yardımını gücünü geri çekmiş olacaktır. Bu ilişkiler fazla mesele yaratmadan bir süre sürdü ancak 1979 tarihinde yaşanan olaylar ile İran ve Irak yeniden karşı karşıya gelmiştir.⁴

Irak'ın İran'la ilişkilerinin bozulmasının altında yatan sebeplerden biri de hatta en mühim olanı da 1980 Şubat da yaşanan devriminin yıldönümü nedeni ile Tarık Aziz'e düzenlenen suikast girişimi ve Müstansiriyah Üniversitesi'ni hedef alarak saldırı düzenlemesi meselesidir. Irak Dışişleri Bakanı, meselelerin Dava'nın Kum tarafındaki önderlerinin elinden ve Irak iktidarını devirmek maksadı ile düzenlendiği ve bunun Humeyni emri ile meydana geldiğini savunmuşlardır. 1980 yılı Nisan ayında Bağdat ve Tahran arasındaki ideolojik ve psikolojik savaş iyice artmıştır. Bu meseleler ile Iraklı Şiiilerin önderi Ayetullah Muhammed Bekir es-Sadr ve kız kardeşinin idama mahkûm olması ile iki ülkenin arası iyice bozulmuştur.⁵

Irak, İran'ı yenerek, Tahran'ın dışı doğal gaz ve petrol gaz merkezlerinin olduğu Kuzistan tarafında bulunan bir buçuk milyona yakın Arap halkın özerkliğinin sağlanması amaçlanmıştır. Bu sayede önemli olan petrol ve sanayi merkezi İran'ın himayesinden çıkmış ve de Kürtlere verilen İran desteği Kuzistan Araplarının vereceği destekle eşitlenecek olmuştur. Bu savaş, Saddam Hüseyin'in iç muhalefetin yaptırımını meşrulaştırmasına ve gücünü yeniden toparlamasına yardımcı olacaktır. Saddam'ın asıl gayesi, İran'da bulunan Şii kökenli İslam Devrimi'nin ülkesinde yaratacağı etkiyi en aza indirmek 1975 yılındaki Cezayir Antlaşması ile İran'a vermek durumunda kaldığı toprakları yeniden kazanmak, Şatt'ül Arap üstündeki kontrolü sağlamak, Kürtler'in üzerinde egemen olmak, Kuzistan Araplarının özgürlüklerine destek olmak ve İran'ın sahip olduğu petrol alanlarını elinden almak, ulusal birlik sağlayıp bölgenin egemen gücü haline gelmektir. Irak'ın zamanlama olarak bunu seçmesinin sebebi ise, İran'ın zayıf olduğunu düşünmesidir. Rehineler Krizi ile ABD ile ilişkiler de bozulmuş, İran böylece ABD desteğinden mahrum kalmıştır. Irak, İran'a karşı diğer devletleri yanına almakta daha güçlüdür özellikle bu konuda Suudi Arabistan'a güvenmiştir.⁶

1.2. İran-İrak Savaşı Nedeni:

Irak ve İran arasında imzalanan 1975 Cezayir Antlaşması'na Irak'ın razı olmayışı ve Saddam Hüseyin'in İran İslam Devrimini de gözdağı olarak algılaması ile savaşa sebebiyet

⁴ T. Yılmaz Şahin, "Uluslararası Politikada...", s. 258.

⁵ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları 1542, İstanbul 2004, s. 555.

⁶ T. Arı, "Geçmişten Günümüze Orta Doğu..." s.559.

veren faaliyetler oluşmuştur. Mısır hem İsrail hem de ABD ile yaptığı 12. gün görüşmesinden sonra Camp David Antlaşması'nı imzalamış, bu da Arap dünyasında karışıklıklara yol açmıştır. Mısır Arapların gözünden düşmüş, İran ve Irak liderlik yoluna girmiştir.⁷

Irak'ın nüfus çoğunluğunu Şiiilerin oluşturması, İran'daki devrimin gözdağı niteliğinde algılanmasına sebep olmuştur. Kerbela, Necef ve Bağdat şehirlerinde 1979-1980 yıllarında ayaklanmalar artmıştır. 1980 yılının şubat ayında Başbakan Yardımcısı görevinde bulunan Tarık Aziz'e düzenlenen saldırıdan Irak'a göre İran sorumlu tutularak suçlanmış, bu sebeple iki ülke arasında anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Ayrıca 1980 yılının 1 Nisan'ında Saddam Hüseyin, Irak'ta yaşayan Şii din adamı Ayetullah Muhammed Bekir As-Sadr'ı idama mahkûm etmiştir. Ayrıca bu din adamının kız kardeşini de öldürmüş, ona eziyetlerde bulunmuştur. Böylece İran-İrak Savaşı sebepleri oluşmuştur. İran önderi Ruhullah Muscui Humeyni, Saddam Hüseyin'i iktidardan indirmek için Şii Irak halkını ona karşı kışkırtmıştır. 22 Eylül 1980 tarihinde İran'a savaş açarak hava saldırısı düzenlemiştir. Irak önce önemli liman kenti Hürrem Şehrini ele geçirmiş, sonra petrol tesislerini kuşatmıştır. Saddam, 17 Ekim 1980 tarihinde Cezayir Antlaşması'nı fes etmiş, Şatt'ül Arap suyolunun Irak'a ait olduğunu ilan etmiştir.⁸

Irak, kısa zamanda gücünü toparlayıp Bağdat ve Tahran'a saldırılarda bulunmuş, 1988 İran, Kuzey Irak'ta bulunan Kürt şehri Halepçe'yi ele geçirmiştir. Irak, kimyasal bombalarla düzenlediği savaşlar ile İran'ın 1982 yılına kadar aldığı yerleri İran'ın elinden geri almıştır. İran ve Irak'ın başlattığı bu savaş 8 sene devam etmiş ancak Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin 598 sayılı kararı ile savaşın nihayete ermesine ve eski sınırlarına dönülmesine karar alınmıştır. İran ve Irak'ın bu kararı kabul etmesi ile savaş Ağustos 1988 tarihinde sona ermiştir. Ancak Irak'ın hedefi bu kez Kuveyt'e saldırmaktır.⁹

Ortadoğu bölgesinde Osmanlı ve İran uluslarının zayıflaması ve dış güçlerin müdahale etmesi ile burada bulunan güçsüz devletlerde yaşanan etnik sorunlar daha fazla büyümüştür. Bilhassa, burada çokça bulunan Kürt varlığının petrol bölgelerinde sayıca fazla bulunmaları ile sorunların büyümesinde daha da etkili olmuştur. İran, ülkesindeki Azerileri ve Kürtleri 20. yüzyılda asimile etmiş merkezi gücünü artırmıştır. Bunun karşılığında Irak bilhassa İngilizlerin baskı kurması ile Kürtlerin varlığını kabullenmeye mecbur kalmıştır. Bu sayede, Kürtler kültürlerini koruyup asimile olmaktan kurtulmuştur. Ülkede bulunan Kürtler ise gelenekçiler ve modernistler olmak üzere ikiye bölünmüştür. Buna göre, ananeciler, aşiret önderleri ve din adamlarından oluşan; çağdaşçılar ise şehirlerde hayatını sürdüren laik anlamda eğitim almış, güzel bir statüye sahip halktan meydana gelmektedir. Böylece Irak bölgesinde iki ayrı halk ve iki ayrı hiyerarşik durum mevcuttur. Bunlardan ilki, devlet bilincine sahip Arap halkı, ikincisi ise ulus bilincine ermeyen Kürt vatandaşları olarak bilinir. Bu hususa karşı Irak, Kürt mevcudiyetini Irak'a ait ulus ve düşünce yapısıyla sağlamak, Kürtlerin devlet içindeki özgürlüğünü zayıflatıp onları ortadan kaldırmak ve onları yalnızca kültürel bir tanım haline getirmeyi amaç edinmiştir. Ancak, 1950-1960 yılları arasında, devletin politikası, sürgün eylemleri, aşiret önderlerine karşı yapılan ayaklanmalar, vb. hususlar, bölgede otoriteyi zayıflatmıştır. Ayrıca, iş bulma ümidiyle kente yapılan göçler sonucu, kente göçmüş ve köyde kalmış halk arasında ayrım da artmıştır. Bunun sonucunda siyasette fikir açısından ayrılıklar olmuştur. Gelenekçiler, Kürdistan Demokrat Partisi'nde bir araya gelmişken, oradan ayrılanlar Kürdistan Yurtseverler Birliği olarak bir araya gelmişlerdir. İran hem askeri hem de ekonomik manada Kürtlere çok destek olmuştur, özellikle 1972-1975 yılları arasında Kürt halkı ile yapılan mücadele İran-İrak Savaşı'nın temelini atmıştır. Bu hususta verilen mücadelenin ekonomik

⁷ Emine Zeynep Daban ve Cihan Daban, "Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası, Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, s.94.

⁸ E. Z. Daban ve C. Daban, "Saddam Hüseyin Dönemi...", s.95.

⁹ E. Z. Daban ve C. Daban, "Saddam Hüseyin Dönemi...", s.96.

anlamda ağırlığı çok olmuştur. Ayrıca Irak'a inat İsrail ve ABD Kürtler için destek vermiştir. 11 Şubat 1979 yılında İran'daki İslam Devrimi yaşandıktan sonra İran-İrak ilişkilerinde bir yumuşama sağlandıysa da kurulan yeni hükümet düşünce, yerine kurulan hükümetle ilişkiler tekrar kötüye gitmiştir. İran yönetimi, Irak'ı Baas için isyana davet etmiş, Irak'ı Sünni ve Şii arasındaki dengeyi sarsmakla suçlamıştır. İran, Irak rejimini baskı yapması ve anti demokratik olmasıyla eleştirmiş, Irak ise rejimi yaydığı gerekçesi ile İran'ı suçlu saymış ve iki ülke arasında gerginlikler devam etmiştir.¹⁰

22 Eylül 1980 tarihinde Irak askerleri beklenmedik bir anda İran'a saldırmış, İran dini önderi Ayetullah Humeyni ülkede genel bir savaş ilan etmiştir. Bu yüzden ülkenin büyük bir çoğunluğunda Irak için topluca savaş başlangıcı hazırlığı yapılmıştır. Seferberlik boyunca, Humeyni iktidarı Irak'a karşı aleyhine gösterilerde İranlı din liderlerine büyük bir görev düşmüştür. İranlı din adamları, Irak, ABD ve Batı karşıtı eylemlere yönelmiş İran milletini Irak'ın saldırıları karşısında birliğe davet etmiştir. İran'ın propaganda eylemleri zamanla karşılığını almış, ülkedeki Humeyni yönetimine karşı olan muhalif olan gruplar da Irak Ordusu saldırılarına karşı birlik olmuştur. Bu sayede birlik yavaş yavaş görülmeye başlanmıştır. İran propaganda eylemi ülkede ve milletlerarası alanda da sürdüğü pek kabul görmemektedir. Bu durumun asıl sebebi İran'ın milletlerarası sahada uyguladığı "Ne Batı ne Doğu" stratejisi ile kendini büyük ölçüde diğer ülkelerden uzak tutmasıdır. Bu açıdan İran'ın milletlerarası destek bulması ve propaganda eylemlerini sürdürmesi için ihtiyacı olan dost ve müttefik ülke sayısı oldukça sınırlıdır.¹¹

1.2. Savaşın Bitmesi ve Neticeleri

1987 yılının sonunda 1988 yılı başlangıcında İran ve Irak birbirlerinin şehirlerini bombaladılar. Irak, İran devletine yenileceğini sezdiği için 1988 yılı bahar aylarından sonra olarak yönetimini değiştirmiş saldırı için tedbirler almaya gayret etmiştir ve hem İran hem de Irak devletinde kimyasal silah kullanımına başlamıştır. BM tarafsız kalan devletlerden gönderilen bilirkişilere denetleme yaptırması sonucu kimyasal silah kullanıldığını tespit etmiştir. BMGK kimyasal silah kullanımını engellemek ve savaşın sona ermesi amacıyla 598 ve 612 sayılı kararlar alınmış fakat taraflar bu kararlar için uyum sağlamamıştır. Irak'ın Temmuz 1988 tarihindeki taarruz hareketleri ve Mücahiddin'in güç kazanması İran için endişe yaratmıştır. İran yönetimi yaşanan endişe yüzünden okulların hepsini ve meclisi kapatmış, spor müsabakalarına yasaklar koymuştur. Halk rejimi protesto etmeye başlayınca İran yönetimi 18 Temmuz 1988 tarihinde ateşkes çağrısında bulunmuş 31 Temmuz 1988 yılında da bu çağrıyı tekrarlayarak körfezde bulunan gemileri hedef alıp saldırmaktan vazgeçmiş ve Irak'a ateşkes için çağrı yapmıştır. Bağdat Barış Konferansı ile yabancı temsilcilerinde dâhil olduğu toplantılarda BMGK'nin 598 sayılı kararına yönelik ateşkes kararı alınmıştır. İlerleyen tarihlerde Cezayir'de düzenlenen zirve toplantısında Irak, BMGK'nin 598 sayılı verilen kararını onaylamış, bu sayede sekiz sene süren savaş, kimin kazandığı net olmadan ağır sonuçlanan kayıplarla nihayete ermiştir.¹²

22 Eylül 1980 yılında savaşın ilk aşaması Irak'ın lehine olup, Saddam Hüseyin'in hedefinden farklı bir seyir izlemiştir. İran kuvvetleri devrimden etkilenerek yeterli organize bulunmamış ordudan subayların çıkması ile lider boşluğu olduğu için İran savaşta güçsüz kalmıştır. İran beklenenden kısa sürede kendisi toparlaması ile Irak güçlerini püskürtmüş, tür. 1986 yılında ise savaş dengeleri İran lehine kaymıştır. 1986 yılında Kuveyt'e birkaç kilometre

¹⁰ Ekrem Yaşar Akçay, "İran- Irak Savaşı'nın Bölgeye Etkileri", *Ufuk Ünv. SBE Dergi*, C. 3, S. 1, 2013, ss. 110-111.

¹¹ Caner Çakı, "İran-İrak Savaşı'nda Kullanılan İran Propaganda Posterlerinin Gösterge Bilimsel Analizi", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 2, S.1, 2018, s.18.

¹² Hüseyin Çakırtaş, *İran-İrak Savaşı (1980-1988)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018, s.79.

uzak olan Fao adasını İran ele geçirmiş, Bağdat rejimine karşı olan Kürt gerillalarla Kürtlerin yoğun olduğu bölgeden savaş açmışlardır. İran savaşta yenmeye başladıkça Arap şeyhlikleri İslam Devriminin kendilerini etkileyecek diye endişe duyduklarından Bağdat'a yardım etmişlerdir. Arap basını için Irak'ın tanımı bu sırada "Doğu Sınırının Bekçisi" olmuştur.¹³

1980'li yılların şüphesiz ki en mühim olayı İran-İrak Savaşı sekiz yıl sürmüş, sekiz yıllık sürede sıfır toplamı (Zero Game) bir oyuna döndükten sonra, 20 Temmuz 1988 yılında sağlanan barış ile savaş son bulmuştur. Bir müddet sonra Ortadoğu gündeminde Filistin Kurtuluş Örgütü öne çıkmıştır. 15 Kasım 1988 yılında Filistin Devleti'nin bağımsızlığının ilan edilmesi ile büyük bir adım atılmıştır. 1975 senesindeki iç savaşın üstünden 14 yıl geçmesine rağmen Lübnan gelişmelerini yönlendirmeye devam edilmiştir. Ekim 1989 yılında Amerika aracılığı ile Lübnan hakkında Suudi Arabistan'ın Taif kentinde anlaşma yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre, Lübnan'da Hristiyan ve Müslümanlar arasında kabinede eşitlik kabul edilmiştir. 1980 senesinde başlayıp sekiz yıl süren İran-İrak Savaşı, suikast, katliam ve sürgünlerin yaşandığı yıllarla Ortadoğu'yu etkilemiştir. Ortadoğu, 1990 senesinden sonraki yıllara bu gelişmelerin etkisi altında girmiştir.¹⁴

İran şah rejimi yıkıldıktan ve İslam Devrimi iktidarı varsayımı sonrası İran'da Arap dünyasındaki istikrarı bozma durumu ile liderlik devrimi tarafından ilan edilen amaçlar bulunmaktadır. İran, Müslüman ülkelere benimsetmeye çalıştığı rejimi ve İran manevi önderi Ayetullah Hümeyni'yi savunmuştur. Arap devletlerin çıkarlarını tehdit eden, bölge dışı ülkeler ile ilgili, Irak ve İran tarafları tarafından barış çağrısı yapılan uluslararası halin uzlaşmazlık hali sürmektedir. İran-İrak Savaşı, 20. Yüzyılın en uzun savaşı olmuş sekiz yıl sürmüş, 1992 yılında İran donanma güçleri ile üçüncü adayı Birleşik Arap Emirliklerinden Abu Musa'yı işgal etmiş ve Arap nüfusunu çıkarmıştır. İran'ın yaptığı tahrikleri periyodik olarak sürdürmüştür.¹⁵

1.3. İran-İrak Savaşı ve Savaşın Türkiye'ye Etkileri

Genel Bakış: Osmanlı Devleti dağıldıktan sonra Irak ile Türkiye arasındaki ilişki büyük güçlerin etkisi altına girmiş, güvenlik ve ekonomi sorunları etrafında gelişmiştir. Bu üç etken, Türkiye ve Irak arasındaki ilişkileri etkilemiştir. Türkiye-İrak ilişkileri Lozan Antlaşması'ndan sonra Musul meselesi ile başlamıştır. Türkiye, 1960 yılına dek Batılı devletlerin etkisiyle ilişkilerini yönetmiştir. Irak ile bu yıllarda uyumlu bir politika izlenmiştir. Fakat 1960 yılını geçtiğinde SSCB'nin bölgede etkisinin artması ve Irak'ta darbe yaşanması ile mesele farklı bir boyut kazanmıştır. Bu Körfez Krizi'ne kadar devam etmiştir. Irak- Türkiye ilişkilerinde Körfez Krizi bir dönüm noktasıdır ve ABD'nin Irak'ı işgal etmesi, Saddam'ın devrilmesi ve bölgede Kürt meselesi belirgin olması ile münasebetler inişli çıkışlı sürmüştür. Bu sebeple Türkiye-İrak ilişkilerinden bahsederken bu iki devleti diğer devletlerden ayrı düşünmek, değerlendirmek doğru olmayacaktır. ¹⁶ Körfez Savaşı'ndan sonra Türkiye, toprak bütünlüğü telaşı ile Kuzey Irak'taki Kürt sorununun başlamasına temkinli yaklaşmış, bazen onlarla iyi ilişkiler sağlamaya gayret etmiştir. Genellikle dış faktörlerden çok iç faktörlerden etkili olmuştur. Türkiye- Irak münasebetlerinde 1960'lı yıllara kadar ve 1990 yılına kadar olan süreçler incelenebilir.¹⁷

İran-İrak Savaşı Saddam Hüseyin'in başta olduğu Irak, ABD ve Avrupa'nın teşvik etmesi ile İran'a saldırmıştır ve 8 yıl sürecek olan savaş başlamıştır. ABS, İrangate denilen olayda İran'a gizli bir şekilde silah satarak destek vermiştir. Devrimin hemen sonrasında ortaya çıkan

¹³ T. Yılmaz Şahin, "Uluslararası Politikada...", s. 263.

¹⁴ Sebahattin Şen, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım- Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, Sis Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 296.

¹⁵ Ramazan Özey, *Ortadoğu Jeopolitiği*, Pegem Akademi, Ankara 2017, s. 287.

¹⁶ Önder A. Afşar, *Türkiye'nin Bölgesel Sorunları Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu*, (Ed.: Mehmet Çelik ve Alev Duran), Hiper Yayın, İstanbul 2020, s.38.

¹⁷ Ö.A. Afşar, "Türkiye'nin Bölgesel Sorunları...", s.40.

bu savaşta İran'da Bağdat, Basta ve Kerkük'ü bombalamıştır. Fakat savaş başladığında Irak'ın vermiş olduğu gayretler ve gösterdiği başarılar Devrim askerlerinin devreye girmesi ile dengelenmiş İran kaybettiği toprakları geri almış olmuştur. Böylece İran'ın petrol endüstrisi tehlikeye girmiştir. İran, Irak'a destek verdiklerini öne sürerek Kuveyt ve Suudi Arabistan petrol tankerlerine saldırı yaparak savaşı Basra Körfezi'ne taşımıştır. Cephe savaşlarına ek olarak karşılıklı savaşmalar ve birbirlerinin petrol ihracatını yok etmek için petrol taşıyan dev tankerlerin saldırıya uğraması, her iki ülkenin petrol altyapısını tehlikeye attığı gibi petrol fiyatlarının artmasına neden olmuştur. İran, Irak'taki Kürt halkını desteklemiştir. Kendi içinde de Kürt ve Araplara karşı mücadele vermek durumunda kalmıştır. Bütün bu yaşananlar, halkın ayağa kalkması ve muhalefete karşı tavır almalarına yol açmıştır. 6 Ağustos 1988 yılında ateşkes imzalanarak 8 yıl süren bu savaş sona ermiş ancak, iki taraf için de ekonomik ve siyasi olarak ağır kayıplar verdirmiştir. Bir diğer netice üretici ülkelerin yanında çok uluslu dev petrol şirketleri de büyük kazançlar elde etmiştir. İran, savaştan hasar gören büyük tesisleri yeniden inşa etmek zorunda kalmıştır.¹⁸

1980 yılında Saddam Hüseyin kendi muhaliflerine yönelik suikastlara başlamıştır. Kürt, Şii ve Türkmen gruplar bu suikastların hedefi haline gelmiştir. Irak'ın bu saldırı nitelikli eylemleri hem muhalif Kürtlere hem de Türkmenlere yönelik devam ettirilmiştir. Saddam Hüseyin'in Iraklı Türkmenlere yönelik saldırıları savaş ilan edilmeden evvel Türkiye ve Irak münasebetlerini gergin bir evreye taşımıştır. 14 Ocak 1980 senesi Türkmen'in idamı ile Türkiye, Bağdat Büyükelçisi'ni geri çağırması; fakat savaşın gidişatı bu olayı değiştirmiştir. Savaş esnasında Irak'a ait askeri güçler çatışmanın fazla yaşandığı güney bölgelerine yönlendirilmiştir; bu olay Irak'ın kuzey kısmında otorite boşluğunun yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Otorite güç kaybedince KYP ve KDP bölgedeki denetimini fiili anlamda ele geçirmişlerdir. KYP ve KDP'nin bölgede faaliyetlerini artırmalarına İran ve Suriye destek olmuştur. Türkiye, İran ve Suriye'nin bu tavırlara karşılık Bağdat ile olan münasebetini samimi olarak iletmiştir. Bu süreçte Dicle ve Fırat sularının kullanım amacı hususunda ve ticari alanda Irak ve Türkiye arasında anlaşmalar imzalanmıştır. Kerkük Yumurtalık Petrol Boru Hattı'nın kapasitesinin artması hususunda anlaşmaya karar verilmiştir. Öte yandan 1982 senesinin son zamanlarından sonra Kuzey Irak bölgesinde KDP kamplarına yerleşen PKK'lılar silahlı ve eğitilmiş halde Türkiye sınırlarına yönelmeye başlamıştır.⁷⁴ PKK, KDP ile iş birliği ile Silopi, Uludere ve Şırnak önemli oranda silâh, teçhizat ve militanını taşımıştır. Bu olay üzerine Şubat 1983 senesinde Irak ve Türkiye arasında "Sınır Güvenliği ve İş Birliği Anlaşması" imzalanmıştır.¹⁹

Irak ve Türkiye arasında yapılan bu anlaşma PKK ve KDP arasında olan paktın süresini azaltmıştır. Irak ile Sınır Güvenliği Anlaşması'nın imzalanmış olması, Türkiye'nin PKK'lı teröristlere karşı sınırlarını korumak adına 1983 senesi Mayıs ayından sonra Irak'ın kuzey bölgesine asker sevk etmesine imkân sağlamıştır. İran ve Irak Savaşı'nın başlamış olması ile KDP, PKK ile anlaşmalı hareket etmeye başlamış, İran tarafından da destek görmüştür. Türkiye, operasyonlarını İran'ın desteklediği KDP'nin baskın olduğu yerlerde gerçekleştirilmiş, KDP ve PKK'nın yaptığı anlaşmanın sonlandırmasını başarmıştır. Diğer bakımdan PKK-KDP iş birliği Irak Kürtlerinin zararına olmuş ve Barzani bu husustan memnun olmamıştır. Türkiye'nin İran-Hakkari üzerinden Irak Kürtleri için kurmuş olduğu destek hattı PKK iş birliği nedeniyle durmuştur, Türkiye'nin sınır ötesinde düzenlediği operasyonlarda Barzani birlikleri zarara uğramıştır. Saddam Hüseyin bu aşamada Irak Kürtlerinin eylemleri hakkında bilgi vermesi karşılığında PKK için silah yardımında bulunmuştur. 1987 senesinde PKK ve KDP arasındaki ilişkilerin sarsıntıya uğramasında bu olayların etkisi olmuştur; ancak

¹⁸ Sıdıka Defne Musullu, *Modern Ortadoğu Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013, s. 193.

¹⁹ Seçil Özdemir, "İran-İrak Savaşı: Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 13, S. 26, 2020, s. 65.

Talabani ve KYP ilişkileri de bu tarihten sonra hızlı bir biçimde gelişmiştir. 1988 senesinde Saddam Hüseyin'in Irak sınırlarında yaşayan muhaliflere karşı düzenlediği saldırılarda Barzani askerleri İran'a çekilmek zorunluluğu hissetmiştir. PKK, burada Barzani kuvvetlerinden geri kalan fazlaca sayıda silah ve mühimmata el koyup, Türkiye sınırında KDP'den boşaltılan bu alanı kullanmak için Irak ile anlaşmaya varmıştır. Bu gidişatta İran, Kuzey Irak'ta kendi denetimini arttırmak için KDP'ye destek vermiştir. İran, Türkiye'yi bölge petrolleri için mücadele verdiği ile ilgili itham etmiş; fakat Türkiye gözünden tehdit PKK ve sınır güvenliğini tehlikeye düşürmüştür.²⁰

İran-Irak Savaşı'ndan sonra Saddam Hüseyin bu savaşın oluşturduğu etkiden hızlı bir biçimde kurtulmak amacıyla Kuveyt'e baskı yapmaya başlamıştır. Irak askerleri 2 Ağustos 1990 tarihinde Kuveyt'i işgale başlamıştır. Bu işgal Türkiye'yi farklı açılardan etkilemiş olmuştur. Her iki savaş sürecinde Türkiye, Orta Doğu'ya karşı izlemiş olduğu strateji bölgenin istikrarsız siyasal ortamı içinde taraf tutmaktan kaçmak olmuştur. I. Körfez Savaşı ile bölgesel dengeler tekrar değişmiştir. Daha sonra Kuzey Irak, uluslararası siyaset gündemine gelmiştir. İran ve Irak Savaşı esnasında kimyasal katliamlarla baş başa kalan Irak Kürtlerini korumak amacıyla, Irak'ın kuzey kısmında 36. Sıradaki paralel ile Türkiye sınırının arasında kalan Irak kuvvetlerinin girmesinin yasak olan bir De Facto Alan ilan edildiği açıklanmıştır. Aynı alanda 1991 senesinde İngiliz, Amerikan ve Fransız askerlerinden meydana getirilen ve Çekiç Güç adı alan bir kuvvet kontrolüne bırakılmıştır. Türkiye'de sağlanmış bu kuvvetin alan kontrolü, 2003 senesine dek devam etmiş ve Çekiç Güç, 1 Mart 2003 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla ortadan kaldırılmıştır. Yaklaşık olarak 12 sene boyunca, Irak'ın kontrol alanının dışında kalan bu alana PKK yerleşmiş ve kurumsallaştırmıştır".²¹

1.4. Türkiye'nin Tutumu

Türkiye, 1980 savaşına tarafsız kalmış, Temmuz 1987 tarihinde İran ve Irak birbirleriyle bağlantılarını keserek, Tahran ve Bağdat'taki Türk temsilcilerine haklarının korunması için yetkilerini devretmişlerdir. Savaşın en mühim neticesi, Kenan Evren ve din adamı Ruhullah Humeyni'nin Türkiye-İran ideolojisi çatışma sürecinin ikili münasebetleri daha da çıkmaza sokulmasının engellenmesidir. Çünkü Türkiye'nin petrol için pazara olan ihtiyacı ile İran'ın da transit ülke ihtiyacı birbirlerine karşı doğru orantılı olmuştur.²²

Sovyetler Birliği'nin gücünün azalması ile devletleri rekabete sürüklemesi de Kürt varlığını da bulunduğu bölgede sınır olduğu İran, Irak ve Suriye'ye karşı aktif etmiştir. Türkiye, 1961 tarihinden 1975 yılına kadar başta terörizmin farkında değildir. Ta ki Şubat 1979 Ankara Amerikan Büyükelçiliği'nin çıkardığı raporda Türkiye, İran olaylarından ve Kürt ayaklanmalarına rahatsızlık duymuştur. İran-Irak Savaşı başladığı tarihte Türkiye zor günler geçirmekte ancak 1985 gerek petrol tankerlerine düzenlenen saldırılar, Türk sürücülerin yaşamını yitirmesi ve tehditler Türkiye'yi zorda bırakmıştır. Bu gelişmeler terörizme zemin hazırlamıştır. İran-Irak savaşı yıllarında Türkiye'de de sağ sol çatışmalarına yönelik alınan önlemler 1970'li yıllardan itibaren esnetilmiştir. İran'ın Irak'ı işgal etmeden 10 gün önce Türkiye'de askeri müdahalesi ile ilgili R. Olson Türk Hükümeti ve TSK'nın da haberi olduğunu ve TSK'nın amacının Kürtlerin yaşadığı yerlerde karışıklık çıkmasını önlemek olduğunu açıklamıştır. 1980'li yıllarda da Saddam Hüseyin'in Şii, Kürt ve Türkmenlere tutumu, özellikle on Türkmen'i idamı Irak- Türkiye ilişkisini germiştir. Türkiye, Bağdat büyükelçisini çekmiş ve Irak askeri güçlerini güneye kaydırmış ve Irak'ın kuzeyinde otorite boşluğu oluşmuştur.²³

²⁰ S. Özdemir, "İran-Irak Savaşı...", s. 66.

²¹ S. Özdemir, "İran-Irak Savaşı...", s. 66.

²² Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.II, 1980-2001*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2001, s. 155.

²³ S. Özdemir, "İran-Irak Savaşı...", s. 62.

İran'ın bütün çabalarına rağmen, Körfez'de bulunan Arap Devletleri İran'ın yıkıcı çabalarını engellemede başarı sağlamışlardır. Kuveyt, bir başka önlem olarak, İran kökenli olan Şiiilerin yanında Iraklı Şiiileri ve Lübnan Şiiilerini sınır dışı etmiştir. İran-Irak savaşı Şii nüfuzundaki etkisini de nasıl yönlendireceğini göstermiştir. İran, Kuveyt'te yaşayan Şiiileri savaş esnasında Irak'a büyük oranda ekonomik açıdan destek olan Kuveyt hükümetine bu desteği engellemesi için bir baskı unsuru amaçlı kullanmıştır. Bunlar karşısında İran ve Irak savaşı sırasında taraf tutmayan, İran ile ticari münasebetleri yoğun olan Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki (BAE) Şiiileri hükümete yönelik baskı unsuru amaçlı kullanmıştır. İran'ın Suudi Şiiileri ile olan ilişkisini Riyad'ın Irak hükümeti ile ilişkileri şekillendirmiştir. İran'ın devrim ihraç çabaları karşıt çabaları da tetiklemiştir. Başta Suudi Arabistan olan Körfez ülkeleri Sünni örgütlere destek vererek onları cesaretlendirmiştir. Riyad, Kuveyt, Bahreyn ve BAE'de etkili olan el-İslah hareketi için büyük miktarda para yatırmışlardır. Körfez ülkeleri ayrıyeten İslami eğitimi finanse etmiş ve geliştirmek için çabalamışlardır. Tüm bu çabalar karşısında, iki güçlü unsurun Irak'a destek vermesine rağmen İran'ın işgalci güçlerine karşı ayakta kalma gayreti, Humeyni rejimine eleştirel gözle bakması Körfez ülkelerine bile hayranlık duygusu uyandırmıştır. Körfez devletleri muhtemel olan İran zaferinden çok korkmaları karşısında İran halkının toplu olarak sergilemiş oldukları adanmışlık ve fedakârlık karşısında saygı göstermişlerdir.²⁴

Suriye ve Irak, Kürtlere verdiği destek sonrası Türkiye savaştaki tarafsızlığını ilan etmesi ile Irak hükümeti Türkiye ile iş birliği yapmış, 19 Aralık 1980 tarihinde iki ülke arasında "petrol, sulama ve ulaşım alanlarındaki iş birliğini artırmak amacı ile antlaşmalar imzalamışlardır. Türkiye, savaş esnasında, İran'da olduğu gibi, Irak'la da ekonomik münasebetleri artırmak için elinden geleni yapmıştır. Savaşın ilk senesi dolduğunda 10 Ağustos 1981 yılında Irak Başbakan Birinci Yardımcısı Taha Ramazan, Ankara'yı ziyarette bulunmuş, ticaret antlaşmasının imzalanması ile Irak petrolüne karşılık olarak Türkiye'de ki bazı ürünlerin ihraç edilmesi için anlaşma yapılmıştır. Irak, körfezdeki dolun tesisleri kullanma işlevini yitirince, Türkiye ve Suriye üzerinden yaptığı petrol ihracına bağımlı kalmak zorunda kalmıştır. İran'ın Irak topraklarına saldırması ile Keşkül istikametinde ilerlemesi veya Kerkük-Yumurtalık petrol boru hattını bombalamasından korkan Türkiye İran'ı uyarmıştır. Suriye, Irak'ın gücünü azaltmak ve Kürtlere desteğini artırmak gayesi ile Irak sınırını kapatıp, Suriye'den geçen petrol boru hattını kesip, Irak'ı tamamen Türkiye'ye muhtaç hale getirmiştir. PKK ise bu gelişmeler üzerine Kuzey Irak'taki etkinliğini artırmıştır. Bu sebeple PKK ile mücadelesi için Türkiye'nin önerdiği Şubat 1983 tarihinde "Sınır Güvenliği ve İş Birliği Antlaşması" nı imzalamışlardır. Böylece topraklarda daha rahat takip edebileceklerdir. Bu antlaşma dâhilinde Türkiye, Kuzey Irak üzerine ilk askeri hareketine 26 Mayıs 1983 tarihinde başlamıştır. Irak ise güneyden KDP ve KYB'yi sıkıştırmıştır. PKK'dan çok KDP ve KYB zararlı çıkmıştır. Ekim 1984 tarihinde Türkiye İran ile benzer antlaşmalar yapmak istemiş ancak İran istememiştir. Türkiye'de PKK'nın 1984 yılında örgütlenmesi ile Türk hükümeti önlemler almaya çalışmıştır. Dış İşleri Bakanı Vahit Halefoğlu ve Genel Kurmay ikinci başkanı olan Necdet Öztoran'un Bağdat'ı ziyaret etmesi ile 15 Ekim 1988 yılında "Türkiye-Irak Güvenlik Protokolü" imzalamıştır. Bu antlaşmanın diğer antlaşmalardan farkı 5 kilometreye kadar olan sıcak takipler için karşı tarafın onayının alınmasının önüne geçilmesidir. Türkiye, bu antlaşma ile daha sonra yapacağı sınır ötesi harekâtları için gerekli olan hukuksal alt yapıyı tamamlamıştır.²⁵

Türkiye, savaş başından beri taraf tutmamaya gayret etmiştir. Türkiye, İran İslam devriminden korktuğundan İran'ın zayıf kalmasını, bölgesel ve yarışmacı bir rol oynamaya karşı güçlü olmak istemiş, önemli siyasi ve ekonomik olarak fayda elde edebilmek için tarafsız

²⁴ Bülent Keneş, *Hasan Sabbah'tan Bugüne İran ve Terör*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012, s. 71.

²⁵ "TİTMB (Türkiye İnşaat ve Tesisat Mütahhiti Birliği), *Irak 1982*", 1982, s. 168.

olmayı tercih etmiştir. İran Devrimi'nden sonra da Türkiye, Tahran ilişkilerinde taraf tutmamış, yapıcı ve barışçıl bir politika izlemiş ama netice alamamıştır. Hümeyni ile batı karşıtı İslami radikal grupların yükselmesini engellemeye çalışmıştır, Türkiye'nin İran'dan gelen bu tehdit algısı PKK ve Kuzey Irak'taki Kürt grupların desteklenmesi ile farklı bir açı kazanacaktır. Siyasi açıdan da ilişkiler dostça ilerlemiş, savaş boyunca Türkiye kesin tarafsız kalmayı seçmiş, Irak'ı gücendirecek tavırlardan kaçınmıştır. Savaş sürdüğü sıralarda da tüketim maddelerini Irak'a göndererek Irak'a destek vermiştir.²⁶

İran-İrak Savaşı'nda Türkiye'nin her iki komşu ülke ile mesafeli ve dengeli bir politika izlemiş olması çok fazla dünya tarihinde olmayan bir durumdur. Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği İran'ın Irak'taki menfaatlerini; Türkiye'nin Bağdat Büyükelçiliği İran'ın Irak'taki menfaatlerini korumak için görevlendirilmiştir. İki ülkenin hem savaşması hem kendi menfaatlerini karşı tarafta korumasını istemesi sık karşılaşılan bir konu değildir. Bu iki durum Türkiye'ye karşı olan güveni göstermiştir. Türkiye hem savaşta hem de Ortadoğu gelişmelerinde tedbirli davranmış, çözümün NATO çerçevesinde çözülmesini önermiştir. 1990 senesinden sonra Türkiye'nin Ortadoğu'ya bakış açısındaki gelişmeler Ortadoğu politikasının değişmesine neden olmuştur. Ortadoğu politikası güvenlik ekseninde şekillenmeye başlamıştır. 1950 senesinde Sovyet tehdidinin engellenmesinde etkin rol oynamış, 1970 yılından sonra Arap devletleri ile İsrail arasında denge politikası izlemiştir. 1980'lere gelindiğinde Başbakan ve Cumhurbaşkanlığı'nda görev alan Turgut Özal Ortadoğu'daki etkin bir politika yaratmak istemiştir. Körfez Krizi'nden sonra çıkan imkânları iyi değerlendirmek için politika yaratmak istemiştir. Ancak bu sorun Kürt meselesinin gündeme gelmesine sebep olmuştur. İran-İrak savaşı sırasında olan ve Körfez Krizi ile daha da belirgin hale gelen Kuzey Irak civarında yaşanan meseleler Türkiye açısından Soğuk savaş sonrası zamana aktarılan en mühim mesele olmuştur.²⁷

İran ve Irak Savaşı, Türkiye'nin sınır güvenliğine yönelik uzun vadeli terörizm sorununun gelişme ortamına zemin hazırlamıştır. PKK terör örgütü Türkiye'nin sınırındaki komşularının destek vermesi ile gelişme fırsatı bulmuştur. İran-İrak Savaşı, PKK tehdidine artı olarak bu terör örgütüne destek veren sınır komşuları ile Türkiye'nin diğer devletlerle münasebetlerinde uzun seneler sürecektir olan güvensizlik ortamının oluşmasına neden olmuştur. Bu ortam yalnızca siyasal ve kurumsal yapıların yanı sıra bölgedeki halkların birbirlerine karşı olan güvenini de zedelemiştir. Savaş, savaşın tarafları için bir fırsat olarak değerlendirilirken, esas fırsat bölgede nüfuz sahibi olmak isteyen bölge dışı aktörler tarafından elde edilmiştir. İran ve Irak'ın bölgedeki en güçlü unsur olmak uğruna verdikleri mücadele, Körfez'de ABD'nin varlığına ortam hazırlamıştır. Bu savaş, Soğuk Savaş Dönemi'nin sona ermesiyle meydana gelen bölgesel çatışmaların temelini oluşturmuştur. Savaş, İran ve Irak arasında olmuştur; fakat İran-İrak Savaşı'nın etkilediği alan bir hayli fazladır. Savaşın devam ettiği seneler ve sonraki seneler baş güçler, bölge ülkeleri ve bölgesel gruplar bu süreçte dâhil olmuştur. Ayrıyeten Körfez Savaşı Orta Doğu için bir kırılma noktası olmuş ve aslında Körfez Savaşı'na zemin hazırlayan da İran-İrak Savaşı ile oluşmuştur. Bu çalışma ile ortaya atılan verilerin de işaret ettiği gibi PKK ve terörizm sorunu Türkiye tarafından tek yönlü bir iç sorun değildir. Terörizm çok yönlü bir meseledir ve PKK'nın gelişme imkanı elde etmesinde milletlerarası rekabetin Türkiye'de yaşanması etkili olmuştur. Aynı şekilde terörizm meselesi yalnızca Türkiye'nin iç güvenliğini tehdit etmemiş; aynı zamanda bölgede komşuluk münasebetlerini ilerletebileceği İran ve Suriye gibi ülkeler ile Türkiye açısından bir tehdit ve güvensizlik unsuru olmuştur. PKK terörizmi Türkiye'nin komşularıyla meselelerinin gidişatını olumlu etkilememiştir. Bu açıdan meselenin birçok açıdan ele alınmış ve temelinde detay olarak ortaya sunulması önem konusu arz etmiştir. Üstelik kırk yıllık bir süreç sonucunda hala meselenin özü ilerlemekte ve Türkiye birden fazla

²⁶ H. Çakırtaş, "İran-İrak Savaşı...", s. 90.

²⁷ H. Çakırtaş, "İran-İrak Savaşı...", s. 94.

güvenlik tehditleri ile karşılaşmıştır. 1980 senesinde Türkiye büyük iç siyasi meselelerle ve ekonomik sorunlarla ilgilenmek zorundayken, İran ve Irak Savaşı ile bölgede büyüyen örgütsel girişimlerin etkisi altında kalmıştır. Savaş boyunca bölgesel kuvvetlere bu hususlarda uyarılarda bulunmuş; ancak Orta Doğu'nun kaos ortamına dönmesi endişesiyle mesafesine sahip çıkmak zorunda kalmıştır.²⁸

1980-83 senesi bilhassa İslam Konferansı içinde Türkiye Müslüman ülkelerle yakın ilişkilere girmiştir. Bunun sonucunda Ocak 1981 senesinde Suudi Arabistan'ın Taif şehrinde İslam ülkeleri III. Zirve Toplantısı'na Türkiye ilk kez Başbakan seviyesinde katılmış bulunmuştur. Türkiye, İran-İrak ülkeleri ile yakın seviyede bulunmuş bu ülkelere ortak sınırı olması açısından tek ülke olarak 22 Eylül 1980 yılında meydana gelen İran-İrak Savaşı'nda taraf tutmamaya gayret göstermiştir. Türkiye, bu aşamada arabuluculuk faaliyetlerinden uzak durup yakın durmaya da gayret etmiştir. Savaşı sona erdirmek amacıyla kurulan İslam Konferansı'nın Taif'teki Zirve Toplantısında bulunan Aracılık Komitesi'nde Türkiye yer almış, Arap Birliği'nin rica etmesi ile Başbakan Bülent Ulusu, Ocak 1982 yılında aracılık faaliyetinde bulunmuştur. Böylece, Türkiye İslam ülkeleri ile ilişkilerini artırmıştır. Türkiye, Batı ile İslam ülkeleri arasında aracılık vazifesi görmüştür.²⁹

SONUÇ

Ortadoğu sorunlarına sebep olan en önemli olaylardan biri de şüphesiz İran-İrak Savaşı olmuştur. Belli çıkarlar çerçevesinde açılmış olan bu savaş tam olarak sekiz yıl sürmüş ve 1986 yılına doğru başta Irak lehine olurken, daha sonra Irak aleyhine olmuştur. İran siyasi olarak adapte olmakta zorlansa da bir müddet sonra kendi gücünü toparlamayı başarmış kısa sürede Irak güçlerini püskürtmüştür. İran'ın bu başarıları endişe etmesi ise hem Irak'ı hem de Batılı güçleri endişelendirmiştir. ABD, bu olay karşısında Irak ile yakın müttefiklik kurmuş, Sovyetler Birliği'nin verdiği silah desteğini artırmıştır.

İran gelişen lehine olaylar ile galibiyete yaklaşırken ABD'nin müdahalesine maruz kalmış, ateşkes için ikna olma yoluna gitmiştir. Savaş sonucunda tüm ülkelerde olduğu gibi ağır etkiler yaşanmış, ekonomik zararlar meydana gelmiştir. Bu zararlardan en büyüğü ise Doğu sınırlarında terörizmin yerleşip burada büyümesidir. Ancak bu konuda Irak, Türkiye'nin yanında olup ona destek verecektir. İran ise Türkiye'yi Doğu'da bir nevi tehdide maruz bırakırken, asıl hedeflerinden biri haline getirmiştir.

Türkiye üzerindeki etkiler ile bu savaş ele alındığında Türkiye tarafsız kalmayı seçmiştir. Savaşı sona erdirmek amacıyla kurulan İslam Konferansı'nın Taif'teki Zirve Toplantısında bulunan Aracılık Komitesi'ne Arap Birliği'nin ricası ile Başbakan Bülent Ulusu liderliğinde Türkiye de katılmış ve Ocak 1982 yılında aracılık faaliyetinde bulunmuştur. Böylece, Türkiye İslam ülkeleri ile ilişkilerini artırmıştır. Bu savaşın Türkiye açısından olumlu sonuçlarından biridir. Olumlu olmayan diğer bir sonucu ise Kürt sorunun başlamasıdır. Savaş sonucunda Türkiye'de PKK gelişme fırsatı bulmuş, ülkede terörizm sorunları yaşanmıştır. Türkiye her ne kadar Irak ile önceki yıllardan itibaren Musul Sorunu, Irak ile Fırat ve Dicle Nehirlerindeki suların kullanılması, bazı etnik sorunlar yaşasa da bu olay karşısında ve İran'ın Kürt sorununu da kullanıp gündeme getirmesiyle Irak ve Türkiye ülke bütünlükleri konusunda birlikte hareket edebilmişlerdir. Bu savaş I. Ve II. Körfez Savaşları'na sebebiyet vermiştir.

²⁸ S. Özdemir, "İran-İrak Savaşı...", s. 72.

²⁹ Mehmet Gönübol vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014, s.607.

KAYNAKÇA

Afşar, Önder A., *Türkiye'nin Bölgesel Sorunları Osmanlı'dan Günümüze Ortadoğu*, (Ed.: Mehmet Çelik ve Alev Duran), Hiper Yayın, İstanbul 2020.

Akçay, Ekrem Yaşar, "İran- Irak Savaşı'nın Bölgeye Etkileri", *Ufuk Ün. SBE Dergi*, C. 3, S. 1, 2013, ss. 105-121.

Arı, Tayyar, *Geçmişten Günümüze Orta Doğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, Alfa Yayınları 1542, İstanbul 2004.

Çakı, Caner, "İran-İrak Savaşı'nda Kullanılan İran Propaganda Posterlerinin Gösterge Bilimsel Analizi", *İran Çalışmaları Dergisi*, C. 2, S.1, 2018, ss. 11-39.

Çakırtaş, Hüseyin, *İran-İrak Savaşı (1980-1988)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ 2018.

Daban, Emine Zeynep ve Daban, Cihan, "Saddam Hüseyin Dönemi Irak Dış Politikası, Irak-İran Savaşı, Kuveyt'in İşgali ve ABD'nin Irak'a Müdahalesi", *Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 1, 2018, ss. 83-109.

Gönlübol, Mehmet vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, Siyasal Kitabevi, Ankara 2014.

Keneş, Bülent, *Hasan Sabbah'tan Bugüne İran ve Terör*, Timaş Yayınları, İstanbul 2012.

Musullu, Sıdıka Defne, *Modern Ortadoğu Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir 2013.

Oran, Baskın, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, C.II, 1980-2001*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2001.

Özdemir, Seçil, "İran-İrak Savaşı: Türkiye Sınırlarında Terörizme Etkisi", *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C. 13, S. 26, 2020, ss. 49-77.

Özey, Ramazan, *Ortadoğu Jeopolitiği*, Pegem Akademi, Ankara 2017.

Şahin, Türel Yılmaz, *Uluslararası Politikada Orta Doğu*, Barış Kitapevi, Ankara 2011.

Şen, Sebahattin, *Ortadoğu'da İdeolojik Bunalım- Suriye Baas Partisi ve İdeolojisi*, Sis Yayıncılık, İstanbul 2010.

TİTMB, "İrak 1982", 1982.

Yıldırım, Zafer, *Türk Basınında İran- Irak Savaşı*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2005.

AVRUPALI GEZGİNLERİN GÖZÜNDEN XV. VE XIX. YÜZYILLAR ARASINDA OSMANLI DEVLETİ'NDE DİNİ HAYAT (KALENDERİ VE MEVLEVİ DERVİŞLERİN GRAVÜRLERE YANSIMASI)*

XV THROUGH THE EYES OF EUROPEAN TRAVELERS AND XIX IN THE OTTOMAN EMPIRE BETWEEN REFLECTION OF RELIGIOUS LIFE KELENDERI AND MEVLEVI DERVISHES ON ENGRAVINGS

Mehtap SOYSAL**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 13/03/2022 Düzeltme/Revised: 25/04/2022 Kabul/Accepted: 14/06/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Cite as: Soysal, M. (2022). Avrupalı Gezginlerin Gözünden XV. ve XIX. Yüzyıllar Arasında Osmanlı Devleti'nde Dini Hayat (Kalenderi ve Mevlevi Dervişlerin Gravürlere Yansımı). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 35-49.

<https://dx.doi.org/10.52735/bellek.1087062>

ÖZ

Mektup, günlük, vb. olarak kaleme alınan seyahatnameler yazılış amacına göre değişmektedir. Seyahatnamelerde kaleme alınan ülke, şehir ve kentlerin askerî donanımı, yolları, sosyal yaşantılarının yanı sıra dini hayatına da değinilmiştir. Avrupalı gezginler XV. ve XIX. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'na yapmış oldukları geziler sırasında, gördüklerini aktarma ve tanıtmaya amaçlı hem görsel hem metinsel yansımaları aktarmışlardır. Gezi notlarında birbirinden farklı bilgilerin yanı sıra İslam dini ve dervişler hakkında bilgilerde yer almaktadır. Objektif olarak bakmaya çalışsalar da kendi dinlerinden farklı olan İslam dini ve bunu farklı ritüellerle ele alan dervişleri gerek metinsel aktarım gerekse gravürlerle ön yargılarını kırmadan baktıkları görülmektedir. Seyahatnamelerde Kalenderi ve Mevlevî dervişlerinin gezginler tarafından oldukça farklı özellikte ele alındığı, sanatın bir propaganda aracı olarak kullandığı net bir biçimde görülmektedir. Gezginlerin ziyaret ettikleri dönemlerde hem İslam dinine hem de dervişlere karşı oluşan önyargılarını kaleme alarak gezi notlarıyla destekleyip önyargıların artmasını sağlamışlardır. Birbirlerine yakın metinsel aktarımda bulunan gezginler yanlarında getirdikleri sanatçılara çizdirdikleri ya da metne bağlı kalarak sanatçının imgesine bıraktığı derviş gravürlerinde aktarılan farklılıkları net bir şekilde görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gezgin, Seyahatname, Osmanlı Toplumunu, Derviş, Gravür.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Uzman Tarihçi, soysal88_mehtap@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-5492-3482

EXTENDED SUMMARY

Travelogues written as letters, diaries, etc. vary according to the purpose for which they were written. In the travelogues, the military equipment, roads, social lives of the countries, cities and cities written are mentioned, as well as their religious life. Travelogues have become indispensable sources thanks to the information they contain in researches in fields such as art history, history, literature and painting. Ottoman cities, streets, mansions, coffee houses, fountains, tekkes and temples, which have always been the center of attraction for European travelers, are discussed in detail and in a very impressive way in the travel notes. Due to the lack of social communication tools in contrast to today, travelogues, many of which were taken as letters, replaced the means of communication and mediated the recognition of different cultures.

During their trips to the Ottoman Empire between the XV and XIX centuries, European travelers conveyed both visual and textual reflections in order to convey and introduce what they saw. In addition to different information in the travel notes, there is information about the Islamic religion and dervishes. Travelers who could not enter the mosques in the Ottoman lands entered the tekkes of the Mevlevi and Kalenderî dervishes instead of the mosque and gave information about the prayers of the dervishes. Although they try to look at it objectively, it is seen that they look at the religion of Islam, which is different from their own religion, and the dervishes who deal with it with different rituals without breaking their prejudices with both textual transmission and engravings. In the travelogues, it is clearly seen that the Kalenderî and Mevlevi dervishes are handled quite differently by the travelers and that art is used as a propaganda tool. During the periods visited by the travelers, they wrote about their prejudices against both Islam and the dervishes and supported them with travel notes and increased the prejudices. It is seen that the accounts of travelers who do not have knowledge about Islamic terminology and basic issues of religion are only observations. The information conveyed in this context illustrates how religious ceremonies are perceived upon the narrator's observations. Travelers who convey textually close to each other clearly see the differences conveyed in the dervish engravings they draw by the artists they bring with them or who stick to the text and leave it to the artist's image.

In this article, where we aimed to show the ways in which the dervishes reflected in the engravings synthesized between the West and the East were written through the eyes of the travelers in their travel notes and how they actually lived in the Ottoman lands, we aimed to show how the European states that used art as a propaganda tool distorted and conveyed how Islam lived in different groups in Ottoman lands. The dervishes we have discussed in the engravings and descriptions we have obtained from the travelogues have been compared in line with the information contained in both the travelobooks and Islamic sources. We tried to show the differences in style between the artists and the change that occurred during the period in the transferred dervishes. In order to determine the source, the travel books of the travelers who came to the Ottoman lands in different centuries were examined and the parts that would contribute to the research were added. Apart from these, Islamic sources, master's and doctoral theses were examined and the necessary places were added.

When we look at the literature, it is seen that the dervishes are examined one by one such as Rufaî, Kalenderî, Mevlevî. In such works, while the descriptions in the travelogues are included, the engravings are not included in many of them. In this study, where we discuss the dervish depictions conveyed in the engravings, it is aimed to draw attention to the difference in style and visual depictions between artists and to look at them from a different perspective and to contribute to the literature in this field.

Engravings that have been traveling for centuries have continued to develop by feeding on the stylistic differences of the artists in the travelogues transmitted from generation to generation. In addition to giving visual and sociological information of the art of engraving, it also has the quality of a document. Artists have presented the period they live in to people by considering it from their own perspective. The fact that the travelogues, which the travelers write their impressions in line with their own education and tendencies, contain errors consisting of prejudices and basic ignorance is a problem that should be considered in these works. Mevlevi and Calendariness attract the attention of many local and western artists and travelers, and it is seen that these cultures have played a very active role both positively or negatively in their own periods and in the recognition of periods outside their own era.

Until the end of the XIX century, many Kalenderî and Mevlevi dervishes depicted in engravings were published. In the engravings with very vivid depictions, it is seen that the dervish figures presented visually by going beyond the textual transmission are transferred within the framework of the life they lead in line with the conditions of the period in which they are drawn and the principles they adopt. Thanks to travelogues and engravings, it has allowed us to deal with information about the Kalenderî and Mevlevi dervishes on a periodic basis by ensuring that it has survived to the present day.

Keywords: Traveler, Travelogue, Ottoman Society, Dervish, Engraving.

GİRİŞ

Seyahatnameler sanat tarihi, tarih, edebiyat, resim gibi alanlarda yapılan araştırmalarda sağladığı bilgiler sayesinde vazgeçilmez kaynaklar haline almıştır. Batılı gezginler için her dönem cazibe merkezi olan Osmanlı kentleri, sokakları, köşkleri, kahvehaneleri, çeşmeleri, tekke ve mabetleri gezi notlarında detaylı ve oldukça etkileyici şekilde ele alınmıştır. Yazıldığı dönemde günümüzün aksine sosyal iletişim araçlarının olmamasından dolayı, birçoğu mektup olarak ele alınan seyahatnameler iletişim araçlarının yerini alarak birbirinden farklı kültürlerin tanınmasına aracılık etmiştir (Öntuğ ve Soysal, 2020, s.87). Avrupa'nın şarkın olağan üstü güzelliği ve kültürel zenginliğine karşı duyduğu merak gezi notlarına ek olarak görsel betimlemeler sayesinde gravürler hazırlanarak zenginleşen seyahatnameler, okuyucunun imgesine bırakılmadan gezilen yerlerin gravürler sayesinde görülmesi sağlamıştır (Soysal, 2021, s. 398).

Osmanlı topraklarına farklı nedenlerle (tüccar, yazar, elçi vb.) gelen gezginler gözlemledikleri olayları kaleme alıp yanlarında getirdikleri resamlara çizimler yaptırarak XX. yüzyılın başlarına kadar uzanacak olan gravürlerle zenginleştirilmiş gezi yazılarının geleneğini başlatmışlardır. Albümler halinde Avrupa'da yayınlanan bu gravürler Batı'da Osmanlı Devleti'ne olan ilginin artmasında önemli bir rol oynamıştır (Arslan Sevin, 1992, s.15). Oldukça eski bir çoğaltma tekniği olan gravür, sert bir malzeme üzerine basılmak istenen görselin kazınarak alçak ve yüksek zemin elde edilen tabakaların boyanarak deri, kağıt, bez gibi materyaller üzerine baskı uygulayarak resmin transfer edilmesiyle oluşan bir tekniktir (Kahraman ve Gülaçtı,2015, s.377). Gravür sanatının görsel ve sosyolojik bilgiler vermesinin yanı sıra belge niteliği de taşımaktadır. Sanatçılar yaşadıkları dönemi kendi perspektifinden ele alarak insanlara sunmuşlardır. Gezinlerin izlenimlerini kendi eğitim ve eğilimleri doğrultusunda kaleme aldıkları seyahatnamelerde önyargılar ve temel bilgisizliklerinden oluşan hataların yer alması bu eserlerin dikkat edilmesi gereken bir sorunudur.

Garp ile şarkın sentezlendiği gravürlerde aktarılan dervişlerin gezi notlarında gezginlerin gözünden kaleme alınış şekilleri ve aslında Osmanlı topraklarında nasıl yaşadıklarını göstermeyi amaçladığımız bu yazıda, sanatı bir propaganda aracı olarak kullanan Avrupa devletlerinin İslam dininin Osmanlı topraklarında farklı gruplar içerisinde nasıl yaşandığını çarpıtarak aktardıklarını göstermeye amaçladık. İslam terminolojisi ve dinin temel konuları hakkında bilgileri olmayan gezginlerin anlatımlarının sadece gözlem niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu bağlamda aktarılan bilgilerin anlatıcının gözlemleri üzerine dini törenlerin nasıl algılandığını göstermektedir.

Seyahatnamelerden elde ettiğimiz gravür ve betimlemelerde ele aldığımız dervişler hem seyahatnameler hem de İslam kaynaklarında yer alan bilgiler doğrultusunda karşılaştırma yöntemi yapılmıştır. Sanatçılar arası üslup farklılıklarını, aktarılan dervişlerde dönem içerisinde oluşan değişimi göstermeye çalıştık. Literatüre bakıldığında dervişlerin Rufaî, Kalenderi, Mevlevî gibi tek tek ele alınarak incelendiği görülmektedir. Bu tür çalışmalarda seyahatnamelerdeki betimlemelere yer verilirken gravürler birçoğunda yer almamaktadır. Gravürlerde aktarılan derviş betimlemelerini ele aldığımız bu çalışmada sanatçılar arası üslup ve görsel tasvirlerin farklılığına da dikkat çekerek farklı bir perspektiften bakılmasını ve literatüre bu alanda katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Din tüm toplumlarda olduğu gibi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren Osmanlı toplumu içerisinde belirleyici bir konumda olmuştur. Din kurallarının, Türklerin hayatlarının her alanında hâkim bir durumda olması gezginlerin dikkatini çektiği görülmektedir. Hukuk kurallarını bile İslam dini çerçevesi içerisinde din adamlarına bırakmaları gezginler için gezi notlarında istedikleri gibi ele alıp yorumlayabilecekleri bir konu haline gelmiştir (Gürer, 2013, s.103).

Farklı dönemlerde Anadolu'ya gelen gezginler İslam dini hakkında negatif betimlemeler yapmış olsa da objektif bakmaya çalışarak doğru gördükleri noktalara da değinmişlerdir. Bu gezginlerden biri olan Tournefort, İslam dininin duygulara hoş gelen bir din olduğu için Hıristiyanlık ile çatıştığını ve batıl olarak adlandırdığı dinler arasında en tehlikelisinin İslam dini olduğunu dile getirmiştir. Sahte peygamber olarak adlandırdığı Hz. Muhammed'e karşı duyduğu hayranlığı ise; Tanrının yardımı dahi olmadan putperestlikten dönmesine karşı hayranlık duyduğunu ve onu üstün bir deha olarak gördüğünü dile getirmiştir (Tournefort, 2005, s. 59).

Osmanlı Devleti'nin kuruluş süreci olmak üzere birçok tasavvufî fikir hareketleri tüm kesim tarafından kabul edilmiş ve etkili olmuştur. Kendi ilahi inanışlarından ve ibadetlerinden oldukça farklı olan İslam dini gezginler tarafından gezi notlarında çokça yer alan konulardan olmuştur. Osmanlı Devleti'nin sosyal yaşantı içerisinde Türk toplumunun İslam dininin kuralları çerçevesinde yaşamlarını sürdürmeleri gezginleri etkilemiştir. Seyahatnamelerde namaz, abdest, Kur'an ile ilgili bilgilere yer verilmesi gezginlerin gezdikleri ülkelerin inançlarıyla ilgili bilgi toplayıp kendi ülkelerine aktarmak istedikleri görülmektedir (Özgür, 2013, s. 598).

Osmanlı topraklarında camilere rahatça giremeyen gezginler yönlerini Mevlevî ve Rûfâî dergahlarına çevirerek gözlemlerini canlı bir biçimde seyahatnamelerine aktardıkları görülmektedir. Şark'a özgü olan görüntüleri aktarmak isteyen sanatçı ve gezginler için derviş tekkelerini gezmek ve ayinlere katılarak gözleme imkânı bulmak büyük bir fırsattı. Dervişler hakkında seyahatnamelerde kaleme alınan bilgilerin birçoğunun olumsuz olarak aktarıldığı görülmektedir (Gürer, 2013, s.112- 242). Gezinlerin Osmanlı topraklarındaki Müslümanları genel özellikleri ile değerlendirirken ortak bir görüş bildirdikleri görülmektedir. Bu görüş sonucunda tüm gezginler Müslümanların dindar oldukları kanısına varmışlardır (Çetin, 2010, s.23).

Grelot; Türklerin Tanrıya karşı olan saygı ve sevgilerinin oldukça büyük olduğunu, Tanrının adının geçtiği her yerde duydukları anda gözle görülebilecek bir bağlılık içinde olduklarını ve besmele çekmeden hiçbir işi yapmadıklarını aktarmaktadır (Grelot, 1998, s. 82).

Alman gezgin Schweigger ise Türklerin Hıristiyanlara karşı her konuda üstün gelmelerinin nedenini İslam dini ve ona olan bağlılıkları olarak görmektedir. İslam dini için mal ve canlarını feda edeceklerini aktaran Schweigger kendileri içinde keşke bizlerde Hıristiyanlığa bu denli bağlı olabilesek diye Türklerin İslam dinine karşı duyduğu hassasiyeti taktir ettiği görülmektedir. Schweigger barbar olarak aktardıkları Türklerin oldukça edepli olduğunu aktararak "Bizler (Hıristiyanlar); edep ve terbiye konusunda bu barbarları örnek olarak almalıyız" demiştir (Schweigger, 2004, s.131). Schweigger ayrıca Osmanlı topraklarındaki insanların Tanrıya karşı yaptıkları duaları şaşkınlıkla izlediklerini, namaz hareketlerini komik bulsa da gülmeden ibadet edenleri izlediklerini aktarmaktadır (Margret, 1996, s. 97).

Gerlach ise Schweigger'in tersine dini yaşantının toplumun gözetiminde olduğunu kişisel ya da ailevi bir tutumlarının olmadığını, camiye gitmeyen, oruç tutmayanların toplum içerisinde dışlandıklarını, buldukları mahalle halkının dini vecibelerini yerine getirmeyenlerden hesap sorduklarını aktarmaktadır (Gerlach, 2007, s.127). İslam dinini katı bir din olarak aktaran Thevenot saçmalıklarla dolu olduğunu, bu kadar çok insanın bu dine inanmasını da şaşkınlıkla karşıladığını aktarmaktadır (Thevenot, 2009, s.76).

Raczynski ise yaşlı, genç, kadın ve erkeklerin ibadetlerini yerine getirmek için acele ettiklerini, topyekün bir milletin bu derece dindar oluşunu gösteren bu tabloya bakmaktan kendisini alıkoyamadığını dile getirmiştir (Raczynski, 1980, s.35).

Busbecq ise kâğıt üzerine yazılan Allah adının o kâğıdı değerli kıldığını yanında getirdiği hizmetçisinin Allah adı yazını kâğıdı pis bir şeyde kullandığı için rehberleri tarafından aşırı tepkiyle karşılaştıklarını aktarmaktadır (Busbecq, 2004, s.34). Adana'da ibadet edenleri gören bir diğer gezgin Broquiere ise Türklerin ibadetleri sırasında kendilerine has olarak okudukları duaları harikuladen bulduğunu aktarmaktadır (Broquiere, 2000, s.173).

Kendi dinlerinden oldukça farklı ibadetleri olan ve çok sayıda inanana sahip olan İslam dinini ve ibadetlerini aktaran gezginlerin kaleme aldıkları gezi notlarında alaycı ve küçümseyici aktarımları Avrupa'da İslam dinine karşı oluşan önyargıların daha da artmasına neden olmuştur. Yukarıda da birçok gezginin seyahatnamesinde Osmanlı toplumundaki Müslüman halk ve İslam dini için genellikle olumsuz yorumlarda buldukları görülmektedir.

1. Seyahatnamelere Yansıyan Dervişler

Gezi notlarında bakıldığında Türlerin dini hayatı içerisinde en dikkat çeken grupların dervişler olduğu görülmektedir. Kıyafet ve yaşayış şekilleri nedenleri ile birçok gezginin dikkatini çeken Mevlevî, Kalenderî, Rufai gibi dervişler hakkında gezi notların da çok sayıda bilgiye yer verilmiştir (İnal, 2018, s.550).

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı topraklarına gelen gezgin Raczynski'ye göre Türkiye de Kalenderî, Mevlevî, Bektaşî, Rufai gibi isimlerini kurucularından alan derviş tekkelerinin var olduğunu, bu tekke ve dervişlerin kıyafetlerinin şekil ve renklerinin farklılıkları ve tekke içi usul değişiklikleriyle birbirlerinden ayrıldığını aktarmaktadır. (Raczynski, 1980, s.185-186).

Derviş dergahları da bazen bir cami bazen de küçük ibadethanelerde yer almaktadır. Bu dergahlarda gerek gezginler gerekse halk tarafından devamlı olarak ziyaret edilmiş ve rağbet görmüştür. Dervişlerin, dergahların ihtiyaçlarını ve geçimlerini halktan aldıkları bağışlar sayesinde karşıladıklarını aktaran Leake, Hz. Mevlâna türbesi ile ilgili Konya'da hemen hemen her sokakta para toplayan dervişlerin olduğu bilgisini vermektedir (Leake, 1824, s.46-49).

Madden İstanbul seyahatin de görmüş olduğu dervişleri İtalya'da bulunan keşişlere benzeterek; dervişlerin tembel ve pis olduklarını içki içip Afyon (uyuşturucu ot) kullandıklarını aktarmaktadır (Madden, 1829, s.62). Osmanlı topraklarında Türklerin dervişlere vermiş olduğu önemi ele alan Tournefort nazik ve kişisel temizliklerine önem verdiklerini, dile getirdikleri şiirler içerisinde İslam dinince cennette verileceğini düşündüğü huriler dışında başka kadınlar hakkında asla şiirlerinin olmadığından bahsetmektedir. (Tournefort, 2013, s.86). Tournefort ayrıca dervişlerin yabancılar geldiğinde sahte bir alçakgönüllülük içinde olduklarını başkalarının yanında ise alçakgönüllü davranmadıkları diğer Türklere göre oldukça fazla miktarda rakı, şarap ve afyon (uyuşturucu ot) kullandıklarını aktarmaktadır (Tournefort, 2005, s.86).

Seyahatnamelerde farklı dönemlere ait gravürlerde aktarılan derviş çizimlerine bakıldığında Nicolay'ın tarikat adı vermeden sadece derviş olarak aktardığı ve Resim 1'de görülen bir dervişini tarif etmiştir. Bilinenin aksine dervişlerin iyi insanlar olmadıklarını insan öldürmekten keyif alan hırsızlık yapan, ot yiyip ellerine aldıkları kesici aletlerle kendi vücutlarını kesen, hayvanlarla ve erkeklerle cinsel münasebette bulunan kişiler olarak aktarmaktadır. (Nicolay, 2014, s.234).

Tournefort ise bu dervişler için eskiden olduğu gibi vücutlarını keserek kendilerine eziyet etmediklerini bunun yerine artık göğüs kısımlarında kalplerinin olduğu hizayı mumlar sayesinde oluşturdukları yanıklarının olduğundan bahsetmektedir. Ayrıca kendi ülkelerindeki şarlatanlar gibi ateşle oyunlar oynayarak ağızlarında ateşleri tuttuklarını ve izleyenlerin hayranlıklarını kazandığını aktarmaktadır (Tournefort, 2013, s.86).

Nicolay'ın Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda adlı seyahatnamesinde dervişlerin anlatıldığı bölümde bulunan derviş betimlemesi ve gravüründen de anlaşılacağı üzere okuyucu üzerinde Anadolu topraklarına geldiklerinde dervişlerden korkmaları gerektiğini aktararak yazılı ve görsel propaganda yaptığı net bir biçimde görülmektedir. Resim 1 de görüldüğü üzere bir derviş çizimi yapan Hakkak Lyon'un oldukça vahşi bakışlı ruhani bir tasviri olmayan ve gayet korkutucu bir derviş betimlemesi yaptığı görülmektedir. Üzerinde hayvan postu bağlı olan kesici aletler taşıyan vücudunda derin yaraların olduğu görülen ve kendi bedenini keserken resmedilen bu gravür Nicolay'ın tasviri sonucu Lyon tarafından görülmeden tamamen sanatçının imgesine bırakılarak çizilmiştir (Nicolay, 2014).

Resim 1: “Derviş” Lyon Davent XVI. Yy.

1.1. Kalenderî Dervîşi

Kalenderîliğin, ilk olarak İran'da ve Orta Asya'da ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. XII. ve XIII. yüzyılda Orta Doğu'da başlayan Moğol istilasıyla birlikte değişmeye başlayan siyasi olaylarla beraber teşkilatlanmaya ve geniş alanlara yayılmaya başlayan Kalenderîlikte ilk teşkilat yapısını oluşturanın Cemâleddin Sâvî'nin olduğu dile getirilmektedir (Ocak, 2013, s.134).

Kalenderîlerin Anadolu topraklarına gelişleri hakkında net bir tarih verilemese de XII. yüzyılın başlarında varlıkları Anadolu'da hissedilmeye başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun ilk dönemlerinde başa geçen sultanlar dönemin getirdiği şartlar doğrultusunda Kalenderîler ile iyi ilişkiler kurarak özel imtiyazlar tanımışlardır. Kuruluş döneminde (Osman Bey, Orhan Bey ve I. Murat) Bey ve Sultanların yanında fetihlere katılmışlar padişahlarda hizmetlerinin karşılığı olarak zaviye açmalarına izin vererek Kalenderî grupların zenginleşip güçlenmesine yardımcı oldukları bilinmektedir (Gülten, 2012, s.38-39). Osmanlı sultanları izlemiş oldukları bu siyaset yöntemi ile itikadî düşünceleri, yaşam şekilleri olarak dini ve sosyal alanda rahatsızlık uyandırmaya elverişli olan bu zümreleri yönetimin yanında tutmuştur. Bunun nedeni, askeri bir güç olarak fetih hareketlerinde kullanmış hem de bu yöntemle kontrol altında tutmayı amaçlamışlardır (Bağcı, 2020, s. 241- 242).

Kalenderî dervîşler dünyevî değerleri hiçe sayan içinde buldukları toplumun inançlarına ve geleneklerine karşı olduklarını gerek kıyafetleri gerekse davranışları ile gündelik yaşamlarına da yansıtmaktadırlar. Ocak Kalenderî dervîşlerini toplumsal nizam ve dünya

düzenini dikkate almayan bunu da yaşamlarının her döneminde açığa vuran kişilerden oluşan bir akım olarak görmektedir (Ocak, 1999, s.24).

Karamustafa ise Kalenderî akımının toplumsal sapıklığı temel esas olarak aldığını, yeni bir zâhidlik olarak betimlemektedir. Memâlik anlayışındaki gibi Kalenderîlikte de mülk edinme çabalarının olmadığını, yoksulluğu gönüllü olarak tercih ettiklerini aktarmaktadır. Başboş ve gezgin bir biçimde gezmeyi prensip edinen Kalenderîlerin cinsel faaliyetleri kutsal olana bağlılığa karşı engel olarak gördükleri için evlenmemek tarikatın prensibi olarak görülmüş ve kabul edilmiştir (Karamustafa, 2012, s.51).

Gezgin Nicolay Kalenderi dervişleri için din gereği cinsellikten uzak ve iffetli bir yaşam geçirdiklerini, onlarla aynı dinden olmak için bekarete önem vererek cinsellikten uzak durmak zorunda olduğunu aktarmaktadır. Kolu olmayan dar ve oldukça kısa elbiselerinin nefislerine eziyet için at kılından yapıldığını dile getirmektedir. Başlarında kenarlarında avuç içi uzunluğunda püskülleri olan şapkalarının olduğunu tüm vücutlarını tıraş ettiklerini, kulak boyun ve cinsel organlarını delerek oldukça ağır halkalar taktıklarını betimlemiştir. Cinsel organlarına takılan halkanın nedeninin cinsel arzulardan uzak kalınması için yapıldığını da aktarmaktadır (Nicolay, 2014, s.232).

Ahmet Yaşar Ocak ise Kalenderiler için cavlak adı verilen kıldan dokunmuş çuvallar giydiklerini, bıyık, sakal, kaş ve saçlarını usturaya vurduklarını (Çârdarp) üzerlerinde derviş değneği, dilenci çanağı, balta, tahta karşı ve deri torba taşıdıklarını aktarmaktadır. Kalenderi dervişlerine karşı toplumun birçok kesiminden tepki gördüğünü aktaran Ocak ulemanın da şeriatın dışına çıkmakla itham ederek mülhitlik ve zındıklıkla suçlandıklarını aktarmaktadır (Ocak, 1999, s.158-165).

Raczynski ise Arap masallarında isimlerinden çok sık söz edilen Kalenderî dervişlerinin sürekli raks ettiklerinden bahsetmektedir. (Raczynski,1980, s. 185). Yukarıda da görüldüğü üzere Kalenderî dervişlerinin kendi görüşleri çerçevesinde İslam dininden ayrı olarak oluşan düşünce akımını bir yaşam felsefesi haline getirmişlerdir.

Resim 2’de görüldüğü gibi sanatçı hakkak Lyon tarafından Nicolay’ın betimlediği şekilde yarı çıplak şekilde tasviri yapılan Kalenderi dervîşi zihnimize oluşan dervîş tasvirlerinden oldukça farklıdır. Aktarılan gravürde cinsel organına takılan halka aktarıldığı düşünülse de çizim açısından gölge içinde kalan kısmın hare şeklinde çevrelendiği bu da cinsel organını bekaretinden dolayı kutsandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca XVI ve XVII. yüzyıl gravürlerine bakıldığında (Resim 3 ve Resim 4) üzerlerinde hayvan postu olduğu görülürken yine aynı döneme ait olan Lyon’a ait gravürde (Resim 2) hayvan postu yerine çok kısa önden kapanan bir yelek görümlü bir kıyafet giydikleri gözlenmiştir. Buda sanatçı Lyon’un aslında dervîşi bire bir görmediği sadece Nicolay’ın betimlemesi üzerine imgesinde canlanan hayali bir dervîş tasviri olduğunu gayet açıktır.

XVII. yüzyıl Paul Ricaut tarafından aktarılan Kalenderi dervîşi (Resim3) gravürüne bakıldığında kıyafet olarak üstüne geçirdiği bir hayvan postu aktarılırken yukarıda bahsettiğimiz gibi elinde para toplamak için kullandığı yayvan geniş bir çanak olduğu görülmektedir.

Resim2: "Kalenderi Dervişi" Lyon Davent XVI. Yy.

Resim3: "Kalenderi Dervişi" Paul Ricaut XVII. Yy.

Aktarılan gravürlerde (Resim 2 ve Resim 3 Resim 4) Kalenderi dervişlerinin Osmanlı kültürü ve İslam geleneklerine, (çuha, aba gibi vücudu örten kıyafetler) aykırı olarak giyindiği

net bir biçimde görülmektedir. Osmanlı giyiminde asırlar boyunca uzun iç gömleği, şalvar, entari, hırka ve kaftanı kullanmışlardır (Yılmaz, 2011, s.IX). Metinsel betimlemelere bakıldığında Kalenderî dervişlerinin Çârdarp olarak adlandırılan vücutlarının her tarafındaki tüyleri kestiklerini aktarmışlardır ancak Resim 3'te aktarılan dervişin bıyığının olduğu görülürken XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen D'Ohsson'a ait gravürde (Resim 5) ise hem saç, sakal ve kaşlarının olduğunu kesmedikleri görülmektedir. Gravürlerden de görüldüğü üzere zaman içerisinde kıyafetlerinde farklılıklar oluşsa da yaşam standartlarını değiştirmeyip yoksulluğu seçtiklerini görebilmekteyiz.

Gravürlere bakıldığında aynı inanışa sahip olduğu düşünülen dört ayrı Kalenderî dervişi aktarıldığı görülmektedir. Bu derviş çizimlerinin farklı sanatçıların elinden çıktığı net bir biçimde anlaşılmaktadır. Resim 1'de ve Resim 2'de yer alan derviş figürlerini aktaran sanatçı aynı sanat üslubu ile ele aldığı bu iki derviş çiziminde ayakların ve ayak parmakların aynı şekilde birbirini tekrarlayan bir yapıda aktarıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra bu iki gravürde aktarılan derviş figürlerinin vücut yapıları kas şekillerinde birbirine benzediği görülmektedir. Aynı sanatçının elinden çıktığını sanatçı imzası ya da ismi olmasa bile bunlar gibi örneklerle net bir biçimde görebilmekteyiz.

Resim4: “Kalenderî Dervişi” S. Scgweiger XVI. Yy. Mevlevi Dervişi

Resim 5: “Kalenderî Dervîşî” M. D’Ohsson XVIII. yy.

Kuruluşu XV. yüzyıla dayanan Mevlevihaneler zaman içerisinde genişleyerek tarikat külliyesi haline bürünmüştür (Tanman, 1996, s.317). XVI. yüzyılın sonlarına doğru bütün dinleri kucaklayan Mevlevîlik kentli bir nitelik kazanarak gelen gezginlerin dikkatlerini çeken bir tarikat olmuştur (Akın, 2001, s.9). Anadolu’ya gelen gezginler herhangi bir engelle karşılaşmadan Mevlevî dergahlarını gezerek mimari yapıları, ayinleri, semâ ile ilgili izlenimlerini aktarmışlardır.

XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllar içinde Batılı tarihçilerin görüş birliği sağladığı ve Osmanlı’nın başkenti olan İstanbul’da en tanınan tarikat üyelerinin (dervişler) Mevlevîler olduğunu kanısına vardıkları görülmektedir (Mansel, 1996, s.36). Osmanlı Devleti başkentine gelen gezginler seyahatnamelerinde “*dönen dervişler*” olarak adlandırdıkları Mevlevî dergahlarını ziyaret ederek ayinlerini izledikleri anlaşılmaktadır (İnankur, 1993, s.198).

Mevlevîlikte dervişlerin yapmış oldukları Semâ gezgin için sahne sanatı gibi seyirlik bir olay olmanın dışına çıkmaz ve gezgin içinde herhangi bir uhrevî duyguyu harekete geçirmez. Mevlevîler için semânın ne ifade ettiğini, kısa sürede anlayamayacaklarını gezgin Vett şu sözlerle aktarmaktadır; “herhangi bir yabancıнын İslam Sufiliğini yahut tekkeleri ziyaret ederek dervişliğe ait kültürü öğrenebilmesi, Avrupalı bir Protestan’ın Katolik manastırını ziyaret ederek sitemi öğrenmesinden zordur. Gerçeği tam anlamıyla anlamak ancak şahsi olarak tecrübe ile elde edilir” (Vett, 1993, s.53-54).

XVIII. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İngiliz gezgin Chishull İstanbul’da Mevlevî tekkelerine giderek her yerde ibadet etmediklerini anlatır tahta bir kürsü üstünde bağdaş kurar şekilde oturan tekke şeyhinin vaaz verdiğini daha sonra çalgılar eşliğinde gösteri alanı olarak adlandırdığı yerde dinsel bir dans ettiklerini aktarmaktadır. Bu dansın her dervişin kendi etrafında dönerek yapıldığını aktarmaktadır. (Chishull, 1993, s.91-92)

Mevlevî dervişlerini alçakgönüllü, sabırlı, merhametli kişiler olarak aktaran Ricaut, yabancıların yanında başları önlerine eğik olarak oturduklarını, büyük kumaştan elbiseler giyerek beyaz örtü ile vücutlarını kapladıklarını aktarmaktadır. Bu kıyafetlerinde bacaklarının ve göğüs kısımlarının açık olduğunu bazı dervişlerin sofuluklarını göstermek amaçlı kızgın demirler yardımıyla göğüs kısımlarını dağlayarak işaretler yaptıklarını aktarmaktadır. (Ricaut, 2004, s.214- 215). Ancak Ricaut bu son tasvirinde Mevlevî dervişleri Kalenteri dervişleri ile karıştırdığı görülmektedir.

Mevlevî tekkeleri ile bilgi veren gezginlerden bir başkası ise Hobhouse'dur. Hobhouse Mevlevî dervişlerinin sayısının çok olduğunu, saygılı olduklarını duaların ardından çalınan zillerle kamıştan müzik aletleri ile bazı yerlerini İngiliz şarkılarındaki kederli kısımlara benzettiğini aktardığı ezgilerin çalındığını aktarmaktadır (Schiffer, 1982, s.134-135).

Nevae ise; Mevlevî dervişlerinin tek düze bir müzik eşliğinde belirli bir ritim halindeki dönüşlerinin ara verilmeden devam ettiğini yeşil sarık takan yaşlı dervişin bu dönüş esnasında derin düşünceler içinde görüldüğünü bu dervişin başını kaldırdığında ise müzik eşliğinde dönen dervişlerin herhangi bir baş dönme belirtisi dahi göstermeden durduklarını aktarmaktadır. Bu gösterilerin dervişlerin yere yığılana kadar devam edileceğini aktardıklarında kasvetli ve oldukça sıcak olan ortamdan sonunu beklemeden çıktığından bahseden Nevae; dervişlerin bu ayinlerinin devamını Hıristiyanlara göstermek istemediklerini düşündüğünü iletmektedir (Nevae, 1978, s.104, 107).

D'Ohsson aktardığı gravürlere bakıldığında (Resim 6 ve Resim 7) Mevlevî dervişleri ve semâ ayinleri aktarılmıştır. Mevlevî dervişlerinin başlarına taktıkları keçeden yapılmış, silindirik şeklindeki olan başlıkları gravürlerde de net bir biçimde görebilmekteyiz. Bu başlığın adına sikke denilmektedir ve mezar taşını sembolize etmektedir. Resim 7'de daha net tasviri yapılan ve günümüzde de sema gösterilerinde gördüğümüz beyaz uzun geniş olan kıyafetin adı tennuredir. Mevlevî dervişlerince kefeni temsil etmektedir. Resim 6 da uzun siyah feracede nefsi temsil etmektedir. Mevlevî dervişlerinin aktarıldığı gravürlerde hem dış mekân hem de iç mekânda tasvir edilen figürler oldukça estetik bir biçimde ele alınmıştır. Yukarıda verilen derviş betimlemelerinin aksine Mevlevî dervişleri oldukça canlı ve sema gösterisi sırasında aktarılan gravürde ise figür hareketler oldukça hareketli aktarılmıştır.

Resim 6: "Mevlevî Dervîşi" M. D'Ohsson XVIII. yy

Resim 7: “Dönen Dervişler” M. D'ohsson'un XVIII. yy

SONUÇ

Tasavvufi zümreler Osmanlı Devleti'nin kuruluş sürecinden itibaren Anadolu'nun Türkleşme ve İslamlaşması alanında büyük katkıları olmuştur. Osmanlı Devleti kuruluş döneminden itibaren siyasi çıkarlar doğrultusunda nüfuzlarını kullandığı bu zümrelerin kurulduğu bölgede iktisadi, siyasi otoritesini sağlayarak devamlılığını sağlamıştır. XV. ve XX. asrın sonlarına kadar Osmanlı toplumunun kültürel ve dini hayatın içinde yer alan olayları gezginler kendi perspektifinden resmetmişlerdir. Aktarılan notlarda dini hayat dervişler oldukça canlı bir şekilde yer almıştır.

Yüzyıllardır farklı serüvenlerde yolculuk yapan gravürler, kuşaktan kuşağa aktarılan seyahatnamelerde sanatçıların üslup farklılıklarından beslenerek gelişimini sürdürmüştür. Mevlevîlik ve Kalenderîlik yerli ve batılı çok sayıda sanatçının ve gezginin dikkatini çekerek bu kültürlerin olumlu ya da olumsuz hem kendi dönemlerinde hem de kendi çağının dışındaki dönemlerin tanınmasında oldukça etkin rol aldıkları görülmektedir.

XIX. yüzyılın sonuna kadar gravürlerde betimlenen birçok Kalenderî ve Mevlevî dervişlerinin yer aldığı eserler verilmiştir. Çok canlı tasvirlerin bulunduğu gravürlerde metinsel aktarımın dışına çıkarak görsel olarak sunulan derviş figürleri çizildiği dönem şartları ve benimsedikleri ilkeler doğrultusunda sürdürdükleri hayat çerçevesi içerisinde aktarıldığı görülmektedir. Seyahatnameler ve gravürler sayesinde günümüze kadar Kalenderî ve Mevlevî dervişler hakkında bilgilerin günümüze kadar gelmesini sağlayarak dönemselsel bazda ele almamıza olanak sağlamıştır.

KAYNAKÇA

Akın, N. (1999). “İstanbul’un Batılı Bölgesinde İki İslami Kültürel Yapısı: Galata Sarayı ve Galata Mevlevihanesi”, EJOS, IV (2001) (=M. Kiel, N. Landman & H. Theunk issen (eds.), Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art, Utrecht – the Netherlands, August 23-28, 1999), no.4, 1-17.

Arslan, N. (1992). “Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)”. İstanbul: İBB Yayınevi.

Bağcı, Büşra. (2020). “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Kalenderî Gruplar”. Orta çağ Araştırma Dergisi III/II Aralık. 240-252.

Broquiere, B. (2000). “Bertrandon de la Broquiere’in Devizaşırı Seyahati”. Çev: İlhan Arda. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Busbecq, Ogier, G. (1996). “Türkiye’yi Böyle Gördüm”. Çev: Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tecüman Yayınları.

Chishull, E, D. (1993). “Türkiye Gezisi ve İngiltere’ye Dönüş 12 Eylül 1698 – 10 Şubat 1702”. Çev: Bahattin Orhan. İstanbul: Bağlam Yayını.

Çetin, F. (2010). “XVI. Asır Alman Seyyahlarına Göre Osmanlı Toplumunu (Müslüman Davranış ve Törenleri ile Dini Mekânlar)”. Vakıflar dergisi Aralık. 34. 19-33.

Gerlach, S. (2007). “Türkiye Günlüğü, I-II. Haz. Kemal Beydilli”. Çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Gülten, S. (2012). “Tahrir Defterlerine Göre Anadolu’da Kalenderîler ve Haydarîler”. Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXXI, S.52. 35- 53.

Gürer, S. (2013). “XVII-XVIII VE XIX. Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu”. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Grelot, J. (1998). “İstanbul Seyahatnamesi”. Çev: M. Selen. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret.

İnal, B. (2018). “19. Yüzyılda İngilizce Yazılmış Seyahatnamelere Göre Anadolu’da Sosyal Kültürel ve Ekonomik Hayat”. Uşak üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmış Doktora Tezi.

İnankur, Z. (1993). “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul’a Gelen Batılı Sanatçılar”. Osman Hamdi Bey ve Dönem Sempozyumu (17-18 Aralık 1992). Yayını Hazırlayan: Zeynep Rona. İstanbul: Tarih Vakfı Yayını.

Karamustafa, A. T. (2012). “Tanrının Kuraltanıamaz Kulları”. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Leake, W. M. (1824). “Journal of a Tour in Asia Minor with Comparative Remarks on The Ancient and Modern Geography of that Country”. John Murray Albemarle Street, London.

Madden, R. R. (1829). *Travles in Turkey; Egypt, Nubia and Palastine in 1824-1825-1826-1827*. London: Henry Colburn.

Mansel, P. (1996). “Konstantinopolis Dünyanın Arzuladığı Şehir-1453-1924”. Çev. Şerif Erol. İstanbul: Sabah Kitapları.

Nevae, D. L. (1978). “Eski İstanbul’da Hayat”. Çev: Osman Öndeş. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Nicolas, N. (2014). “*Muhteşem Süleyman’ın İmparatorluğunda*”. Çev.: Şirin Tekeli-Menekşe Tokyay. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Ocak, A. Y. (1999). “*Osmanlı İmparatorluğu’nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*”. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ocak, A. Y. (2013). “*Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15-17 Yüzyıllar)*”. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınlar.

Öntüğ, M. M. ve Soysal, M. (2020). “*Gezginlerin Gözünden Gravürlere Yansıyan XVIII ve XIX. Yüzyıl İstanbul Şehir Yapıları ve Günümüz Karşılaştırması*”. Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, Ekim (5). 85-112.

Raczynski, E. (1980). “*1814’de İstanbul ve Çanakkale’ye Seyahat*”. Çev.: Kemal Turan. İstanbul: Tercüman Yayınları.

Ricaut, P. R. (2004). “*Türklerin Siyasi Düsturları*”. Hazırlayan.: M. Reşat Uzmen. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

Schiffer, R. (1982). “*Turkey Romanticized Images Of The Turk In Early 19th Century English Travel Literature with AN Antholog Af Texts, Materialia Turcica. Beiheft. Studienverlag Dr. N. Brockmeyer. Bochum.*

Schweigger, S. (2004). “*Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*”. Çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Spohn, M. (1996). “*Her Şey Türk İşi, Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık Önyargıları*”. Çev.: Leyla Serdaroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Soysal, M. (2021). “*Avrupalı Gezginlerin Gözünden XIX. Yüzyılda Gravürlerle Osmanlı Toplumunu ve Şehir Yapıları*”. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi Şubat). Uşak Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.

Soysal, M. (2021). “*Istanbul Mosques on The Engravings in The Travelogues in The XVI and XIX Century*”. İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi. Ekim. 4. 395- 408.

Tanman, M. B. (1996). “*Galata Mevlevihanesi*”. C. 13. İstanbul: TDVİA.

Thevenot, J. (2009). “*Thevenot Seyahatnamesi*”. Çev.: Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Tournefort, J. (2005). “*Tournefort Seyahatnamesi*”. Ed. S. Yerasimos. Çev: T. Tunçdoğan ve A. Bertay. İstanbul: Kitap yayınevi.

Tournefort, J. (2013). “*Tournefort Seyahatnamesi*”. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi.

Vett, C. C. (1993). “*Kelamî Dergâhından Hatıralar (İstanbul-1925)*”. Çev.: Ethem Cebecioğlu, Ankara: Muradiye Kültür Vak. Yayınları.

Yılmaz, D. (2011). “*Osmanlı Dönemi 19. Yüzyıl Modası ve Değişimi*”. (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi). Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tekstil ve Moda Tasarımı Anasanat Dalı. Tekstil ve Moda Tasarımı Programı.

Yılmaz, Ö. (2013). “*Osmanlı Şehir Tarihleri Açısından Yabancı Seyahatnamelerin Kaynak Değeri*”. Tarih İncelemeleri Dergisi. XXVIII /2. 598.

RESİM KAYNAKÇA

Resim 1: Nicolas de Nicolay. (2014), Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda. Çev. Şirin Tekeli- Menekşe Tokyay. İstanbul: Kitap yayınevi s. 236.

Resim 2: Nicolas de Nicolay. (2014), Muhteşem Süleyman'ın İmparatorluğunda. Çev. Şirin Tekeli- Menekşe Tokyay. İstanbul: Kitap yayınevi s. 233.

Resim 3: Ahmet Yaşar Ocak. (2020), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Resim 4: Ahmet Yaşar Ocak. (2020), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Resim 5: Ahmet Yaşar Ocak. (2020), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Süfilik: Kalenderîler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Resim 6: Sevim. M. (1997), gravürlerle Türkiye VII Giysiler Portreler 2. Ankara Yayınlar Dairesi Başkanlığı Sanat Eserleri Dizisi :125 Kültür Bakanlığı Yayınları s. 51.

Resim 7: Ayşegül, Sutekin. (2019). *Hz. Mevlâna ve Mevlevilik Felsefesiin Batılı Sanatçıların Eserlerinde Konu Olarak Yer Alması*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimle Enstitüsü. s. 41.

VITICULTURE ON THE ISLAND OF SAMOS AND DELICIOUS- DESIRED MUSKAT WINE*

SİSAM ADASI'NDA BAĞCILIK VE NEFİS-MAKBUL MUSKAT ŞARABI

Arzu BAYKARA TAŞKAYA**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 22/04/2022 Düzeltme/Revised: 16/05/2022 Kabul/Accepted: 12/06/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Atf / Cite as: Baykara Taşkaya, A. (2022). Viticulture on the Island of Samos and Delicious-Desired Muskat Wine. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 50-75. <https://dx.doi.org/10.52735/bellek.1107496>

ABSTRACT

Samos is the fourth largest island in the southeast of the Aegean Sea, after Rhodes, Lesbos and Chios. Samos Island is at a strategic point in terms of its location and the Ottoman Empire made this island semi-autonomous in 1832. The island also drew attention with its small number of Muslims, and the people earned their living from agriculture. Grapes were one of the main livelihoods of the island along with olives. A large part of the grapes was devoted to wine production and was sold abroad, mainly in Italy and France. Diseases that occurred in the vineyards of the island caused unrest in the sale of the wine obtained from the grapes. Another problem in the export of wine was the change in the customs tariff, the increase in the tax rate in foreign customs due to the sale of wine with spirit. The Ottoman palace used and consumed the grapes produced by the island as a purchase of miri. Although incorporation efforts were attempted to sell the wine in the archive documents, they could not be implemented. While the certificates received through the consuls were kept valid in the acceptance of wines to Italy, France, Austria; it was stated that over time, there were problems at the customs and an analysis was requested. Since Samos wine was a highly demanded product with its delicious taste, it represented the Ottoman Empire at the Chicago Fair held in the USA in 1892. The main sources of our article are the documents in the Ottoman Archives of the Presidency of State Archives and the statistics of the period. Every detail reflected in the documents about viticulture and the diseases that plague the vineyards in Samos, as well as wine production and exportation of wine has been explained.

Keywords: Samos Island, Viticulture and Vine Diseases, Winemaking, Muskat Wine, Trade

ÖZ

Sisam, Ege Denizi'nin güneydoğusunda Rodos, Midilli ve Sakız'dan sonra dördüncü büyük adadır. Sisam Adası bulunduğu yer itibarıyla stratejik bir noktadadır ve Osmanlı Devleti bu adaya 1832'de yarı özerk bir duruma

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Dr. Öğretim Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslekyüksekokulu, Kütahya/Türkiye, a.baykara20@gmail.com-arzu.bkaya@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1712-4881

getirmiştir. Ada az sayıda Müslüman varlığıyla da dikkati çekmekte, halk tarımla geçimini temin etmektedir. Üzüm zeytinle beraber adanın temel geçim kaynaklarından biridir. Üzümün büyük bir kısmı şarap üretimine ayrılmakta ve yurt dışına başta İtalya ve Fransa olmak üzere satılmaktadır. Adada üzüm bağlarında meydana gelen hastalıklar üzümde elde edilen şarabın da dışarıya satılmasında huzursuzluklar yaşanmasına neden olmuştur. Yine şarabın dışarıya satımındaki diğer sıkıntı gümrük tarifesinin değişikliği, şarapların ispirtoyla beraber satışından dolayı dış ülkelerdeki gümrüklerde vergi oranının yükseltilmesidir. Osmanlı sarayı adanın ürettiği üzümü miri mübayaa olarak kullanmış ve tüketmiştir. Arşiv belgelerinde şarabın satılması için şirketleşme çalışmalarını teşebbüs edilmişse de hayata geçirilememiştir Şarapların İtalya, Fransa, Avusturya 'ya kabul edilmesinde konsololar vasıtasıyla alınan şahadetnameler geçerli tutulurken; zamanla gümrüklerde sıkıntı çıkarıldığını ve tahlil istendiği belirtilmiştir. Sisam'ın şarabı nefis tadıyla oldukça talep edilen bir ürün olması dolayısıyla 1892 yılında ABD' de yapılan Chicago Fuarı'nda da Osmanlı Devleti'ni temsil etmiştir. Makalemizin temel kaynakları Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde bulunan evraklar, dönemin istatistikleridir. Sisam'da bağcılık ve bağlara musallat olan hastalıklar ile şarap üretimi ve şarapların dışa satışı hakkında evraklara yansıyan her detay anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sisam Adası, Bağcılık ve Bağ Hastalıkları, Şarapçılık, Muskat Şarabı, Ticaret

INTRODUCTION

Samos is the fourth largest island in the southeast of the Aegean Sea, after Rhodes, Lesbos and Chios. It is located between the islands close to the Turkish coast and is 1.2 miles from the coast of Kuşadası. Samos or Sesame (Σάμος Samos in Greek) is an island in the Aegean Sea, opposite to Dilek Peninsula. It is one of the twelve Ionian colonies established in history. Its area is 476 km², its length is 50 km in the east-west direction, and its width is at most 19 km in the north-south direction. Its highest point is Kerkis (Kerketeus) Hill (1434 m.), near the west side. The island's Vati Port is only 16 kilometers from Kusadasi Port, while it is 160 miles (approximately 296.5 km) from Piraeus Port. In addition, the surface area of the island is 168 km².¹ In Turkish sources, Samu, Sesame is mentioned by Arab geographers as Sâmu, Sâmi, Sâmis / Şâmis.² During the excavations, historical artifacts belonging to the early Byzantine Empire (IV and VII centuries) were found, showing that Samos Island was directly related to Istanbul and the Anatolian coasts.³

The center of Samos was Vati and the island had a population of 48,500 and 45 villages. The island, which became a principality in 1832, has a population of 350 Muslims, 48,080 Greek Orthodox, 70 Catholics. The element of Islam on the island seemed to disappear as it was.⁴ 13.500 people coming and going from Anatolia are not included in this population.⁵

The economy of Samos was based on agriculture (grain, grapes, olives, vegetables, fruits) as told by foreign travelers who visited the island in the XVII and XVIII centuries. Increasingly, unofficial commercial developments took place on the island's vineyards and olive groves. As a result, this process shifted the economy of the island to this trade and put this place into the commercial relations network that developed in the Aegean Sea, especially in the 18th century.⁶ Merchant fleets began to transport red muscats, raisins, olives and timber to the ports of the Black Sea, Anatolia, Greece, the Central and Western Mediterranean, Cyprus and Alexandria. During this period, monasteries increased their real estate ownership. Apart from a few Turkish officials in Hora, the center of the island, there were no Muslims living on the island, and according to rumors, this was due to some privileges given to the Samians by Kılıç Ali Pasha in the form of prohibiting the permanent settlement of Muslims on the island.⁷ Evliya

¹ J.H, Mordtmann, "The Island of Samos", MEB Encyclopedia of Islam, 1964, vol: 10, p. 712 – 714.

² Evangelia Balta, "Sisam", TDVİA, İstanbul, vol .37, 2009, p.272.

³ Vital Cuinet, *La Turquie D'Aise Paris*, E. Leroux, Volume 1, 1892, p. 13.

⁴ Cuinet, *La Turquie*, p.13.

⁵ Şemsettin Sami, *Kâmûsü'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul Vol.6, ,1316, p.2759.

⁶ Richard Pococke, *A Description Of The East, And Some Other Countries By*, London, vol 2,1743, p.25.

⁷ Balta, Sisam "", TDVİA, İstanbul, vol .37, p.274.

Çelebi did not give much information about the island when he came to the island in the XVIII century. He noted that the island's Şıra port and Nargis port are sheltered from the winds.⁸

Map : 1916 map of Samos and Vati

Reference: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Printing House EHT (Scale 1/20000) (BOA, HRT.h.. 2333).

Tourneford gave detailed information about wine. The most beautiful and best fruits of the island were the vineyards⁹. We see that the Greeks also consumed wine in their deaths. In death, the vineyards were filled with people, everyone ate as much as they want, chose the anyplace they want, and the wine tasted well. Wines were stored in barrels; but the Greeks were not very clean and also they were not afraid to put water in it. Still , I drank a very well made Samos wine with our merchants from Izmir. Each keg held 158 pounds 4 ounces.¹⁰ One and a half barrels of wine were sold at four francs a load, red wine was only four. The wine was dark, it would have been better not mixed with water. Greeks who bought wine from the island paid 40% tax, while the French, who fled at the whim of the customs officer, only paid half of it. The wine did not owe the Sultan, but each piece of vine fifty feet long owed him \$40. The Greeks paid 4 percent for the right to harvest this commodity, the French paid 1 percent. It was seen that most of the wine produced was exported to Chios, Izmir and Rhodes. We learn from the testimony of the traveler Tournefort that the Greeks paid 4% or 5% exit right to the customs officer in the taxation of wine, while the French paid half of it as tax.¹¹

⁸ Evliya Çelebi, (1935), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672*, Devlet Matbaası, İstanbul ,1935, p 128.

⁹ W. Wittman, *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801 in Company with the Turkish Army and the British Military Mission*, Philadelphia Published: United States-Pennsylvania- Philadelphia, 1804, p.438.

¹⁰ 1 pound is 0.453 kg. 158 pounds is 71,668 Kg.

¹¹ Joseph Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du roy: contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs isles de l'archipel de Constantinople, des côtes de la Mer Noire de l'Armenie de la Georgie, des frontieres de Perse & de l'Asie Mineure: enrichie de description & de figures d'un grand nombre de plantes rares de divers animaux, et de plusieurs observations touchant l'histoire naturelle*, France, 1717), p.140.

Sandys and Randolph emphasized that Samos Island's famous muscatel wine was produced all over the island and had a wonderful taste.¹² As we saw above, wines and raisins are the leading export goods of Samos trade. The wines of Samos were classified as sweet muscats, dry muscats (rombola), red wines and resinous wines. The total annual production of these different types of wines was between 45 and 50,000 hectoliters, of which 30,000 were sold in Italy, France, Austria, Romania, Egypt and the Ottoman Empire.¹³ The best Muscat, ranging from 100 to 120 cents per hectolitre, was that of Vathy(Vati). The largest export of wine of any kind came from the Karlovassi region.¹⁴

The other person giving information about the agricultural structure of the island was Collas. Samos, self-governing under the obedience of Turkey, paying an annual tribute of 92,000 francs for it. It is 56 kilometers long and 20 wide. Its soil is mountainous but fertile. The mountains are covered with trees: pine, cypress and oak are the dominant species. He writes that the olive tree grows, mulberry, fig and especially the vine are the main crops here.¹⁵

The grape regions in the country were the western Anatolian coast of İzmir, the Gulf of Izmit, the Bosphorus, the west and east of Ankara, the middle of Anatolia, Kayseri, Amasya, Tokat, Trabzon, Diyarbakır and Syria, all of Palestine.¹⁶ The Ottoman Empire, which had large lands, was growing a wide variety of products within these borders, one of which was grapes. A grape that is the same as the grape produced on Samos Island is Bornova Misket - Musg(k)at grape. It is an important aromatic white wine variety of Turkey. It is used in the production of dry, demisek and sweet wines. It is grown intensively in the Aegean region around İzmir. Bornova marble is more similar to the "Muscat Blanc de Frontignan" variety of France in terms of its characteristics.¹⁷

Grapes were eaten as a fruit when they were fresh, dried and turned into a winter fruit, and moreover, wine was obtained from its juice. Alcoholic beverages made from fruits were called wine. Ethyl alcohol fermentation was carried out spontaneously in wine, winemaking.¹⁸ The vineyards cultivated in many places in the Ottoman Empire were used in different ways. Consumed fresh and dry, grapes became a popular fruit. However, vineyard cultivation in large lands was mostly done for the wine obtained from the grape must. There were many articles about alcohol in Ottoman state laws. In these articles, first of all, it was clearly stated that alcohol is prohibited. It was necessary for the Muslim community in the country to comply with the prohibitions on alcohol, which religion made haram and customs did not welcome.¹⁹

All hills and mountain slopes, most of the plains and valleys, were soils where vine cultivation was wonderfully successful. This crop was especially flourishing in the Khora

¹² George Sandys, *Sandys Travailleurs Containing an History of The Original and Present State of The Turkish Empire: Their Lawes, Governement, Policy, Military Force, Courts of Justice and Commerce: The Mahometan Religion and Ceremonies. A Description of Constantinople, The Grand Signiors Seraglio and His Manner of Living. Also, of Greece with The Religion and Customes of The Grecians. A Description*, London,1652, p. 69; Bernard Randolph, *Aegean Archipelago: Archipelago*, Çev: Ümit Koçer, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Publications, İstanbul, 1998, p.52.

¹³ Hectoliter is a unit of volume measurement of one hundred liters (hl).

¹⁴ Cuinet, *La Turquie*, p.502 and 508.

¹⁵ M.B.C Collas, *La Turquie En 1864*, Paris,1864, p. 264.

¹⁶ Franz Carl Endres, *Türkiye ve Türkler, Bir Alman Subayın Türkiye Notları*, Çev: Güray Beken, İş Bankası Yay, İstanbul. , 2006,p. 207.

¹⁷ Zeliha Kaya, “Şarap Üretimi ve Kalite”, *Aydın Gastronomy*, 1 (2): 2017, p. 21.

¹⁸ Ahmet Canbaş, “Bira Şarap ve Yüksek Alkollü içkilerin üretiminde Mikroorganizmalar” *Gıda*, Eylül- Ekim 1986, Yıl 11, Sayı:5, p.285.

¹⁹ Filiz Yıldırım, “Mühimme Defterleri’ne Göre Osmanlı Devleti’nde Şarap” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ocak-2021, Cilt: 31, Sayı: 1, 2020, p.495.

(Megalo-Khora) region. The vineyard plots consisted of a total area of 30,500 hectares as follows²⁰.

Table 1: *Grape Types and Amounts of Wine Production in Samos*²¹

Crop	Weight
Raisins (yellow, black, red sultani)	5.000.000
Muscat Wine	3500.000
Rumbala wine ²²	650.000
Resin Wine ²³	600.000
Red wine ²⁴	350.000
Alcohol	500.000
Total	10.600.000

Reference: Vital Cuinet, *La Turquie D'Aise Paris*, E. Leroux, Vol. 1, 1892, p.501-502.

As it is given in the tables, grapes were mostly produced as dry, and mostly muscat wine was made. Wine production was mostly in Khora and Vathy.

Table 2: *Grape Planting Areas and Hectares in Samos*

Location	Hectare
Vathy	9.000
Khora (Megalo-Khora)	11.000
Karlovassi	8000
Marathocambo	2500
Total	30.500

Reference Vital Cuinet, *La Turquie D'Aise Paris*, E. Leroux, Volume 1, 1892, p.503.

In his work published in 1898, Şemsettin Sami also gives the land use on the island. The people of the island, with their hard work, turned the skirts of the mountains on the island into vineyards by turning them into sets. 20 % of the total used land of the island is reserved for vineyards. (Table 3). The merchants of Samos transport the products of the island on their own 342 ships. Their weight is 7813 tons. The island's exports are 5 million francs and its imports are 4.5 million francs²⁵.

²⁰ Cuinet, *La Turquie*, p.501-502.

²¹ Cuinet, *La Turquie*, p.501-502.

²² **Rumbala (Robola)** is a white Greek wine grape variety grown mainly on the Ionian island of Cephalonia. White variety grown in the Ionian Islands. The variety is vigorous, robust, fertile, productive and sensitive to drought. The wine is of high alcoholic-grade, moderate to good acidity and distinctive aroma. Christos Vasilikiotis (Coordinator), *New Agriculture for a New Generation: Recharging Greek Youth to Revitalize the Agriculture and Food Sector of the Greek Economy- Viticulture, Table & Wine Grapes Varieties*, Thessaloniki, Greece, 2015, p.64.

²³ **Resin Wine (Retsina)** emerged from an ancient winemaking tradition dating back to the 2nd century BC. Resinous white wines, which were drunk as aperitifs, were a type of wine known in "Retsina" but underrated in the wine world. Greek retsina is not certified. It is generally not associated with any geographic region. , Efthalia Dimara, and ,Dimitris Skuras, "Consumer evaluations of product certification, geographic association and traceability in Greece", *European Journal of Marketing* Vol. 37 No. 5/6, 2003, p. 695.

²⁴ **Red Wine** is a type of wine made from dark grape varieties. The actual color of beverages in the red wine category can vary from violet to brick red and brown, depending on the grape from which it is produced. The juice of dark (black) grapes is greenish-white; The red color comes from the antioxidant pigments found in the skin of the grape. Therefore, most of the red wine production process is based on obtaining the color and flavor elements from the grape skin. Kaya, *Şarap Üretimi ve Kalite*", p.26.

²⁵ Şemsettin Sami, *Kāmūsü'l-A'lâm*, p.2760.

Table 3: *Usage Distribution of the Land on Samos Island*

Land	Hectare (Dönüm)
Field	6676
Olive-tree	5219
Vineyard	2927
Vegetable Garden	393
Total	15.215

Reference: Şemsettin Sami, *Kāmûsü'l-A'lâm*, Mihran Matbaası, İstanbul, Vol.6, 1316, p. 2760.

Yellow and black grades of raisins were exported to France, Austria and the Netherlands. Red and sultana qualities in Austria, Egypt and the Ottoman Empire most Muscat wines were shipped to France as they were used by the spirits industry. The remaining Samos wine was exported to Germany, Italy and Turkey. Alcohol (Valcool) was almost entirely produced in Turkey.²⁶ Samos Island, as an emirate of the Ottoman Empire, was based on agriculture. Grapes and raisins were mostly used in wine production, and wines were produced mostly in Khora and Vathy as a highly sought-after product in the foreign market.

1. Agricultural Diseases

Misket - Musg(k)at grape is a thick-skinned, medium-sized, fragrant, juicy grape variety. Clay-sandy soils by the sea are its homeland. It is one of the aromatic grape varieties and the wines produced from these grapes are evaluated in a separate category. Sulfur is a common element in nature (constitutes 0.06% of the earth's surface). It occurs naturally between layers of gypsum or limestone, near ancient volcanoes, especially in Sicily, Louisiana and Japan, where the most important sulfur deposits are located. It is mostly seen combined with metals.²⁷ Iron, copper, lead and zinc sulphides are the most important ores of these metals. Calcium sulfate or, in other words, gypsum must be counted. Sulfur allows plants to absorb nutrients more easily from the root zone. It prevents the use of excess fertilizer by improving the soil structure. Sulfur to be used in order to lower the soil pH must be mixed with the soil. Sulfur application should be done at the beginning of autumn and spring. Due to the vineyard diseases on the island, we see that sulfur soil was requested from the İncirli Island of the Kos Island of Rhodes and the other islands around.

Pronosporos / Mildew / Rust disease is the transformation of spots that appear on the green parts of the vine such as leaves, flowers, fresh shoots and shoots and turn white and then yellow into holes.²⁸ Mildew, like phylloxera, spread from America to the world, and a mixture of sulfur and copper, called eye stone, or burgundy slurry was used for treatment.²⁹ In addition to these, the parasites and diseases that plagued the Ottoman viticulturists of California, which were named after the place of origin, were bushiness, cracking, blackness, black and white mold. The phylloxera disease that appeared in the grapevines was caused by grafting the American vine rod to the local vines, at the expense of the state, with the efforts of the Ottoman Public Debt Administration (*Düyun-u Umumiye*) Many of the vines using this process saved

²⁶ Cuinet, *La Turquie*, p.503.

²⁷ Merve Darıcı, Selin Yabacı Karaoğlan, Zeynep Dilan Çelik, Turgut Cabaroğlu, (2017), “Bornova Misketi Şaraplarının Duyusal Tanımlayıcılarının Belirlenmesi”, *Gıda* (2017) 42 (1), p.87.

²⁸ Özgem, “Bağ Mildiyözü”, *Zirai Mücadele Teknik Talimatları*, C. IV, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü Bitki Sağlığı Araştırmaları Daire Başkanlığı, Ankara, 2008, p.265.

²⁹ Özkan Keskin, Üzümün Bağ Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera ile Mücadele Tarih İncelemeleri Dergisi, XXX / 2, 2015, p.479-505.

from complete extinction.³⁰ Since the Ottoman State connected the income of Samos Island to the Ottoman Public Debt Administration, this institution was the main addressee for the income of the island.³¹

We see that the grape sticks were sent to other places as well. In the document dated 6 January 1881 (4 Safer 1298), information was given about the products whose fruits were examined before by Bodur Süleyman Bey from Aydın Province in the order written to the Syrian Province. The famous Syrian finger, Hüdavendigâr's foxtail and Samos muscatel vines, which can be wrapped in an arbor and can be harvested due to its length and appearance when planted, were requested to be transported on the road without being damaged.³²

First, the process of introducing sulfur soil began in 1858. We see from the documents that every sulphurous soil didn't cure vineyard diseases. In the document dated 18 October 1858 (10 Rabi-ul-Awwal 1275) from Limoniya Island, the Governor of Eyalet of the Archipelago (*Eyālet-i Cezāyir-i Bahır-i Sefîd in Ottoman Turkish*), was asked to bring 4000 scales of soil from the island in order to save the grapes of Samos Islanders from the disease.³³ Since it was known that the acquisition of this soil was prohibited by law, it was stated that the people were petitioners from the state. It was not specified which type of disease the vineyards were infected with. It was deemed appropriate to give enough soil to the island. It was also emphasized that this work should be repeated within a few years until the disease disappeared.³⁴

After two years have passed since the first time the soil was sent, another portion of soil was requested from the same island again. In 1860, the demand for soil was repeated three times. With the document written to the Eyalet of Archipelago dated January 1, 1860 (7 Cemazielahir 1276), efforts were being made for the destruction of the disease that infected the vineyards on Samos Island for a few years, and the necessary amount of sulphurous soil found in Limoniya Island in Rhodes Island was requested for a few years. It was requested that 4000-5000 scales of soil be given by the Bey of Samos. It was ensured that this soil was piled up where necessary, and it was requested to be given again every year because it was good.³⁵ In the document that came one month later, we see that the soil rate was increased even more. For the destruction of the disease that infected the vineyards on Samos Island, 10 thousand scales were required from the sulfurous soil in Limoniya Island. Since it was not possible to carry out this process unless the will of the Governor of Rhodes, who would be informed from the government of Limonia Island, was not given, the work would take longer and longer. It was reported that since it was not possible to send the soil with ships immediately, this process would take a very long time, and the crop would deteriorate. Since it was known that the price of the island would be paid to be met from the treasure chest (*emval sandığı*), the produce of the people would perish, and this situation would worsen the financial situation of the people, a letter was written to the governor to send the scientific news (the document that has arrived) to be accepted from the island and sent quickly without visiting Rhodes.³⁶ In the document written by Sami Bey to Governor Eyalet of the Archipelago, dated 18 November 1860 (4 Cemaziel ago 1277), asked for a license to transport 10 thousand weighbridges annually until

³⁰ A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik, Ankara, 1978, p. 318.

³¹ A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, p.441.

³² BOA MB.İ. / 69 – 130. 4 Safer 1298 (6 January 1881).

³³ It is an island in Greece that is part of the Dodecanese. The island is located between the islands of Rhodes and Herke. The island has a surface area of 7.4 square kilometers and has a coastline of 21 kilometers.

³⁴ BOA, HR.MKT. / 261 – 33. 10 Rabi-ul-Awwal 1275 (18 October 1858).

³⁵ BOA, HR.MKT. 320 – 53. 7 Cemazielahir 1276 (1 January 1860).

³⁶ BOA, HR.MKT. / 326-58.29 Recep 1276 (21 February 1860).

the disease was over. As it was beneficial to the vineyards on the license should continue to be given by the Sublime Porte (Babiali) as last year. Sending soil to the island was accepted..³⁷

If we give from the original text:

” *Cezayir-i Bahri Sefid Hakkında Emirnameyi Sami*

Sisam Ceziresi'nde kain bağlara arısa olan hastalığın izale ve imhası maksadıyla geçen sene Babiali'den verilen ruhsat üzerine Limonya Adası'nda çıkan kükürtlü topraktan lüzümü miktarınca celp olunarak bağlar hakkında pek çok faidesi görülmüş olduğundan illeti mezkurenin indifası kadar senevi on bin kantar miktar toprağın nakline ruhsat itası bu kere dahi Sisam Beyi canibinden istida kılınmış olup işbu toprağın menni ihracı hakkında ittihaz kılınmış olan ahvalin daima merr-ül icra tutulması lazım gelür ise de cezire-yi merkume ahalisinin teba-yı hazreti şahanedan olması ve bu talep ve arzularının ihtiyacı hakikati üzerine mübteni bulunması cihetiyle bil'itfa makamı illeti mezkurun münakkat olmakta terk edilmek üzere bu sene dahi cezire-yi merkume için ol mikdar toprağın verilmesine muhalif olunmaması hususuna himmet buyurulması siyakında şukka ”

Uncinula necator (Bağ Küllenmesi & Cenk) causes damage to the leaves, flowers, shoots and grains of the vine. It is seen that the leaves and grains that are infected with the disease lose their normal brightness, become as if they are sprinkled with ash, and the grains crack over time. This results in diseased rods and significant crop loss. The equivalent of *Uncinula necator* (Bağ Küllenmesi Cenk) in the Ottoman Empire was given name as "güllem illeti". In the document written to the Mutasarrıflık of Eyalet of the Archipelago, dated February 7, 1861 (26 Recep 1277), it was requested that the sulphurous soil on Incirli Island (Nisiros Island) be sent to Rhodes Island for the removal of *Uncinula necator*, which was harmful to the vineyards. Hristo, who wanted to do this, was asked to be given a license to extract this soil and ten thousand weighbridges of soil's cost should be covered by same person..³⁸

In the order addressed to the Mutasarrıflık of Eyalet of the Archipelago, it was requested that 10 thousand tons of sulfur be sent from the sulfur factory located on Limonia Island together with the information given by the Amirate of Samos Island with the document dated March 4, 1862 (3 Ramadan 1278)..³⁹ Three months later, with the memorandum written by the Chief of Staff of the Factory, Major Hüseyin Bey, it was stated that no sulfur soil would be given to any place in accordance with the document written from Imperial Foundry (*Tophane-i Amire*)..⁴⁰ In the document written in the Eyalet of the Archipelago t was requested that 10,000 weighing scales of sulfur soil be given to Samos last year from the sulfur soil extracted from the sulfur factory in Incirli Island. Since they had 200 scales last year, it was stated that 800 scales will be given this year. Since it was known that there were two soils in the factory on the island, it was reported that 30 thousand weighing scales could be given from the "rose" soil, which was sent before, since it was not known whether the soil known as "Ramo" would be good for the vineyards. It was requested that this land, which was sold abroad, be deducted from the Island Assembly Fund, called "*Dımarhiba*", by taking only the transportation fee. It was requested that the transaction for the state would not be taxed and that the export of the land to foreigners should be abandoned. It was stated that a transportation fee would be requested from the sulfur soil to be exported, and a tax fee of just over 10 dollars was charged for the factory from the sulfur sold to the treasury. 30 thousand scales were given annually from the soil sold abroad. Since it was not possible to impose a tax on sulfur during this period, it was accepted to give up 8000 scales of the surety bond to be taken from the deputy of Hristo

³⁷ BOA, HR.MKT/ 357-91-1. The scale (kantar) is equal to 56.449 kg in weight.

³⁸ BOA, A.} MKT.UM. / 453 – 77. 26 Recep 1277(7 February 1861).

³⁹ BOA HR.MKT. / 396 – 63. 3 Ramadan 1278(4 March 1862).

⁴⁰ BOA, A.} MKT.UM. / 571 – 99 .12 Dhu al-Hijjah 1278(10 June 1862).

Mencal, and to issue 2000 scales with a license. Since the order issued last year could not cover this year, it was reiterated that the answer will be given accordingly.⁴¹

Diseases in the vineyards continued. In the document dated April 26, 1863 (7 Dhu al-Qadah 1279), census was written from Imperial Foundry Military Commander (*müşir*) to his holiness Ahmet Ata Bey Efendi, the Mutasarrif of Eyalet of the Archipelago, to send soil from the Island of Limonia for vineyards in Samos.⁴² At the beginning of August, the sulfur in Incirli Island in the Rhodes Sanjak was not strong enough for the "*güllem illeti*" that infested the vineyards, and it was stated by the *Kapkehduda* of Samos that there was a revival in the vineyards by pouring 5000 scales of sulfur annually. Although it was no longer necessary to sell soil to these vineyards, sulfur was requested for the vineyards of Patyoz and various foundations. The petition given by Mihal, the deputy of the islanders, to the Council Judgment Court (*Meclisi Ahkamı Adliye*), was sent.⁴³ Sulfur soil was transferred on the census sent by Imperial Foundry.⁴⁴ Buying sulfur from Incirli Island, as the sale of sulfur to European countries harmed distribution with increasing imports; by building a factory here, it was requested to provide the necessary income, these be sent to the gunpowder factory (*Baruthane*) and distributed.⁴⁵ Since two types of sulfur were found on this island, the first of the sulfur named "*Lankari Valaki*" and "*Yezramutçe*" was licensed by Imperial Foundry; it was guaranteed that this sulfur would not be sold to merchants and various countries, and the situation was reported to the manager of the mine.⁴⁶

Samos Island continued to supply soil from various islands in order to find a cure for vineyard diseases. With the document dated March 14, 1865 (16 Shawwal 1281), 1000 scales were requested, although there was not much benefit from the sulfurous soils coming from the island of Leros (Leryos) Island, Kineros. The Amirate of Samos took permission and requested that this soil be sent for sickness this year, although its export was prohibited.⁴⁷

In the document dated March 11, 1866 (23 Shawwal 1282), upon the license given by the Sublime Porte to the Governorship of Eyalet of the Archipelago the sulfurous soil on the Incirli Island was useful this year and therefore it was not appropriate to give it as a base, so 10 thousand weighing scales of land were transferred to the Amirate of Samos to be given annually.⁴⁸ After one and a half months, it was stated that this land was piled aside, since the soil was seen to be of great use for the fight against the disease in Samos, and the transportation of this land by boats from Incirli Island.⁴⁹

A lot of benefit was seen from the soil on Incirli Island, which was given permission by the Sublime Porte. In the document dated February 14, 1867 (9 Shawwal 1283), it was requested that the 10 thousand scales of soil requested this year be given as if it had been sold as a mineral, not as sulfur. Since it was known that the sale of land from Samos Island was forbidden, as it was given last year, a document was sent to Eyalet of the Archipelago by the mining officer to

⁴¹ BOA, A.} MKT.UM. / 571-99-2.

⁴² BOA, A.} MKT.MHM. / 261-86. 7 Dhu al-Qadah 1279 (26 April 1863).

⁴³ BOA, MVL / 414 – 31.19 Safer 1280 (5 August 1863).

⁴⁴ BOA, MVL / 414 – 31-2.

⁴⁵ BOA, MVL / 414 – 31-3.

⁴⁶ BOA, MVL / 414 – 31-4

⁴⁷ BOA HR.MKT. / 512 – 79. 16 Shawwal 1281 (14 March 1865).

Leros (Leryos) Island Leros, or İleriye, is an island, city and municipality located in the Southern Aegean region of Greece.

Kineros, Ardiçcik or Zenari, is an island in Greece that is part of the Dodecanese. The island is located in the east of the Aegean Sea, in the west of the islands of Kelemez and Leros, and administratively, it is within the borders of the Municipality of Leros, which is connected to the South Aegean region.

⁴⁸ BOA HR.MKT. / 540 – 28. 23 Shawwal 1282 (11 March 1866).

⁴⁹ BOA, HR.MKT. / 545-74-2.

issue 3000 weighbridges this year.⁵⁰ After exactly one year, sulfur soil was requested from the same island. It was written to the Eyalet of the Archipelago, reminding that the rules would continue, that 10 thousand weighing scales of sulfur soil should be given this year, as it was given from İncirli Island last year.⁵¹

In the document written to the Bey of Samos Island on March 13, 1869 (29 Zilkade 1285), it was stated that 2-3 seizures were scattered from the drug taken into the ligaments, but it was not enough to eliminate the disease. A letter was sent from the Amirate of Samos to the Eyalet of the Archipelago to send ten thousand weighbridges of sulfur from İncirli Island again.⁵²

We see that the island did not need sulfur soil for a period of ten years in total. In the document dated March 5, 1879 (14 Ramadan 1279), it was stated that sulfur soil was brought to the island last year. Again, since it was known that the sulphurous soil brought from Limoniya Island for grapevines was very beneficial, it was requested to be sent due to the need of the people in order to eliminate the disease, which was a very strong disease, by adhering to the laws with the license given by the government.⁵³

It was stated in the document dated 11 January 1890 (19 Cemaziel before 1307) that the sulfur factory, which was connected to Imperial Foundry on İncirli Island, was not operating for a while. Therefore, according to the affidavit received from the district governor, it was stated that soil was brought to Samos from the sulfur mine three or four years ago. The location of the idle factory was moved to Bodrum District at the beginning of this year. With the removal of civil servants from the factory, it was requested to examine how much sulfur was sent from the island. Since the factory was no longer functioning at full capacity, it was also brought up to be removed, and it was requested that the sulfur soil be sold after meeting the needs of the gunpowder factory. It was stated that with the decrease in production, permission would be obtained to sell the land for money. By informing those who wanted to buy the sulphurous soil on İncirli Island of Kos Island whether it would be given with money or not, it was decided to give the sulfur, which was given free of charge to the inhabitants of Samos Island, in return for a price. It was stated that there is a demand for this land from the surrounding islands. Someone from İncirli Island known as "Kolpa" asked to be given 500 scales of sulfur, and it was stated that it was not appropriate to give sulfur to such a person. A price was requested for the sale of 10 thousand scales requested for Samos Island, since the sulfur factory did not operate for a long time.⁵⁴

A document was sent to the Ministry of Public Works and Trade (*Nafia ve Ticaret Nezareti*), with a document dated 24 August 1892 (30 Muharrem 1310) to notify what measures were taken against the phylloxera disease that emerged in the vineyards around the Midillinöz Village of Samos.⁵⁵ In the document that came three weeks later, it was stated that an attempt was made to burn the drug with chemicals in 40-50 decares of vineyard where the disease was strong. Detailed information was requested about the pharmaceuticals used with the method applied during the fight against the disease that infects the vineyards in the Midillinoz Village.⁵⁶ Again, it was stated that the report from Samos was sent upon the missive dated September 6, 1892 (August 25, 1308). At the beginning of November, the Ministry of Public Works and Trade, Midillinoz Village asked for a scientific report to be written to the agricultural inspector

⁵⁰ BOA, HR.MKT. / 569- 58 ve BOA, HR.MKT. / 569- 58-2. 9 Shawwal 1283 (14 February 1867).

⁵¹ BOA, HR.MKT. / 603-43. 28 Shawwal 1284 (22 February 1868).

⁵² BOA HR.MKT. / 647 – 29. 29 Zilkade 1285 (13 March 1869).

⁵³ BOA, HR. MKT. / 428- 79. 14 Ramadan 1279 (5 March 1879).

⁵⁴ BOA, ŞD. / 2341 – 49- 5. 19 Cemazielevvel 1307(11 January 1890).

⁵⁵ BOA DH.MKT. / 1991 – 54. 30 Muharrem 1310 (24 August 1892).

⁵⁶ BOA DH.MKT. / 2001- 85. 22 Safer 1310(15 September 1892).

from the region that the necessary examination was made in the vineyards, the determination and treatment of the degree of damage, the status of pharmaceuticals and chemicals.⁵⁷

With the pouring of the sulfur soil into the vineyards, which started in 1858, very positive results were obtained from the treatment of the vineyards. In the ten-year period between 1869 and 1979 on the island, no action was taken to combat vineyard diseases. There was also a sulfur factory on Limonya Island, especially on İncirli Island, where sulfur soil was brought. We know that the factory on İncirli Island, which has started to become dysfunctional over time, produces soil containing sulfur of various qualities. Although the factory works as a subordinate of Imperial Foundry, we were able to follow through the documents that the place of the factory was wanted to be moved to Bodrum District.

2. Non-Shared and Unreconciled Income: Taxes and Sales

Wine has entered the religion and mythology of many civilizations in this geography where it was first produced. The civilization that gave special importance to wine was the Ancient Greek civilization. Spreading to the West with the Greek colonies, wine became one of the main drinks of the Roman Empire and played an important role in the Mediterranean maritime trade.⁵⁸ Beginning from the 5th century BC, the wine of the Aegean islands was exported to Sicily, Italy, Balkan countries, Southern Russia, Central Asia, Cyprus, Syria and Egypt. Major Hellenic Islands; those were, Thasos, Knidos, Rhodes, Chios, Kos, Lesbos and Samos wines were exported in closed and sealed amphorae.⁵⁹ We learn some information about Samos amphorae from some papyrus texts dated to 259 BC. Accordingly, their volume is 16 choe, that is, fifty-one liters. This capacity is equal to the largest Hellenic amphora capacity. In Attica, this capacity is thirty-two liters. The capacity of Samos amphorae in the Agora of Athens is 14 choe, or forty-five liters.⁶⁰ The wine tax is a tax of 15% of the value on the amount of wine obtained at each vineyard, independently of the real estate, land tax and tithe (land tax taken from Muslims) paid by the vineyard and the income of which belongs to the state. Wines exported from Turkey were exempted from the 15% tax rate, provided that they were not less than 200 *okkas*.⁶¹ Wines imported into Turkey were not subject to 15% tax. These were subject to 8% customs duty on the value at the time of importation. It is also true that the trader suffered a great loss due to this duality.⁶²

The state collected all kinds of taxes from the circulation of liquor. In the document sent to the Ministry of Finance (*Maliye Nezareti*) dated 26 July 1854 (1 Zilkade 1270), it was stated that the tax receipt given to Samos *Kapukethüda* of the tax of the liquor brought to Gate of Felicity (*Dersaadet*) by the captain named Istiradi veled-i Yani.⁶³

Table 4: 1889-1900 Alcoholic Beverage Tax Collection⁶⁴

Taxes	Value
Taxes on wine and raki	94.903
Bey'iyye (Sales License)	43.902
Taxes on Beer and Alcohol	130.654

⁵⁷ BOA DH.MKT. / 2016 – 101. 6 September 1892 (25 August, 1308).

⁵⁸ Ergün Laflı, “Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da Bağcılık ve Şarapçılık ““Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu “Konferans Bildirileri, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir,1, 2017, p.34.

⁵⁹ Laflı, *Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da*, p.35.

⁶⁰ Laflı, *Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da*, p.35.

⁶¹ Although the value of Okka (Kyye) varies from time to time and place, it is 1282,9 kg. Cengiz Kallek,” Okka” TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Vol 33, 2007, p.338-339.

⁶² A Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, p.317.

⁶³ BOA, HR.MKT,81,55. 1 Zilkade 1270 (26 July 1854).

⁶⁴ A Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, p.316.

Penalties	1346
-----------	------

Reference: A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik, Ankara, 1978, p. 316.

As in almost every field, the state's domestic and foreign market control was in question in the wine trade. Wine could not be entered and exited from cities, towns or villages without an official permit. At certain times of the year, all kinds of commercial goods, including wine, were recorded in and out of places such as fairs, markets, etc., established in suitable areas. On the other hand, this drink, which was transferred to residential areas by using both land and waterway, was again subject to certain controls and records. Within this, the relevant part of the vineyard and garden tax is grape production and viticulture. More specifically, it was the tax on vineyards reserved for wine. This tax differed in each state and even in each sanjak. This situation depended on both the economic structure of the sanjaks and the amount of revenue obtained. In the vineyard, where the grapes were used to make wine, the tax was collected, the amount of which was determined. This amount was determined as 1/10 (tietre).⁶⁵ In 1879, spirits worth 160,000 kurus (500 barrels) were imported to the island. The import of the island was made through İzmir. Wine and raki are also sold to Russia.⁶⁶

Table 5: *Countries from which Grapes and Alcohol were Exported from Samos after 1832*

Country	Product	Value
Germany -Dutch (Dutch and Belgium)- Austria	Wine	1.756.980
France –Dutch (Netherlands and Belgium) – England	White and black raisins	3160.000
Austria -England	Razaki ⁶⁷ grape	36.000

Reference: Ali Fuat Örenç, *Yakın dönem tarihimizde Sisam Adası 1821-1923*, İstanbul Üniversitesi, (Unpublished Master's Thesis), 1995, p. 238.

Although our records show intensity in the documents made with France and Italy, Samos, which became an Amirate, sold mostly wine to Germany-Dutch, Austria, and grapes to France, England, Austria and the Netherlands after this date.

The tax on wine was also a problem for those that would be sold in the domestic market of the Ottoman Empire. In the document dated September 4, 1888 (27 Zilhijce 1305), it was stated that the tax collected from the wines brought from Samos to Istanbul is desired to be reduced. In the decision made and sent by the Council of State (*Şura-yı Devlet*) and Tanzimat Office (*Tanzimat Dairesi*) on this matter, it was complained that a cash tax of 1 currency was charged from each price of wine exported from Samos to other parts of the Ottoman Empire. For this reason, the examination of the records of the last five years was emphasized. It was stated that this tax will not be collected unless the official will be notified from the Samos Amirate Chest that it was requested to be decided according to the result obtained by conducting the examination. The decision was referred to the Ministry of Finance, where the decision would be made upon the notification of Ottoman Public Debt Administration officials of Chios, Ayvalık, Thessaloniki, and the decision was reported to the council of *Mahsus*.⁶⁸ It was stated that taking a coin from each of the wines is not against the Ottoman Public Debt Administration. In this case, if a financial surplus was found in the five-year total income accounts, this fee belonged to Ottoman Public Debt Administration; if it was less, amirate of Samos was asked to

⁶⁵ Cengiz Kallek, "Haraç" TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, vol.16, 1997, p. 71-88.

⁶⁶ Ali Fuat Örenç, *Yakın dönem tarihimizde Sisam Adası 1821-1923*, İstanbul Üniversitesi, (Unpublished Master's Thesis), 1995, p. 236-238.

⁶⁷ Razaki, although the releases in the tree are large, the branches of this tree in general are sparse. Its grains are light green with a yellowish color. It has almost no odor, but tastes like honey.

⁶⁸ BOA, A.} MTZ.SM. / 1 – 36. 27 Zilhijce 1305 (4 September 1888).

collect it. Since there was a surplus in the income, the refund of the money was given to the Ministry of Finance from the amirate of Samos.⁶⁹

While the tax applied in the domestic market was excessive; it was emphasized that this product was intended for the foreign market. In the document dated 20 February 1906 (25 Dhu al-Hijjah 1323), it was stated that without examining the amount of spirit in the bottom of Samos' wines, 1 coin tax was taken from each of them. It was stated that the wines imported from Aydın and various provinces needed to be analyzed because there was spirit in their depths, or that there was wine with spirit, and it was stated that an excessive tax was collected from the wines to be sent to the Ottoman Empire by the Ottoman Public Debt Administration. It was stated that this is normal and that alcohol is always placed at the bottom of the wine and this can be up to 12%. In this application, which was made by the Ottoman Public Debt Administration, where the application was made with permission, it was requested not to act against the provisions with the change of the laws on Samos wines. It was also emphasized that the application negatively affects trade.⁷⁰ It was stated in the petition written the merchant Katzi İsklavo from Samos that from the wines sent to Lesbos were over-taxed by the Ottoman Public Debt Administration.⁷¹ It was stated that the tax is 30 money less for Samos wine, which is beautiful and expensive compared to some wines. Again, it was emphasized that the 15% tax is on the wines that deal with competition and import foreign spirits to Samos and sell them everywhere as a product of this island. It was stated that a tax of 30 money per *kıyye* and 5% tax is charged on Samos wine, and since these wines are delicious and sought-after products, competition conditions are already too high and these customs will continue. As for the wines that would go to other parts of the country, 24 money per *kıyye* would be charged, and an analysis would be taken by the Imperial School of Medicine (*Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*), this rate was 15% in raki (arak); it was reported that there will be a tax of 24 money in watery and canned spirits, and the results of the analysis will be acted upon.⁷² The tax rate was applied in the domestic market of Samos wines, which were generally sold to the foreign market, was found to be high, causing complaints from the traders. Since the trade of Samos Island was dependent on the Ottoman Empire, the income of the island became dependent on this institution with the establishment of the Ottoman Public Debt Administration.⁷³

2.1. Sales to France

The issue that is reflected in the documents that cause the most trouble in the sale of wine to France was taxation. First of all, when exporting was done only with the certificates given by the ambassadors, then the scientific examination was requested, changing the customs tariff using the alcohol ratio in wine as an excuse created a great problem in trade.

In the document dated October 8, 1791 (9 Safer 1206) written from the Amirate of Samos to the Ministry of Foreign Affairs (*Hariciye Nezareti*), it was decided to charge 37 francs for each hectoliter, effective as of October, from the two-franc tax applied at the French customs on sweet wines from Samos. Since it was against the law to increase the import tax of wines from the island, it was desirable to continue in accordance with the reciprocity applied to other states, like the wine tax applied to other Ottoman hometowns. It was also requested that Samos wines be exempted from the alcohol tax as before, and at least 3-4 months should be given in addition to the period until the implementation of this new taxation. The census, which was sent to Samos for the approval of the French State, was discussed in the Board of Directors, and its

⁶⁹ BOA, A.} MTZ.SM... / 1 – 36-2.

⁷⁰ BOA, A.} MTZ.SM. / 3-133. 25 Dhu al-Hijjah 1323 (20 February 1906).

⁷¹ BOA, A.} MTZ.SM. / 3 -133-4.

⁷² BOA, A.} MTZ.SM. / 3 -133-5.

⁷³ A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, p.441.

French translation was sent with the documents.⁷⁴ In another document, it was requested to determine how much tax would be collected for those which were mixed with alcohol. In the document dated July 18, 1793 (4 Muharrem 1311), it was requested to try to get special permission for Samos wines during the trade agreement negotiated with France about how much the tax to be collected from the new tariff would be.⁷⁵ For the year 1890, wine imports from the Ottoman Empire to France reached 20 million liquors and 800 million liters.

In the articles of the trade agreement between the two countries:

- a. Examination of the liquor deep in Samos wines.
- b. First of all, the examination of spirit in wines to the degree indicated in the tariff, the allocation of one franc 56-centimeter spirit tax and the implementation of the articles in the trade agreement.
- c. Since the application of the old tariff to wines in France, the liquor in the bottom has two classes, first sweet and the other normal (ordinary). The degree of spirit in the depths was subjected to spirit tax only with special tax, according to the strength degree of ordinary wine spirits. In this new tariff, unlike wine, it was deemed appropriate to impose a 1%-franc tax of 20 cm for each hectoliter of spirit, and the same amount of tax only up to 70 cm and 10 degrees. Emphasis is placed on each use of spirits to more than ten degrees and subjecting them to customs according to what is appropriate for the internal customs tax.
- d. Taxes for alcohol imports are at the highest tariff limit in France and registered alcohol is subject to tax. Since alcohol imports in France were subject to heavy taxation; this tax was asked to be reduced.⁷⁶

In the document dated September 15, 1892 (3 September 1308), Safrulis Konstantidi Nalos, a member of Samos, sent a telegram to the Tax Office, demanding that the heavy tax imposed on the goods to be taken from France be waived. In the telegram dated May 23, 1804 (May 11, 1218) sent from the Amirate of Samos to the Ministry of Foreign Affairs, it was reported that the import of Samos wines is prevented due to the newly implemented measure, while customs duty is being collected by considering them as useless. In the documents sent from the capital on 31 December 1899 (27 Shaban 1317), it was requested that this matter be resolved as soon as possible. It was stated that these wines, which are famous in France, were produced from raisins, and in the telegram sent from the merchant residing in France, that these wines made from fresh grapes were approved by the government, it was confirmed with the certificate given by the assembly of the Amirate of Samos that the wines were not made from raisins but from fresh grapes.⁷⁷

On the first day of January 1889, a letter was sent from the Ministry of Foreign Affairs to the Ministry of Finance due to the tax of two francs received in France. With the tax⁷⁸ collected in France from Samos Island wines, it was requested that the difficulties shown by the French customs against the entry of Samos wines into these two countries should be removed.⁷⁹ The Ottoman Minister of Foreign Affairs Said Paşa wrote to the Paris Ambassador Esad Paşa to collect the tax under more favorable terms from the French customs. In the document dated June 7, 1893, it was highlighted that on carpets and Samos wines, in the memorandum written from the Paris Embassy sent from the French Ministry of Foreign Affairs, the wines of Samos were treated as ordinary wines from the Ministry of Foreign Affairs, which

⁷⁴ BOA, H.R.İD.. / 1264-5. 9 Safer 1206 (8 October 1791).

⁷⁵ BOA, A.} MTZ.SM. / 1 – 45. 4 Muharrem 1311 (18 July 1793).

⁷⁶ BOA, A.} MTZ.SM. / 1 – 45-18.

⁷⁷ BOA, H.R.İD.. / 1264 -9-2. 3 September 1308 (15 September 1892).

⁷⁸ BOA, HR.TO. / 83 – 43.(30 December 1888).

⁷⁹ BOA, HR.İD.. 1264 – 6. (2 January 1889).

France was benefiting more from this work, and the tariff was determined in accordance with the climate. From 11 ° C, a tax of 1 franc per degree was required, from 50 cm, alcohol tax was applied to those who had alcohol. A spirit tax was requested to be applied to musts whose grade was estimated at 21 C, and it was reported that the embassy misunderstood the situation due to this attitude.⁸⁰ In the document dated 18 July 1893 (4 Muharrem 1311), it was requested to try to get special permission for Samos wines during the trade agreement negotiated with France due to the excess tax to be collected from Samos wines in accordance with the new tariff.⁸¹

The customs tariff was changed for the wines waiting for sale abroad. In the telegram sent by Samos Bey, dated May 22, 1901, Samos wines were regarded as useless and should be subject to light tax customs, but the letter was sent by the French Consul of Samos to the Amirate Samos on January 1, 1889. It was stated that the situation has been continuing until that day, and that 2000 hectoliters of wine sent are taxed as spirit wine. Even though it was approved by the notable council, it was informed that the importation will not be made to the Amirate of Samos council.⁸²

The approval of the wines coming to the customs was obtained from the French consulate. In the telegram sent to the Ministry of Foreign Affairs, dated 13 June 1901, from the Samos Amirate Assembly Council, it was stated that Samos wines are produced from raisins, and that these wines, which were produced in mid-May due to the obstacle at the customs, were sent to the country after being approved by the French Deputy Consul. It was reported that it was normal for the wines to deteriorate due to waiting in the customs of France, so the islanders would lose 20 thousand liras from this work. It was stated that in large-scale imports, the necessary structure regarding the transportation conditions would need to be corrected.⁸³

The French Government banned the entry of Samos wines into the country in a document dated 18 January 1902 (8 Shawwal 1319). It was requested that the products be evaluated in the domestic market, and the situation was requested to be reported to the Paris Embassy so that the Samos wines would be accepted in the Hezlikör manner as before. The situation was reported with a telegram sent from the Amirate of Samos.⁸⁴

If we give from the original text:

” *Hariciye Nezareti Celilesi’ne*

Sisam şaraplarının Fransa’ya idhal olunmaması için Fransa Hükümeti tarafından ağır resim tarh edildiğinden mezkur şarapların kema-fis sabık hezlikör olarak kabul edilmesi esbabının istikmali zimninde keyfiyetin Paris Sefareti Seniyyesine işarı Sisam Emareti’nden huzur-u ali-yi sedaretpenahiye bi’l takdim tevdi buyurulan telgrafname izbar olunmuştur Mahsülü dahiliyenin tevdiyi revacı lüzumununun iktizasının ifa ve inbası himem ali-yi daverilerine derkar buyurulmak babında

2 Kanuni Sani 1318 “

In the document dated 11 March 1902 (1 Zilhijce 1319), it was reported by telegram that Samos wines were eligible to be exported to France (Vins De Liqueur), since tax was collected under the name of “*iane-yardım*” tax; The Ministry of Foreign Affairs was informed about the situation. The opinion of the regional administration was requested in the telegram.⁸⁵

⁸⁰ BOA, HR.TO 85 – 89. (7 June 1893) Drinking and using as a liquor has been prohibited by Allah (C.C.) and intoxicated.

⁸¹ BOA, A.} MTZ.SM. / 1 – 45. 4 Muharrem 1311 (18 July 1893).

⁸² BOA, H.R.İD.. / 1264 -8-2. (22 May 1901).

⁸³ BOA, H.R.İD.. / 1264 -10-2. (13 June 1901).

⁸⁴ BOA DH.MKT, 2576 – 108.

⁸⁵ BOA DH.MKT. / 2598 – 21. 1 Zilhijce 1319 (11 March 1902).

In the memorandum dated December 15, 1911 (2 Kanuni Evvel 1327), it was stated that the Samos wines (Vins De Liqueur), which were sent to France for free import by the French government, were notified to the Paris Embassy and that 12 francs per hectoliter were taken. For a while, the French tax administration (mistel) charged a tax of 35-40 francs per hectolitre, and demanded that the wines be analyzed each time. It was stated that the import of Samos wines would be problematic if the wines sent to France as spirits and Greek products were treated according to the law on "Vins De Liqueur". With the applications made to the French Chamber of Commerce to the French government, it was emphasized that there were problems in the import of Samos wines and that these wines did not harm the trade of wines produced in France or Algeria, and it was requested to ensure the free sale of wines.⁸⁶ It was stated that the wine called Muscat was imported for twenty-three years, where it had a great reputation in Europe, where its taste was great. In the meantime, it was also emphasized that this is the only source of income of the island with regard to agriculture.⁸⁷ A tax of 2 francs per hectolitre became final; the French Consul in Izmir informed the French consul of Samos and then the Amirate of Samos about the situation. It was stated that the taxes will continue as before.

In the document dated April 10, 1912, it was stated that the Ottoman merchant, who exported wine from Samos to Marseille to Asim Bey Efendi from the Ministry of Foreign Affairs, suffered from the loss in trade and the dispute over the wine trade provisions of Samos. It was stated that although the French Minister of Foreign Affairs took initiatives to resolve this unrest, the terms and provisions of the agreement were applied. A memorandum was sent from the French Ministry of Foreign Affairs to the Foreign Ministry of the Ottoman Empire, and it was stated that the tax applied to wine coming from foreign countries throughout the country is equally subject to this application. The Paris ambassador reported the situation on 30 June 1912.⁸⁸ In the document written to the grand vizier by the Minister of Foreign Affairs, dated May 25, 1912, it was stated that due to this situation applied in the cities of Marseille and Paris, where the liquor tax on the sale of Samos wines to France, there was a loss in the sale of wines, and documents were written for this situation from the principality of Samos.⁸⁹ In the document dated 25 August 1912 (12 August 1328), which was sent undersecretary on behalf of the grand vizier by principality of Samos to the Ministry of Foreign Affairs; due to the increase in the customs tax, it was requested to abandon this practice and to provide convenience at the customs.⁹⁰ It was stated that the customs tax of 12 francs per hectolitre was increased by 6 francs and 80 cm. This hike was approved by the Deputy of the French Parliament. This indicated that the wine trade would deteriorate. Since it was known that France would make a new agreement with the Spanish and Greek states, it was requested to facilitate the trade with the Ottoman state. It was reiterated, in particular, the reduction of excess taxes and the convenience of customs.⁹¹

In the document written by the Minister of Foreign Affairs Said Halim Paşa to His Excellency Mahmut Şevket Paşa on March 1, 1913, it was reported to the Ministry of Foreign Affairs of France to facilitate the sale of wine to France with the reduction in customs. Customs duty 6 francs per hectolitre 80 cm was required to be taxed on all liquors.⁹² In the document that came one day later, it was stated that the muscat wine sent to Marseille by the ferry named "Gali", which arrived in front of the Messiri Company on 27 October, was alcoholic, by the local tax officials. That this was not in accordance with the general decree of 1888 on March 5;

⁸⁶ BOA, H.R.İD.. / 1264 – 11. 2 Kanuni Evvel 1327 (15 December 1911).

⁸⁷ BOA, H.R.İD.. / 1264 – 11-2.

⁸⁸ BOA, H.R.İD.. / 1264 -12-4. (10 April 1912).

⁸⁹ BOA, H.R.İD.. / 1264-13. (25 May 1912).

⁹⁰ BOA, H.R.İD.. / 1264- 14. 12 Ağustos 1328 (25 August 1912).

⁹¹ BOA, H.R.İD.. / 1264- 14-2.

⁹² BOA, H.R.İD.. / 1264- 15. (1 March 1913). 23 Rebiülevvel 1331 (2 Marc 1913).

in order to do what was necessary, the wine merchant submitted a petition (petition), and the local tax administration was asked to remove the problem put into practice.⁹³ In the document written by the Minister of Foreign Affairs to the Paris embassy, the parliamentary assembly (people's assembly) was informed about the application of the customs duty as 6 francs 80 cm per hectoliter on all wines imported to France. This practice had harmed the Samos merchant.⁹⁴

The trouble with France was due to the excess customs tax imposed by this state. Although it is seen that the embassies were trying to solve this problem, we see that this situation was usually solved by reducing the tax.

2.2. Sales to Italy

The history of the first sale of wine to Italy goes back to the beginning of the XVIII century. The sale of wine to Italy resulted from the tariff change in the customs. In the document dated 18 August 1792 (29 Zilhijce 1206), it was reported that Korcu Beynam from Nemçeli presented a petition to the Nemçe ambassador to be allowed to transfer the wine from Samos Island to Triyeste (Italy), where he would sell 3000 scales.⁹⁵ The tax crisis with Italy started when the document dated January 22, 1887, put forward that sugar, spirits⁹⁶ and some manufactured industrial wines were transferred and imported to Italy, and that Samos wines were also a part of the alcohol industry, like these products, and put them in the tax group to be heavily taxed. Although it was not allowed to be accepted by the Italian government, it was requested not to put the industrial wines in a similar category by including wine and carpet in this group. A letter was sent to repeal this law, with a lahiyah issued by the Samos Amirate's agricultural officer, that it would not be possible to sell wine in this way.⁹⁷ In the document that came a week later, it was repeated that Italy put a heavy tax on the alcohol industry (the liquor industry) by including Samos wines in some exported industrial wines such as wine and spirits. With the prohibition of the entry of such products by ships, Samos wine was compared with some wines, and it was stated that a tax was imposed accordingly. Samos Amirate sent a census to examine the situation regarding the tax application on Samos wines.⁹⁸

If we give from the original text:

“Hariciye Nezareti Celilesine

İtalya memleketine şeker ve ispirto ve eczayı sairenin mamul bir takım sanayi şarapları nakil ve idhal olunageldiği bahanesiyle Sisam şaraplarının dahi bu kabilden bulunduğu iddiasıyla müskirati sanayi namıyla vaz olunan ağır verginin alındıkça gemilerin icrasına ve İtalya'ya kabülüne mücade olunmamakda bulunmağın ve cezire şaraplarının halis ve sanayi şarapları ruhsatıyla mekayıs olunmadığı derkar iken bu suretle resim tahsisi men ve idhali tabi olduğu anlaşılaraq olbabda bazı izahatı mukteziyi havi cezirenin ziraat memuru tarafından tanzim olunan lahiyanın irsal kılınmağın bahisle tevliyet maksadının refi esbabı istihsali ifadesine dair Sisam Emarati'ne tevarid eden tahriratı mezkur lahiyası maan ve leffen süratle nezaretpenahiye irsal kılınmış sureti işara vaziyeti maslahata göre icabı halin icra ve inbasına himem

2 Cemazielevvel 1304 “.

⁹³ BOA A.} MTZ.SM. / 7 – 239. 23 Rebiülevvel 1331 (2 Marc 1913).

⁹⁴ BOA, A.} MTZ.SM. / 7 – 239-10.

⁹⁵ BOA, HAT / 1400 – 56401. 29 Zilhijce 1206 (18 August 1792).

⁹⁶ **Spirit (ispirto)** is a chemical substance used in household cleaning works, to ignite the materials to be burned and as a fuel.

⁹⁷ BOA, HR.İD.. / 1264 -1-3.

⁹⁸ BOA, DH.MKT. 1395 – 47.

In the document dated March 31, 1887 (6 Recep 1304), the Italian government wrote a memorandum from the Ministry of Foreign Affairs to the Roman embassy after it was stated that Samos Island wines would not be allowed to be imported into Italy unless the heavy tax on the drink was reduced, since the wines of Samos were fraudulent. It was stated that Samos wine was not fraudulent, it was produced with grapes from the island crop, and after the wine was approved by the Italian Consul, it was approved by the Trade Directorate, subject to ordinary wine customs.⁹⁹ Nine months later, it was stated that a tax of 4 francs per hectoliter was charged at the customs in Italy for the wines sent to Samos Island from the Ministry of Foreign Affairs. It was stated that as of the beginning of the new year, 20 francs per hectoliter would start to be taken from all countries, so the commercial structure would be in more trouble. Although it was not understood why this tax was increased to such an extent, it was requested to show convenience as a result of applications made from various places.¹⁰⁰

In the document dated 26 May 1888, it was reported that the wines sold from Samos to Italy had been experiencing many problems at the Italian customs for a while. During the shipment of 2000 francs, it was reported that the goods were seized at the customs in the city of Lakorna, on the grounds that there was alcohol at the bottom, during the shipment made by a Samoan merchant. Due to this situation, it was stated that the merchant paid a tax of 1000 francs. In order to avoid this situation, the wine that another Samoan merchant sent for 10 thousand francs faced the same problem in Italy. The person was informed that he could not export the wine to Italy unless he paid a tax penalty of 140 francs, corresponding to 4 francs per hectolitre, at customs. In the statement made to the Italian Embassy, it was reported that the sale of wine to Italy would bring the trade to a standstill as it would reduce the wine trade of Samos.¹⁰¹

In the document written to the Ministry of Foreign Affairs, it was reported that there was a problem in wine production when raisins and various substances were mixed in the production of the wines due to the diseases that caused the Samos wines, making the status of the wines uncertain. The term "Spirito Delcificata" was used in customs for these wines, and heavy customs tariffs were applied. It was requested that the wines be subject to ordinary customs status in Italy by taking measures for the preservation of the wines. It was stated that the situation was contrary to the provisions of the law covering 1-11 July 1902 applied to other countries. The fact that these wines pure and it was proven with the certificates given in the customs. Adding a certain amount of spirit to wine was a normal situation that applied to all wines. The sulfur thrown into the vineyards on the island was taken from Italy and was exempt from tax. It was reported to the Roman Embassy that instead of subjecting wine to special taxation, taxation should be made according to the degree system, as in France, or implementations should be put in accordance with the degree of spirit.¹⁰²

It was stated that the wines accepted in the Italian customs were abandoned for a while, upon the certificate of the Deputy Consul of Italy sent from the Amirate of Samos to the Ministry of Foreign Affairs dated January 2, 1904 (20 Kanunievvel 1309). It was stated that the wines would be examined by a scientific commission in Rome, therefore there were many casualties in the products to be sold. In the document given by this commission, it was reported that although no application was made to wines from other foreign countries, this situation was applied only to wines from Samos. It was requested that the Italian tax officers give up this injustice, which is discrimination and contrary to the provisions of the agreement.¹⁰³

⁹⁹ BOA, DH.MKT. 1408 – 87. 6 Recep 1304 (31 March 1887).

¹⁰⁰ BOA, H.R.İD.. / 1264 – 2.(31 December 1887).

¹⁰¹ BOA, H.R.İD.. / 1264 -3-2.(26 May 1888).

¹⁰² BOA, A.MTZ, SM,6,205. 14 Şaban 1327(31 August 1909).

¹⁰³ BOA, H.R.İD.. / 1264 -7-4. 20 Kanunievvel 1309 (2 January 1904).

In the document dated August 7, 1909, it was stated that in case of an increase in the tax of wines, which were from the law number 11-15, regarding the new tax regulation to which the wines made from the muscat grapes of Samos Island are subject in Italy, the tax on all wines would be from the ordinary tariff. It was argued by the Sami Emirate that the pureness of Samos wines was sufficient according to the document given with the "*Mahreç Şehadetnameleri*". Since these wines were made of raisins with sugar at the bottom, they were asked to be held in a separate custom. It was stated that since spirits were found in certain proportions in fine and pure wines, Samos wines were subject to tax in accordance with the regulation. Although the wine producers stated that they do not mind their inspection, it was emphasized that if there is an analysis, the public will oppose it. Since conducting an analysis in this way required the permission of the parliament, it was stated that the issue was dangerous according to the regulation. Instead of this process, it was emphasized that the customs officers should obtain a certificate of origin stating that the wines were fine and pure. It was stated that the analysis was also made on the spirit in the bottom of the wines from Greece.¹⁰⁴

Picture: Samos Juno Temple (The Island of Samos)

Reference. Marie-Gabriel-Auguste-Florent, comte de Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque de la Grèce*, Paris, 1782, p. 98.¹⁰⁵

Troubled processes were also experienced in Italy, the place where the most wine was sold after France, due to customs duties. This situation negatively affected the trade, especially with the excuse that wines were no longer produced as they used to be, and due to reasons, such as increasing the alcohol percentage.

¹⁰⁴ BOA, HR.İD. 2021 – 27. (7August 1909).

¹⁰⁵ Juno -Iuno (Ivno), Sister and Wife of the Chief God Jupiter in Roman Mythology, was an Ancient and Powerful Goddess who had Manifestations and Relevance in Many Fields, Especially Family and Birth. For general information about the history of Samos: Konstantinos Tsakos, *Samos: A Guide to the History and Archeology* Athens 2003.

2.3. Sales and Spirit to Austria (Nemçe)

The sale of both wine and spirit was a problem in the trade with Austria. This time, the complainant was Austria. Austria complained to the Ottoman Ministry of Foreign Affairs, requesting that the tax that was increased by the Sami Emirate be corrected on the grounds that it was against trade agreements.

In the document dated March 30, 1896 (15 Shawwal 1313), it was stated that a tax of two money was collected from each price of Samos Island wines, and 8% tax was charged even from spirits compared to various kinds of goods. Again, since the beginning of last August, the Austrian consul of Samos Island stated in his notification to the Ministry of Foreign Affairs that it would not be appropriate due to the right and authority set out in the trade agreement.¹⁰⁶

In the document dated December 23, 1896, it was stated that it was not possible to discuss the tax to be taken from the alcohol to be imported from Samos. Although it was accepted in the assembly of the Amirate of Samos, it was stated that it did not have a place in the trade agreement; it was stated that it was necessary to implement the amirate. However, it was emphasized again that this decision of the General Assembly could not be implemented unless there was a decision of the government. It was stated that there would be problems in trade due to this tax, that the goods would not be allowed to enter in the case of not being paid by the municipal officials in the ports of the whole island, and that the goods were waiting in boxes and warehouses.¹⁰⁷ In the document that came one year later, the decision regarding the customs clearance of spirits imported from foreign countries in Samos Island was sent to the Council of State. It was decided that this practice would be abandoned, and the situation was not suitable in the general sense and to Ottoman Public Debt Administration, as the decision of the General Assembly of the Samos Island Assembly, the 8% alcohol tax was not appropriate and it was contrary to the provisions of the trade agreement.¹⁰⁸

In the document dated July 27, 1897 (26 Safer 1315), it was decided that the 8% customs tax collected from the General Assembly of the Samos Island Council would apply to the wines of the island. A proposal was made to increase the import tax imposed in accordance with the new customs tariff of the Samos Amirate, whose memorandum was submitted to the state by transfer. The Austrian Embassy, which objected to the 8% customs duty to the Samos Amirate, was answered. This tariff would be applied from August; it was reported that a tax of 37.5 money was applied to the goods and commodities within the country per each coast.¹⁰⁹ It was requested not to apply the treatment that was contrary to the provisions of the trade agreement in return for the tax that was considered to be applied.¹¹⁰

Although it was determined to implement the increased customs duty because it was found to be contrary to the trade agreements made by the Amirate, it put the Austrian State in an objectionable position.

All church fathers were in agreement on the legitimacy of the use of wine in rituals in Christianity. Since wine was obligatory in the Eucharist ritual, large wineries were established especially in monasteries to meet the need.¹¹¹ The abolition of the control over some foundations on the island and the supervision of others created a problem. In the document dated June 10, 1790 (27 Ramadan 1204), it was stated that the poor monks living in the monastery called "Panaiye", known as Beşevler, on Samos Island, and the foundation

¹⁰⁶ BOA, ŞD,2665-20. 15 Shawwal 1313 (30 March, 1896).

¹⁰⁷ BOA, HR.İD.. 2086 – 67. (23 December 1896).

¹⁰⁸ BOA, ŞD. / 2679 – 55. 8 December 1897(13 Recep 1315).

¹⁰⁹ BOA, A.} MTZ.SM. 1 – 73. 26 Safer 1315 (27 July 1897).

¹¹⁰ BOA, A.} MTZ.SM. 1 – 73-2.

¹¹¹ Kürşad Demiri, "İçki", TDVİA, İstanbul, Vol. 21, 2000, p.456-458.

established for the food and beverage of the passengers were interfered with. It was requested that the intervention made to the foundation's vineyards, gardens, olive groves, land and various goods belonging to the year 97 be removed.¹¹² Again, a petition was written to remove the intervention of local officials from the Greek Patriarchate of Istanbul.¹¹³

We see that the vineyards in the foundation lands and the jizye income of Samos were collected as income to the Kılıç Ali Pasha Foundation in Tophane in Istanbul.¹¹⁴ In the document dated 18 January 1836 (29 Ramadan 1251), the vineyards in the land on Samos Island were requested to be inspected by Hüseyin Ağa, a Samos Voivada. It was determined that it was not recorded how many decares the taxes and bonds required to be registered in the state consisted of. It was revealed that no records were taken for seven years, the land was measured; the laws were asked to be applied. The person who was the tax collector of the foundation made the necessary registration in the law by measuring the crop completely.¹¹⁵

Another type of tax at the beginning of the 19th century was "Miri Mübayaa". This tax was the collection of basic foodstuffs such as grains and meat, which were needed by Istanbul, by official officials over the price determined by the state, not on the fixed price. The food supply of Istanbul was one of the main problems that directly concerned the state. One of the taxes taken at the beginning of the 19th century was "Miri Mübayaa". This tax was to be taken by official officials over the price determined by the state, not the fixed price (fixed price) of basic foodstuffs such as grain and meat that Istanbul and its needs. In the ruling in 1580 (H 987) for the provision of Istanbul, it was requested that " Meyve-i Huşk ve Revgan -ı zeyt " (Dried Fruit and Olive Oil) be sent from Aydın, Saruhan and Menteşe Sanjaks for *Kiler-i Amire* and delivered to the cellars. In 1583 (991), it was requested to supply and deliver materials such as almonds, sesame and black-eyed peas as well as dried fruit; the same request was repeated in 1586 (994).¹¹⁶ It was also known that from time to time, due to the demand for grain, the sanjak lords had friction and they caused torture on the villagers.¹¹⁷ We see that grapes were sent from Samos to Istanbul three times.

We see that the grape was sent to Istanbul with its harvest in July-August. In the document written to the private apartments of palace (*Mabeyn Humayun*) dated 28 July 1888 (16 July 1304), the help of the Samos Bey Aleksandr was requested for the delivery of 20 muscat grapes sent from Samos, which was the season at this time, to *Kilar-ı Hümayun*.¹¹⁸

In the document dated 16 August 1904 (4 Cemazielahir 1322), the letter sent to the Samos Amirate, which asked for permission for three molds of fresh muscatel, sent from Samos Island to Istanbul, was reported.¹¹⁹ Finally, in mid-August 1909, documents were sent to the Samos Principality about five baskets of grapes sent from the island crop.¹²⁰

¹¹² BOA, C. ADL 59 – 3573. 27 Ramadan 1204 (10 June 1790).

¹¹³ BOA, C. ADL. / 59 – 3586. 27 Ramadan 1204(19 June 1887).

¹¹⁴ Halil İnalçık, "Cizye ", TDVIA, İstanbul, c.8, 1993, p.45-48. It is the head tax taken from the men of non-Muslim subjects in the Islamic state.

¹¹⁵ BOA C. EV. / 397 – 20145. 29 Ramadan 1251(18 January 1836).

¹¹⁶ F. M Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara, 1989, p.262; Zeki Arıkan, (), "Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti", *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*. XXV (40), 2006, p. 9; Robert Mantran, "XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", *Ege Üniversitesi, Tarih İncelemeleri Dergisi*, Vol, III, 1987, p.169–170.

¹¹⁷ Emecen *XVI. Asırda Manisa Kazası*, p.245.

¹¹⁸ BOA, Y. PRK.UM. / 12-71. 16 July 1304 (28 July 1888).

¹¹⁹ BOA, Y. EE.KP. / 22 – 2148. 4 Cemazielahir 1322 (16 August 1904). 26 Recep 1327 (13 August 1909).

¹²⁰ BOA, A. } MTZ.SM. / 6 – 199.26 Recep 1327 (13 August 1909).

Although the inspection of the foundations had many problems, we see that the agricultural income and the jizye on the island were allocated to the Kılıç Ali Paşa Foundation. The island's acceptable grapes were also sent to Istanbul in baskets.

2.4. Marketing of Wine: Incorporation and the Chicago Exhibition

Wine is still part of popular culture today.¹²¹ Covered with vineyards all around, Samos has had a well-deserved reputation in the world with its unique wines throughout history, from ancient times to the present. Samos wine, made from Muscat grapes, known as musket in Anatolia, draws attention with its sweetness and intensity. These sweet wines, which some wine lovers may not like, taste very good when drunk with ice. The wine cooperative known as "EOSS", founded in 1934 by the merger of 25 local cooperatives, is the main producer of Samos wines. In two separate factories of this cooperative, up to 10 thousand tons of wine is produced annually from the muscat grapes of the island. 80% of this wine is exported to Europe and America. Although most of the grapevines in Samos vineyards are muscat, red grapes called Fokiano and Ritino are also grown in the highlands of the island.¹²²

The 1893 Columbus World Exhibition was held to celebrate the 400th anniversary of the discovery of America by Christopher Columbus. The organization of the 1893 Chicago Columbian World Exhibition, besides the aims of improving the economy and international market opportunities and increasing cultural exchange, like other world exhibitions of the century, was concerned to prove America's superiority over Europe in terms of art and technology. In the document dated September 5, 1892 (12 Safer 1310), telegrams were sent to the provinces of Mosul and Yemen, with the Amirate of Samos, stating that the samples of the goods to be sent to the Chicago Exhibition of the Ministry of Trade and Public Works were sent.¹²³ In the document that came two days later, the Ministry of Public Works and Trade was asked to pay attention to the fact that the products that were decided to be sent from Samos to the Chicago Exhibition were the products of the region. 144 bottles of wine, two weighing scales of raisins, 50 kıyye arak (raki) and wines, which were requested to be sent via Hristidi Efendi, one of his well-known merchants, were requested to be sent to the Chicago commissioners upon the general notification received for this process that the wines were suitable.¹²⁴

If we give from the original text:

"Ticaret ve Nafia Nezareti Aliyyesine

Şikago Meşher-i Umumisi için Sisam Ceziresi mahsulat ve mamulatından tertib olunan eşyanın Hristidi Efendi vasıtasıyla gönderildiğine dair cezire-yi mezkure Emareti Celilesinden meb'us tahrirat pusulasıyla maan ve leffen ve eşyayı mezkure mamafih iktisayı mumaileyhe tevdiyen irsal ve ser aliyeleri kılınmağın icra icabı babında

20 Cemaziel ahir 1310 "

In the document written to the Ministry of Public Works and Trade, it was stated that it would be appropriate to send arak, raisins and wines, which are the natural products of the region that was decided to be sent from Samos to the Chicago Exhibition, through Hristidi Efendi in Gate of Felicity.¹²⁵

The tradition of engagement, which was a symbol of the understanding of encouraging service to the state and ensuring loyalty, as well as emphasizing independence, started in the

¹²¹ Deniz Gürsoy, *İnceliklerin Kadehindeki Şarap*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2014.

¹²² İZMİR Temmuz- Ağustos / July- August 2013, p.114.

¹²³ BOA DH.MKT. / 1996- 94. 12 Safer 1310 (5 September 1892)

¹²⁴ BOA, DH.MKT. /2040 – 30.

¹²⁵ BOA DH.MKT 1998 – 30. 14 Safer 1310 (7 September 1892).

Ottoman Empire after the medals. The medals, which were produced and distributed with great expenditures from the state budget, to be given to citizens and foreigners who were more magnificent than medals, even adorned with precious stones, who were successful in state service, who showed devotion, self-sacrifice and usefulness to the state, started to become widespread especially during the reign of Sultan Mahmud II (1808-1839).¹²⁶ During the reigns of Abdüllaziz and Abdülmecit, different medals were awarded.¹²⁷ Yerrassimo, Nikolaki, Athenas and Ferandj from Samos Island were the individual participants in the wine and brandy category.¹²⁸ It was stated that the medal and diploma given to the drink sample sent by Athenas of Samos on March 26, 1895 (29 Ramadan 1312) to the Chicago Public Exhibition would be delivered to the person.¹²⁹

It remained unclear what the outcome of the incorporation attempt that the Ottoman Empire wanted to establish in order to sell the island's wines first hand. In the document dated September 1, 1912 (August 19, 1328), it was stated that there was no negative situation for the joint stock company to be established in London by one of the British subjects, generally consisting of domestic capital, to be engaged in the sales of wines in Samos from the Ministry of Foreign Affairs. It was also requested to consider that the regulations of the company, which is planned to be established, were not accepted by the foreign embassies.¹³⁰ It was also stated that the branches planned to be opened under the company may close. Considering this situation, the operation of the activity was declared to the Sami Principality with a denunciation.¹³¹ The attempt failed.

The island of Samos, which participated in the organization of the 1893 Chicago Columbian World Exhibition, was deemed worthy of an award with its wines, while many local products of the Ottoman Empire were promoted. Despite the request to establish a company in England for the marketing of Samos wines, no results were obtained.

CONCLUSION

Grape has been a product grown in Anatolia and the Balkans since ancient times, and the Ottoman Empire continued to produce grapevines and received a tithe tax from this product. Wine & *mey* is an alcoholic beverage usually produced by fermenting grapes. The drink usually contains between 9% and 15% alcohol. Wines that can also be produced from other fruits are named after that fruit. On the other hand, since Islam forbids alcohol, it is not considered appropriate for Muslims to drink. Since the island's wine is very famous, it was represented as a well-known product in the Ottoman Empire's exhibition held in Chicago in 1892.

First of all, it is clearly stated that alcohol is prohibited in the Ottoman Empire. Vineyards In the 19th century, there were problems in the production of wine, especially since the vineyards were damaged by diseases such as phlotrexa, downy mildew, *Uncinula necator*. In order to get rid of these diseases, sulphurous soil was brought from İncirli Island and the surrounding islands. We see that this soil was brought close to 10 thousand scales and poured into vineyards during the periods of the disease. One of the tax types applied by the state at the beginning of the 19th century is "*Miri Mübayaa*". This tax is the collection of basic foodstuffs

¹²⁶ K. H, Tekin. "Osmanlı Devleti'nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları", The Journal of Academic Social Science Studies, 2014,28, p. 393-411.

¹²⁷ İbrahim Artuk, "Madalya", TDVİA, Ankara, 2003c.27, p.302.

¹²⁸ Bengi Başaran, "1893 Chicago Kolomb Dünya Sergisi'nde Osmanlı Temsili "İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, (Unpublished PhD Thesis) ,2015, p. 57.

¹²⁹ BOA, DH.MKT. 356 – 30. 29 Ramadan 1312 (26 March 1895).

¹³⁰ BOA, A.} MTZ.SM. 7 – 247. 19 August 1328 (1 September 1912).

¹³¹ BOA, A.} MTZ.SM. 7 – 247-4.

such as grains and meat, which are needed by Istanbul, by official officials over the price determined by the state, not on the fixed price. We see that the muscat grapes produced on this island were brought to the palace.

We see that the Ottoman state could not impose a fair customs tax on the sale of wine. While the Ottoman state applied 16% customs tax on its sales to foreigners, its merchants made sales to foreigners with 8% tax and unfortunately sacrificed its own merchant abroad. The sale of wine to France and Italy caused great difficulties at the customs, and caused long-lasting correspondence between the consulates of these states and the principality of Samos. While France regulated the sale of wine both with the certificates of the consulates and according to the degree, Italy made the sales of the wines through the certificates. Our article was written by including all kinds of documents related to viticulture and wine production, which is reflected in the Ottoman archive documents, and it is explained how the wine culture, which is prohibited by the religion of Islam, affected the social and economic life in the Ottoman state.

REFERENCES

1-T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BOA)

Cevdet Tasnifi Adliye, C. ADL 59 – 3573 C. ADL. / 59- 3586

Cevdet Tasnifi Evkaf C. EV. / 397- 20145

Dahiliye Nezareti DH.MKT. /2040- 30 DH.MKT 2576- 108 DH.MKT. / 1991 – 54 DH.MKT. / 2016 – 101 DH.MKT. / 2598 – 21 DH.MKT. / 2001- 85 DH.MKT. 1395 – 47 DH.MKT. 1408- 87 DH.MKT. 356- 30 DH.MKT. / 1996- 94 DH.MKT 1998- 30

Hattı Hümayun Tasnifi HAT / 1400- 56401

Haritalar HRT.h.. 2333

Hariciye Nezareti (Mektubi Kalemi) HR.MKT. 320 – 53. HR.MKT.603 -43 HR.MKT. / 428- 79 HR.MKT. / 261- 33 HR.MKT. / 326 -58 HR.MKT,357,91 HR.MKT. / 396 – 63 HR.MKT. / 512 – 79 HR.MKT. / 540 – 28 HR.MKT. / 545-74 HR.MKT,81,55 HR.MKT. / 647 – 29, HR.MKT. / 569 – 58

Hariciye Nezareti (İrade) HR.İD.. / 1264 -1 H.R.İD.. / 1264 – 11, H.R.İD.. / 1264 – 2, H.R.İD.. / 1264 – 3 H.R.İD.. / 1264 -5 H.R.İD.. / 1264 -12 H.R.İD.. / 1264 -10 H.R.İD.. / 1264 -6 H.R.İD.. / 1264 -7 H.R.İD.. / 1264 -8 H.R.İD.. / 1264 -9 H.R.İD.. / 1264- 13 H.R.İD.. / 1264- 14 H.R.İD.. / 1264- 15 HR.İD. 2021- 27 HR.İD.. 2086 – 67

Hariciye Nezareti (Tercüme Odası) HR.TO. / 83 – 43 HR.TO 85 – 89

Meclisi Vala MVL / 414 – 31

Mabeyn Hümayun Evrakı İradeleri MB.İ. / 69- 130

Sadaret A.} MTZ.SM. 7 – 247 A.} MTZ.SM. / 3 -133 A.} MTZ.SM. / 7- 239 A.} MTZ.SM. / 1 – 45 A.} MTZ.SM. 1 – 73 A.} MTZ.SM. / 6- 199 A.} MTZ.SM. / 1 – 36 A.MTZ, SM,6,205 A.} MTZ.SM. / 1 – 45

Sadarat Umum Vilayat Evrakı A.} MKT.UM. / 571 – 99, A.} MKT.UM. /453,77

Sadarat Muhimme Kalemi Evrakı A.} MKT.MHM. / 261 -86

Şurayı Devlet ŞD. 2665 -20, ŞD. / 2679- 55

Yıldız Tasnifi (Umumi) Y. PRK. UM. / 12 -71

Yıldız Tasnifi (Kamil Paşa Evrakı) Y. EE. KP. / 22- 2148

2- Published Works

- Artuk, İbrahim, “Madalya”, TDVİA, Ankara, Vol. 27, 2003, p. 301-302.
- Arıkan, Zeki, “Midilli-İstanbul Arasında Zeytinyağı Ticareti”, *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV (40), 2006, p. 1-28.
- Balta, Evangelia,” *Sisam* “TDVİA, İstanbul, Vol. 37, 2009, p. 272-274.
- Başaran, Bengi “1893 Chicago Kolomb Dünya Sergisi’nde Osmanlı Temsili “İstanbul Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Unpublished PhD Thesis), İstanbul, 2015.
- Canbaş, Ahmet, “Bira Şarap ve Yüksek Alkollü içkilerin üretiminde Mikroorganizmalar”, *Gıda*, Eylül- Ekim 1986, Yıl 11, Sayı: 5, 1986, p. 283-288.
- Christos, Vasilikiotis (Coordinator), *New Agriculture for a New Generation: Recharging Greek Youth to Revitalize the Agriculture and Food Sector of the Greek Economy- Viticulture, Table & Wine Grapes Varieties*, Thessaloniki, Greece,2015.
- Choiseul-Gouffier, Marie-Gabriel-Auguste-Florent, comte de *Voyage Pittoresque De La Grèce*, Paris, 1782.
- Collas, M.B.C., *La Turquie En 1864*, Paris,1864.
- Cuinet.Vital, *La Turquie D' Aise*, Publisher: E. Leroux, Paris Vol. 1,1892.
- Darıcı, Merve, Yabancı Karaoğlan Selin- Çelik, Zeynep Dilan- Cabaroğlu Turgut, “Bornova Misketi Şaraplarının Duyusal Tanımlayıcılarının Belirlenmesi”, *Gıda* ,2017, 42 (1), p. 86-94.
- Demiri, Kürşad, “İçki”, TDVİA, İstanbul, Vol. 21. 2000, p.456-458.
- Dimara, Efthalia and Skuras, Dimitris, “Consumer evaluations of product certification, geographic association and traceability in Greece”, *European Journal of Marketing* Vol. 37 No. 5/6, 2003, p .690-705.
- Emecen F. M, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, TTK, Ankara,1989.
- Endres Franz Carl, *Türkiye ve Türkler, Bir Alman Subayın Türkiye Notları*, Çev: Güray Beken, İstanbul,2006.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Anadolu, Suriye, Hicaz 1671-1672*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1935.
- Gouffier, Choiseul, *Voyage Pittoresque De La Grèce 1752-1817*, France,1782.
- Gürsoy, Deniz, *İnceliklerin Kadehindeki Şarap*, Oğlak Yayınları, İstanbul, 2014.
- İnalcık, Halil, “Cizye”, TDVİA, İstanbul, Vol.8, 1993, p.45-48.
- İzmir, “Muscat Üzümü ve Samos Şarabı “, Temmuz- Ağustos / July- August 2013, p. 114.
- Kaya Zeliha, “Şarap Üretimi ve Kalite Ambiyans Şarap Evi”, İstanbul, Aydın Gastronomy, 1 (2), 2017, p.17-30.
- Kallek Cengiz, Haraç” TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Vol .16, 1997, p.71-88
- Kallek Cengiz, “Okka” TDV İslâm Ansiklopedisi, İstanbul, Vol. 33, 2007, p.338-339.

Lafli, Ergün, “Antik Hellen ve Roma Dönemlerinde Anadolu’da Bağcılık ve Şarapçılık ““Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu “Konferans Bildirileri, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir, 2017, p.19-56.

Mantran Robert, “XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ticaretin Değişmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, Ege Üniversitesi, 1987, p. 169–170.

Mordtmann, J.H, “Sisam Adası”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, 1964, cilt: 10, p. 712 – 714.

Özkan Keskin, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera ile Mücadele “, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX / 2, 2015, p. 479-505.

Örenç, Ali Fuat, *Yakın dönem tarihimizde Sisam Adası 1821-1923*, (Unpublished Master's Thesis), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1995.

Richard, Pococke ,*A description of the East, and some other countries* by, London, Vol 2,1743.

Randolph, Bernard, *Ege Takımadaları: Arşipelago*, çev. Ümit Koçer, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları,1998.

Sandys, George, *Sandys Travailers Containing an History of The Original and Present State of The Turkish Empire: Their Lawes, Governement, Policy, Military Force, Courts of Justice and Commerce: The Mahometan Religion and Ceremonies. A Description of Constantinople, The Grand Signiors Seraglio and His Manner of Living. Also, of Greece with The Religion and Customes of The Grecians. A Description*, 5nd. Edition, London,1652.

Şemsettin Sami , *Kāmūsü'l-A'lâm* ,Vol . 5, Mihran Matbaası, İstanbul, 1316.

Tagem, *Zirai Mücadele Teknik Talimatları Vol IV*, Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü Bitki Sağlığı Araştırmaları Daire Başkanlığı, Ankara,2008.

Tekin, K. H, (). “Osmanlı Devleti’nde Gelenekten Yeniliğe Geçişin Anlamlı Bir Sembolü: Mecidi Nişanları”, *The Journal of Academic Social Science Studies*. 28, 2014, p. 393-411.

Tsakos Konstantinos, *Samos: A Guide to the History and Archaeology*, Athens,2003.

Tournefort, Joseph Pitton de,*Relation d'un voyage du Levant, fait par ordre du roy: contenant l'histoire ancienne & moderne de plusieurs isles de l'archipel de Constantinople, des côtes de la Mer Noire de l'Armenie de la Georgie, des frontieres de Perse & de l'Asie Mineure ...: enrichie de description & de figures d'un grand nombre de plantes rares de divers animaux, et de plusieurs observations touchant l'histoire natürelle*, France,1717.

Velay ,A. Du , *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik, Ankara,1978.

Wittman, W. *Travels in Turkey, Asia Minor, Syria and Across the Desert into Egypt during the years 1799, 1800 and 1801 in Company with the Turkish Army and the British Military Mission*, Philadelphia Published: United States-Pennsylvania- Philadelphia, USA,1804.

Yıldırım, Filiz, “Mühimme Defterleri’ne Göre Osmanlı Devleti’nde Şarap” *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Ocak – 2021, Cilt: 31, Sayı: 1, 2020, p.495-514.

ŞER'İYYE SİCİLLERİNE GÖRE ANTAKYA'DA AİLENİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (19. YÜZYILIN SONLARINDAN 20. YÜZYILIN BAŞLARINA KADAR)*

SOCIO-ECONOMIC STRUCTURE OF THE FAMILY IN ANTAKYA: ACCORDING TO COURT RECORDS (FROM THE END OF THE 19TH CENTURY TO BEGINNING OF THE 20TH CENTURY)

Ömer ÖNAL**
Işıl IŞIK BOSTANCI***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 15/06/2022 Düzeltme/Revised: 27/06/2022 Kabul/Accepted: 28/06/2022

Araştırma Makalesi/Research Article

Attf / Cite as: Önal, Ö. ve Işık Bostancı, I. (2022). Şer'iyeye Sicillerine Göre Antakya'da Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (19. Yüzyılın Sonlarından 20. Yüzyılın Başlarına Kadar). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 76-91.
<https://doi.org/10.52735/bellek.1131317>

ÖZ

Bulunduğu zamana ve coğrafyaya göre değişiklikler gösteren aile kurumu, bir taraftan toplumun kültür yapısına göre şekillenirken diğer taraftan da toplumun sosyal ve ekonomik yapısını şekillendirir. Bu nedenle bir devletin tarihini anlayabilmek için o devletin toplum yapısını, toplum yapısını anlayabilmek için ise aile yapısını anlamak gerekir. Farklı millet ve inanç sistemlerini, geniş bir coğrafyada yüzyıllarca bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısının incelenmesi de bu yönüyle önem kazanmaktadır.

Yaklaşık 400 yıl Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında kalan, Müslüman nüfus yanında gayrimüslim nüfusu da barındıran Antakya'da ailenin sosyo-ekonomik yapısına ilişkin bazı çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar, 18 yüzyıl ile 19. yüzyılın son çeyreği arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu tarihten sonrasına ait özgün bir çalışma bulunmamaktadır. Yapılan bu çalışmayla mevcut eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Araştırmanın temel kaynağını, 1876-1911 yılları arasını içeren 40 ile 53 numaralar arasındaki toplam 14 adet Antakya Şer'iyeye Sicili oluşturmaktadır. 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarını kapsayan dönem içerisinde Antakya'da bulunan ailelerin sosyo-ekonomik yapıları; mahkeme kayıtlarına yansıyan nikâh, mehir, boşanma, çocuklar için vasi ve

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca yüksek lisans tezinden üretilen bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmemektedir.

** Doktora Öğrencisi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD., omeronal3179@gmail.com., ORCID: 0000-0003-2538-3522.

*** Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, i.i.bostanci@gmail.com., ORCID: 0000 0003 1518 7237.

nafaka tayini gibi dava örneklerinden; ailelerin çocuk sayıları, eş durumları, gelir düzeyleri, bırakılan miras, yaşadıkları evler ve kullandıkları eşyalar ise tereke kayıtlarından örneklerle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu dönem içerisinde Antakya’da; birden fazla kadın ile evli olan kişiler olmakla birlikte evliliklerin genelde tek eşle yapıldığı, ailelerin ortalama 3-4 çocuk sahibi olup hane nüfusunun 5-6 kişiden oluştuğu, evliliklerin boşanma ile sonuçlanması durumunda genellikle çocukları ve kadınları koruyan nafaka gibi tedbirlerin bazen erkekler için de kullanıldığı, ailelerin daha çok orta gelir düzeyine sahip olup ortalama miras değerlerinin 7-8 bin kuruş arasında olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Antakya, Şer‘iyye Sicili, Aile, Sosyal Yapı, Ekonomik Yapı

EXTENDED SUMMARY

History refers to the past of humanity as whole, not just political and military events. Accessing real information, establishing connections between events and making correct evaluations is only possible with this holistic perspective. Achieving the whole can be achieved by bringing together larger parts that have smaller parts in themselves. From this point of view, local history studies gain importance in Ottoman history studies with their economic and social dimensions.

Antakya, which faal under Ottoman rule in 1516, attracted the attention of researchers because it has a deep-rooted history and is on the trade route, and has been the subject of many researches in this respect. The main source of these researches was generally the Antakya court records. Court records are important sources for local history studies, as they are court records that reflect the official correspondence of the kadıs or the appointed regents with the state headquarters, the edicts and provisions concerning the local governments, the complaints and wishes of the people in the place they belong. They also reflect the economic and social life of the place where it is located. The heritage records (*tereke*) included in them contain information about many subjects to understand the Ottoman family structure. It is possible to access information from these records such as identity of the deceased, his origin, profession and duties, the amount and distribution of his wealth, movable and immovable properties, cash and jewelry items, family status, number of spouses and children, slaves and concubines, mahr and alimony, residence, the goods in it and their prices, clothing.

Existing studies based on Antakya court records cover the period from the 18th century to the last quarter of the 19th century. There is no original study written on the socio-economic structure of the family in Antakya after this date. With this article, it is aimed to eliminate the existing deficiency. The main source of the research consists of a total of 14 Antakya court records, between the years 1876-1911, between numbers 40 and 53. However, there are many heritage records in these court records. For this reason, 96 heritage records in court records numbered 40, 45, 50 and 53 with certain period intervals were used for statistical data.

The socio-economic structures of families in Antakya during the late 19th century and early 20th century were determined from the examples of cases such as marriage, mahr, divorce, determination of guardian and alimony for children, which are reflected in the court records; The number of children, spouses, income levels, inheritance, the houses they live in and the goods they use are from the heritage records.

As in other regions of the Ottoman Empire, the family structure in Antakya was shaped within the framework of Islamic law. The court conducted a fair operation in all matters concerning the family. According to the examined heritage records, the average population of families in Antakya between the end of the 19th century and the beginning of the 20th century is around 5-6 people. The maximum number of children in Muslim families is 13, and in non-Muslim families it is 5. There is not much difference in the ratio of boys and girls. Although there are people who are married to more than one woman, it is seen that marriages are generally monogamous.

Measures such as alimony, which usually protect children and women in the event that marriages end in divorce, were sometimes used for men as well. Children are protected financially and socially. Usually, a parent guardian is appointed. In the case of a guardian other than the mother and father, a close relative was preferred, and in the absence of a relative, a qualified and reliable person is preferred. As understood from the records, this practice is similar in Muslim and non-Muslim families.

According to the examined heritage records, the highest inheritance value is 108,209 kuruş 10 para, and the lowest inheritance value is 117 kuruş 10 para. The average inheritance value of families living in Antakya is between 7-8 thousand kuruş. The economic situation of the families living in the rural part of the Antakya district is lower than the ones living in the district center. The source of livelihood of the families living in the center is craft and trade, while those living in the villages are agriculture and animal husbandry.

The places where the family lives in the center are more valuable than those in the rural areas. While this value is 15,000 kurus in the center, it is 900 kurus in the rural areas. The items used in the dwellings are often in a simpler appearance in the villages in terms of both quality and quantity.

Keywords: Antakya, Court Records (Sharia Registry), Family, Social Structure, Economic Structure

GİRİŞ

Tarihin hem kaynağı hem de hedefi insandır. İnsan geçmişte ne ile ilgilenmişse veya insanı ne ilgilendirmişse tarihin konusunu oluşturur. Bir diğer deyişle tarih sadece siyasi ve askeri olaylar değil, bütün olarak insanlığın geçmişini ifade eder¹. Gerçek bilgiye ulaşabilmek, olaylar arasındaki bağlantıları kurabilmek ve doğru değerlendirmeleri yapabilmek ancak bu bütüncül bakış açısıyla mümkündür. Bütüne varabilmek ise kendi içinde daha küçük parçaları olan büyük parçaların bir araya getirilmesiyle olabilir. Bu noktadan hareketle Osmanlı tarihi araştırmalarında da ekonomik ve sosyal boyutlarıyla yerel tarih araştırmaları önem kazanmaktadır.

1516 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Antakya, gerek köklü bir tarihe sahip olması gerekse ticaret yolu üzerinde bulunması nedeniyle araştırmacıların ilgisini çekmiş ve bu yönüyle birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu araştırmaların ana kaynağını genellikle Antakya Şer'iyye Sicilleri² oluşturmuştur. Şer'iyye sicilleri; kadınların veya yerlerine tayin edilen naiplerin devlet merkezi ile yaptıkları resmi yazışmaları, yerel yönetimleri ilgilendiren ferman ve hükümleri, ait olduğu yerdeki halkın şikâyet ve dilekleri ile bulunduğu yerin ekonomik ve sosyal hayatını yansıtan mahkeme kayıtları olması bakımından yerel tarih çalışmaları için önemli kaynaklardır³. Şer'iyye sicilleri içerisinde yer alan tereke kayıtları ise Osmanlı aile yapısını anlamaya yönelik pek çok konu hakkında bilgiler içerir⁴. Bu kayıtlardan; ölen kişinin kimliğinin yanında kökeni, meslek ve görevleri, servetinin miktarı ve dağılımı, menkul ve gayrimenkul malları, nakit para ve ziynet eşyaları, aile durumu, eş ve çocuk sayısı, köle ve cariyeleri, mehir ve nafakaları⁵, oturduğu mesken, içindeki eşyalar ve fiyatları, giyim kuşam malzemeleri gibi bilgilere ulaşmak mümkündür⁶.

Antakya Şer'iyye Sicilleri esas alınarak yapılan mevcut çalışmalar, 18. yüzyıl ile 19. yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemi kapsamaktadır. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarını

¹ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s. 23-24.

² Antakya'ya ait toplam 54 adet şer'iyye sicili bulunmakla birlikte numaralandırma işlemi yapılırken H. 1225-1227 tarihli kayıtların bulunduğu defter 13, H. 1227-1229 tarihli kayıtların bulunduğu defter de 13/1 olarak numaralandırıldığı için Antakya'ya ait son şer'iyye sicilinin numarası 53'tür. Bkz. Mehmet Yusuf Çelik, "Antakya Şer'iyye Sicilleri", *Hatay Araştırmaları II*, (Ed: Ahmet Gündüz – Selim Kaya), Antakya 2016, s. 42, 47, 60, 62.

³ İmran Demirbaş Şahin, "Şer'iyye Sicillerinin Önemi ve Çanakkale Şer'iyye Sicilleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, C.3, S.3, 2005, s. 137; Çelik, "Antakya Şer'iyye Sicilleri", s. 41.

⁴ Said Öztürk, "Osmanlı Ailesinde Çok Evlilik", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 110, 1996, s. 54.

⁵ Tahsin Özcan, "Muhallefât", <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhallefat>, Erişim Tarihi: 29.05.2022.

⁶ Tereke kayıtlarında sadece mirasçı konumunda olanlar belirtilmiştir. Aynı aile çatısı altında yaşasa bile yakın akrabalarından amca, hala vs. gibi kişiler terekelerde gösterilmemiştir. Mehmet Akif Aydın, "Osmanlı Toplumunda Aile", *Günümüzde Aile, Uluslararası Aile Sempozyumu (2-4 Aralık 2005 İstanbul)* (ed. Ömer Çaha), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, s. 169. Aile tanımının kültür ve zamana göre değiştiğini iddia eden Ferhunde Özbay'a göre; "Ampirik çalışmalarda 'aile', kan ya da evlilik bağının birleştirdiği, aynı kazandan yiyen bireyler grubu olarak tanımlanır. Aslında bu tanımla, ya yalnızca aynı hanede yaşayan aileler ya da yalnızca ailelerden oluşan haneler ölçülmektedir. Örneğin ailelerinden ayrı yaşayan bireyler bu ailelerin üyeleri olarak değil, ayrı haneler olarak kabul edilir..." bkz. Ferhunde Özbay, *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 79. Niyazi Berkes'ten alıntı yapan Alan Duben de köylülerin aynı evin çatısı altında bulunan ırgat, yanaşma, çırak ve hizmetkârları genellikle hanenin bir ferdi olarak görmediklerini, fakat kentlerde bazı hizmetkârların ailenin bir üyesi olarak görüldüğünü belirtir. Alan Duben, *Kent, Aile, Tarih*, (çev. Leyla Şimşek), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012, s. 111. Bu durum elde edilen istatistiksel verilerdeki hata payını arttırmaktadır.

kapsayan dönem içerisinde bir yüksek lisans çalışması⁷ dışında, özellikle Antakya’da ailenin sosyo-ekonomik yapısına ilişkin herhangi bir esere rastlanmamıştır. Yapılan bu çalışmayla literatürdeki eksikliğin giderilmesi amaçlanmıştır. Araştırmaya konu olan dönem içerisinde Antakya’daki ailelerin sosyo-ekonomik yapısını tespit edebilmek için 1876-1911 yıllarını içeren 40 ile 53 numaralar arasındaki toplam 14 adet Antakya Şer’iyye Sicili’nden faydalanılmıştır. Ancak bu sicillerde var olan tereke kayıtlarının fazlalığı sebebiyle istatistiksel veriler için belirli dönem aralıklarına sahip 40, 45, 50 ve 53 numaralı sicillerde yer alan 96 adet tereke kaydı kullanılarak örnekleme yoluna gidilmiştir.

1. Ailenin Oluşumu / Evlenme

Osmanlı Devleti’nde aile kurumunu değerlendirirken devletin sahip olduğu toprakların genişliği ve inanç bakımından İslâmiyet’in, Hristiyanlığın ve Museviliğin yanında bu dinlerin farklı yansımalarının var olduğu gerçeğini göz önünde bulundurmak gerekmektedir⁸. Gayrimüslim ahali, aile hukuku ile ilgili olan evliliğin gerçekleştirilmesi ve sona erdirilmesi, mehir, çeyiz vb. konularda kendi dini kurallarına tabi tutulmuşlardır⁹. Müslüman ahali için ise İslam hukuku geçerli olmuştur. İslam hukukunda, önemli bir engel olmadığı sürece bekâr bir kızla bekâr bir erkeğin evlenmesi dini bir yükümlülük olarak kabul edilmiş ve aile kurumu kutsal sayılmıştır. Ailenin kurulabilmesi için evlenmenin, evlenmenin olabilmesi için de nikâh akdinin yapılması şarttır¹⁰. Müslüman kadın ve erkek şer’î mahkemelere bizzat gelerek nikâh akdini şahitler huzurunda gerçekleştirebildikleri gibi kendileri gitmeden şahitler huzurunda vekil tayin ettikleri kişiler aracılığıyla da yaptırabilmişlerdir. Nikâh akdinin mahkemede yapılması gibi bir zorunluluk söz konusu değildir. Mahkemeye müracaat edilmesi halinde şer’î mahkemeden bir görevli, evlenecek kişilerden birinin evine giderek şahitler huzurunda nikâh akdini gerçekleştirebilmiştir¹¹.

Osmanlı sosyal yaşamında evliliğin çerçevesini büyük oranda Sünnî İslam hukuk anlayışı çizmiştir. Bu hukuk anlayışına göre aile kuracak olan kişilerin rızası olmadan aile kurumu oluşturulamazdı. Bunun yanında evlenecek kişilerin velilerinin rızasının alınması da söz konusuydu. Özellikle evlenecek kızların ya da kadınların kendi rızaları dışında evlendirilmeleri son derece ender olarak görülmekteydi¹². Kendi rızası dışında bir evlenme durumuna zorlandıkları zaman kadınlar, mahkemeye başvurmakta ve şikâyetlerini dile getirmekteydiler. Bu durumu Antakya özelinde görmek de mümkündür. Örneğin; 23 Eylül 1899 tarihinde Antakya’nın Mekabiros köyünden Ahmet kızı Vesile, mahkemeye başvurarak kendisine evlenme ile ilgili baskıda bulunan Abdulvahid adlı bir şahıstan şikâyetçi olmuştur. Bu şikâyet üzerine davaya konu olan kişilerle görüşülmüş ve Abdulvahid, Vesile’ye nikâh ile ilgili baskı ve taarruzdan men edilmiştir¹³. Ancak bu tür örneklere rağmen Osmanlı Devleti’nde ergenlik

⁷ Mehmet Yusuf Çelik, 50 No’lu Antakya Şer’iyye Sicili (H.1316-1318 / M. 1898-1901), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2012.

⁸ M. A. Aydın, “Osmanlı Toplumunda Aile”, s. 166.

⁹ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 14.

¹⁰ Rifat Özdemir, “Kırşehir’de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989, s. 109-110.

¹¹ R. Özdemir, “Kırşehir’de Ailenin ...”, s. 111; Muallâ Kavuncu, “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, *Dini Araştırmalar*, C. II, S. 4, 1999, s. 161. Osmanlı toplumunda nikâhların her ne kadar resmî memurlar tarafından kıyılmasına özen gösterilmişse de İslam hukukunda nikâh akdi için aranılan şartların gerçekleştiği her nikâh geçerlidir. Nikâhın bir hukukçu veya din adamının huzurunda kıyılması şartı yoktur. Buna rağmen nikâhın toplum hayatındaki önemi sebebiyle erken dönemlerden itibaren nikâhın hukuki yönünü bilen ve önüne gelen evlilikte bunun gerçekliğini araştıran bir meslek adamının huzurunda yapılmasına özen gösterilmiştir. Mehmet Akif Aydın, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985, s. 85.

¹² Abdurrahman Kurt, “Osmanlı Aile Yapısı”, *Muhafazakâr Düşünce*, C.8, S. 31, 2012, s. 124.

¹³ Antakya Şer’iyye Sicili (AŞS), 53, 82/186.

öncesi yapılan evliliklerde ailelerin kızları için eş seçiminde baskın oldukları düşüncesi, mahkemelerde vekil ile yapılan nikâh işlemlerine dayandırılarak vurgulanmaya çalışılmıştır.¹⁴

Kadının evlendikten sonra ekonomik yaşamının garanti altına alınması için nikâh akdi sırasında evlenecek erkek tarafından kadına; para, eşya ya da ekonomik değeri olan bir mülk mehir ismiyle verilir. Mehir miktarı dönemin şartlarına ve maddi olanaklara göre değişmekteydi. Mehirin tamamı nikâh anında ödenebileceği gibi tamamının veya bir kısmının ödenmesi daha sonraya bırakılabilirdi. Bir kısmının peşin (mehr-i muaccel), kalanının daha sonra (mehr-i müeccel) ödenmesi genel bir uygulamaydı.¹⁵ Bu konuya ilişkin Antakya Şer'iyye Sicilleri'nde birçok kayıt bulunmaktadır. Örneğin; Antakya kazasının Saylıca köyünde 30 Ağustos 1877 tarihinde Yusuf kızı Fattum ile aynı köyden Süleyman oğlu Diyab arasında yapılan nikâh tescili işleminde mehir bedelleri mahkeme huzurunda beyan edilerek kayıt altına alınmıştır. Buna göre mehr-i muaccel bedeli 300 kuruş, mehr-i müeccel bedeli ise 200 kuruş olarak belirlenmiştir.¹⁶ Yine, 31 Ağustos 1899 tarihinde Antakya'nın Mişrakiye köyünden Mustafa oğlu Mehmet, Nehr-i Kebir köyünden Hasan kızı Hasna'yı 600 kuruş mehr-i muaccel ile nikâhlanmıştır.¹⁷

Kayıtlarda bazen mehir ifadesi, mehr-i müeccel ya da mehr-i muaccel yerine "*nikâh akdine mukabil*" olarak da ifade edilmiştir. 24 Ocak 1911 tarihli belgede Antakya'nın Harbiye köyünden Ali oğlu Hasan isimli kişi, nikâh akdi için kızın babasına 2.550 kuruş para verdiğini ancak kızın kendisine verilmediğini beyan ederek mahkemeye başvurmuş, ya nikâh akdine karşılık ödediği paranın ya da kızın kendisine teslimini istemiştir. Fakat şahitler, Hasan tarafından verilen bir miktar nakit para ve eşyanın sadece 1.150 kuruş tutacağını ifade etmişlerdir. Bunun üzerine mahkeme heyeti, kızın babasının nikâh akdine karşılık aldığı ve şahitlerin belirttiği 1.150 kuruşu Hasan'a ödemesine karar vermiştir.¹⁸

Kimi zaman evlilik öncesi nikâh sözü verilerek mehir miktarı önceden alınmıştır. Ancak nikâh işlemi yapılmayıp taraflar arasında anlaşmazlık yaşanarak verilen para inkâr edildiğinde dâva konusu olmuştur. Tarafları dinleyen mahkemeler şahitlerin ifadeleri sonucunda karar vermiştir. Örneğin; 11 Eylül 1889 tarihinde Yusuf oğlu Hacı Abdülfettah nikâhlanmak için 491 kuruş 10 para verdiğini fakat nikâhın yapılmadığını, 341 kuruş 10 para alacaklı olduğunu belirterek mahkemeye başvurmuştur. Mahkeme lehine sonuçlanmıştır.¹⁹

Evlilikle ilgili bir başka konu da masraflardır. Nikâhlanmak üzere namzet seçilen kız ile nikâh işlemi yapılmamasına rağmen masraflar yüzünden alacak davası ortaya çıkabilmekteydi. Dava, aracılardan müdahalesiyle çözümlenip mahkeme tarafından tescil edilebiliyordu. Bu durum ile ilgili Antakya'da da örnekler mevcuttur. Antakya'nın Rikâbiye Mahallesi'nde ikamet eden Abdullah oğlu Cabir, oğlunun nikâh öncesi masrafları için 1.000 kuruş harcadığını fakat nikâh gerçekleşmeyince aracılardan vasıtasıyla kızın ailesinin 400 kuruş vermesi karşılığında anlaştıklarını ve bu parayı aldığını mahkemeye tescil ettirmiştir.²⁰

Evlilikle ilgili değerlendirilmesi gereken bir diğer konu ise çok eşlilik. Osmanlı toplumunda birden fazla kadın ile yapılan evliliklerin sanılanın aksine tek kadın ile yapılan evliliklere göre sınırlı sayıda kaldığı söylenebilir. Örneğin İstanbul'da 1885 yılında birden fazla kadın ile yapılan evlilik oranı %2,51 iken 1907 yılında %2,16'ya düşmüştür. Birden fazla evliliklerin görülme sıklığı, kırsal kesime oranla ekonomik kaynakları daha geniş olan şehirli

¹⁴ M. A. Aydın, "Osmanlı Toplumunda Aile", s. 167-176.

¹⁵ Mehmet Âkif Aydın, "Mehir", <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir>, Erişim Tarihi: 15.05.2022.

¹⁶ AŞS, 40, 121/400.

¹⁷ AŞS, 50, 75/217.

¹⁸ AŞS, 53, 332/892.

¹⁹ AŞS, 45, 66/137.

²⁰ AŞS, 45, 105/215.

ailelerde daha fazladır.²¹ İncelenen dönem içerisinde örnekleme yoluyla seçilen 92'si Müslüman, 4'ü gayrimüslime ait tereke kayıtlarından Antakya'daki çok eşliliğin oranı tespit edilmeye çalışılmıştır.²² Buna göre; terekesi kaydedilen iki Müslüman şahsın daha önce evlenip evlenmediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.²³ Geriye kalan 90 Müslüman erkekten 73'ü tek eşli, 15'i iki eşli, 1'i üç eşli ve 1'i de dört eşlidir. Tek eşlilik oranı %81,11'dir. Gayrimüslim ailelerde ise çok eşliliğe rastlanmamıştır.

2. Ailelerdeki Çocuk Sayısı

Tereke kayıtlarında; vefat eden kişinin çocuklarının sayıları, cinsiyeti, büyüklük ve küçüklük durumları, eş ve çocuklarının adları, birden fazla kişi ile evli ise hangi çocukların hangi eşten dünyaya geldiği bilgileri de yer almaktadır. Antakya'daki ailelerin çocuk sayılarının tespitinde de örnekleme yoluyla seçilen tereke kayıtları esas alınmıştır. Bu kayıtlara göre Müslüman ailenin çocuk sayıları ve bu çocukların kaçının kız kaçının erkek olduğu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo 1: Müslüman Ailelerin Çocuk Sayısı

	Aile Sayısı	Erkek Çocuk Sayısı	Kız Çocuk Sayısı	Erkek ve Kız Çocuk Toplamı
Çocuksuz Aile	3			
1 Çocuklu Aile	14	5	9	14
2 Çocuklu Aile	16	14	18	32
3 Çocuklu Aile	12	26	10	36
4 Çocuklu Aile	12	28	20	48
5 Çocuklu Aile	12	28	32	60
6 Çocuklu Aile	10	31	29	60
7 Çocuklu Aile	3	7	14	21
8 Çocuklu Aile	1	3	5	8
9 Çocuklu Aile	3	13	14	27
10 Çocuklu Aile	1	2	8	10
11 Çocuklu Aile	1	5	6	11
13 Çocuklu Aile	2	10	16	26
Toplam	90	172	181	353

Kaynak: AŞS, 40, 45, 50, 53.

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Antakya'da yaşayan Müslüman ailelerin çocuk sayılarının genellikle 1 ile 6 arasında değiştiği görülmektedir. 7 ve üzeri çocuğu olan aile fazla değildir. Toplam çocuk sayısının ailelere dağılım oranı ise 3,92'dir.²⁴ Kız ve erkek çocuk oranları arasında bariz bir fark yoktur. Çocukların %48,75'i erkek, %51,24'ü ise kızdır.

²¹ M. A. Aydın, "Osmanlı Toplumunda Aile", s. 171.

²² AŞS, 40, 45, 50, 53.

²³ Her iki kişinin de belli bir varisi olmadığı için terekeleri Beytül-mal'a bırakılmıştır. AŞS, 45, 28/61, 59/125

²⁴ Yapılan araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarında Anadolu'daki Müslüman ailelerin çocuk ortalamasının da yaklaşık değerlerde olduğunu göstermektedir. Bkz. R. Özdemir, "Kırşehir'de Ailenin ...", s. 122, Nuri Köstüklü, "Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (19. YY. Örnekleri Çerçevesinde)", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2008, s. 21-22.

Tereke kayıtlarından tespit edilen 4 gayrimüslim ailenin çocuk sayıları ise Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: *Gayrimüslim Ailelerin Çocuk Sayısı*

	Aile Sayısı	Erkek Çocuk Sayısı	Kız Çocuk Sayısı	Erkek ve Kız
Çocuksuz Aile	1			
1 Çocuklu Aile				
2 Çocuklu Aile	1		2	2
3 Çocuklu Aile				
4 Çocuklu Aile				
5 Çocuklu Aile	2	5	5	10
Toplam	4	5	7	12

Kaynak: AŞS, 40, 45, 50, 53.

Gayrimüslim ailelerde 2 çocuklu olan 1 ailenin 2 kız çocuğu, 5 çocuklu olan 2 aileden birinin 1 kız 4 erkek, diğerinin ise 4 erkek 1 kız çocukları vardır. Gayrimüslim ailelerdeki kız ve erkek çocuklarının oranı arasında da bariz bir fark bulunmamaktadır.

Müslüman ve gayrimüslim ailelerdeki çocuk sayısına anne ve babanın eklenmesiyle Antakya’da 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında hane nüfusunun ortalama 5-6 arasında olduğu söylenebilir. Tereke kayıtlarında, aile üyeleri arasında büyükbaba ve büyükanne görülse de şehirdeki aile yapısına genel olarak çekirdek aile yapısı hâkimdir.

3. Boşanma

Osmanlı toplumunda aileyi oluşturan eşler arasındaki ilişki, çeşitli nedenlerle yürütülemediğinde boşanma ile evliliğe son verilmiştir. Boşanmaya, İslam hukukunda izin verilmesine hatta bazı durumlarda kolaylaştırıcı yönlerinin olmasına rağmen İslam dini bu konuya olumlu bakmamıştır. Bu nedenle Osmanlı toplumunda boşanma, devam eden evlilikler karşısında az bir orana sahip olmuştur. Boşanmanın mahkemede gerçekleştirilmesi zorunluluğu yoktur. Bununla birlikte kadı sicillerinde, evliliğin bitirilmesinin üç şekilde olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki erkeğin tek taraflı beyanına dayanan talak, ikincisi kadının hakkı olan mehirinden vazgeçerek eşini ikna etmeye çalıştığı muhâlaa ve üçüncüsü mahkeme kararına bağlı olarak gerçekleşen tefriktir.²⁵ Erkek tarafından istenen boşanmalarda, mali bakımdan kadın ve çocukların iâşe ve bakımı erkek tarafından karşılanmıştır. Kadın tarafından talep edilen boşanmalarda, kadın çoğu zaman parasal haklarından vazgeçmiştir. Ancak kadının mali durumu iyiye erkek tarafından parasal bir talep ile de karşılaşılabilmıştır. Mahkeme kararı ile boşanmalarda ise genelde kadınlar yürümeyen evliliklerini sonlandırmak istemişlerdir.²⁶

Boşanmaların sebebi genel olarak geçimsizlik olmuş ve boşanma sırasında anlaşma yolu tercih edilmiştir. Bu tarz boşanmalar incelenen dönem içerisinde Antakya’da da görülmektedir. Örneğin; 8 Mart 1899 tarihinde Antakya kazasının Seferiyye köyünden Zeynep isimli kadın, mehr-i müeccel hakkı olan 50 kuruş ile nafaka hakkından vazgeçtiğini mahkeme huzurunda dile getirmiş, kocasıyla anlaşarak boşanmışlardır.²⁷ Boşanma olayında kadının erkeğe ödeme yaptığı durumlar da bulunmaktadır. Antakya’nın Taşköprü (Taşkapu) köyünden Abdulmennan, aynı köyden Fattum ile 400 kuruş mehr-i muaccel ve 100 kuruş mehr-i müeccel ile nikâhlanmış

²⁵ Veysel Gürhan, “Şer’iyye Sicillerine Göre Mardin’de Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (M. 1689-1750)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, 2018, s. 1301.

²⁶ M. A. Aydın, “Osmanlı Toplumunda Aile”, s. 174.

²⁷ AŞS, 50, 23/120.

ancak daha sonra aralarında anlaşarak boşanmışlardır. Fattum'un 200 kuruş ödeme yapması karşılığında boşanmalarını, 27 Aralık 1908 tarihinde mahkemeye tescil ettirmişlerdir.²⁸.

Gaiplik²⁹ durumu da boşanma için bir sebep olarak kabul edilmiştir. Antakya'nın Şirince Mahallesi'nden Salih kızı Emine adlı kadın, mahkemeye başvurarak gaib kocası Rüstem oğlu Durmuş'un kendisini Halep'te bir handa bain talakla³⁰ boşadığını şahitlerle ispatlamış ve mahkeme tarafından 10 Nisan 1910 tarihinde boşanmaları kayda geçirilmiştir.³¹.

Müslüman ahaliye ait incelenen 92 tereke kaydından 12 kadının boşanmış olduğu belirlenmiştir. Gayrimüslimlere ait 4 tereke kaydında ise boşanma olayı görülmemiştir.

4. Vasi ve Nafaka Tayinleri

İslam hukukunda boşanma sonucunda çocuğun yüksek menfaati korunarak bakım ve gözetimi için anne tarafı, mali yönden ise baba tarafı yetkili kılınmaya çalışılmıştır. Ancak Osmanlı toplumunda baba hayatta değil ise mali açıdan da annenin tercih edildiği durumlar olmuştur.³². Bu duruma ilişkin örnekler Antakya için de mevcuttur. 1 Ağustos 1878 tarihli kayıta Antakya'da Debbus Mahallesi'nden Süleyman Efendi, ölümünden sonra çocuklarının miraslarını yönetmek üzere hanımı Dudu'yu vasi tayin etmiştir.³³. Vasi tayin edilen kişi, genellikle ailenin içinden ya da yakın aile fertlerinden biri olarak tercih edilmiştir. Örneğin; 19 Eylül 1890 tarihinde Antakya'nın Kusayr nahiyesi köylerinden biri olan Ferzele'de ikamet eden İsmail oğlu Hammud vefat edince küçük kızı Hatice için rüşd çağına gelinceye kadar anadan bir amcası Hasan, vasi tayin edilmiştir.³⁴.

Bazı durumlarda da mahkemenin yetim çocuklar için aile dışından güvenilir kişileri vasi tayin ettiği görülmektedir. 10 Ekim 1890 tarihli kayıta, Antakya'nın Rikâbiye Mahallesi'nden Derviş adlı şahsın vefatından sonra küçük oğulları Ahmet, Süleyman ve Abbuş ile küçük kızları Fatma ve Leyla'nın genel işleri için Bolatoğlu Kasap Ahmet vasi tayin edilmiştir.³⁵.

Çocukların vasi tayinleri yapılması sırasında bazen nafaka miktarları da belirlenmiştir. Örneğin, 4 Ocak 1889 tarihinde Antakya'nın Oruçbölüğü Mahallesi'nde ikamet ettiği sırada vefat eden Halil'in oğlu ve 3 kızının vasisi anneleri Rakkuş tayin edilirken bu çocukların her biri için aylık 10 kuruş toplamda 4 çocuk için 40 kuruş nafaka uygun görülmüştür. Bu işin tasarrufu konusunda yine anneleri Rakkuş görevlendirilmiştir.³⁶. Gayrimüslimlerde de çocuklara vasi ve vekil olarak yakın akrabanın tercih edildiği görülmektedir. 9 Aralık 1888 tarihli bir kayıta; Antakya'nın Bityas köyü Ermenilerinden Kıl Barin ile ilgili veraset davasında, mirasçılardan küçük yaşta bulunan çocuk için anne Meryem vekil tayin edilmiştir.³⁷.

Nafaka sadece baba tarafından değil, bazı durumlarda ailenin diğer fertleri tarafından da karşılanmıştır. 21 Mayıs 1890 tarihli belgede Antakya'nın Dutedibi Mahallesi'nden Menevşe, fakir durumda olduğu ve küçük kızına bakamadığı için büyük çocukları Mustafa, Mahmut ve Ahmet'ten nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme annenin talebini kabul etmiş, kadının oğullarının aylık 45 kuruşu fakir anne ve kızının nafaka, elbise ve diğer ihtiyaçları için

²⁸ AŞS, 53, 44/108.

²⁹ Gaiplik (mekud), "yaşadığı hâlde nerede olduğu bilinmeyen ve kendisinden uzun süre haber alınamayan kişi" anlamına gelmektedir. Beşir Gözübenli, "Mekud", <https://islamansiklopedisi.org.tr/mekud>, Erişim Tarihi: 15.05.2022.

³⁰ Bain talak, " tarafların tekrar bir araya gelebilmesi için yeni nikâh akdinin gerekli sayıldığı boşamadır." H. İbrahim Acar, "Talâk", <https://islamansiklopedisi.org.tr/talak>, Erişim Tarihi: 15.05.2022.

³¹ AŞS, 53, 207/498.

³² M. A. Aydın, "Osmanlı Toplumunda Aile", s. 176.

³³ AŞS, 40, 252/822.

³⁴ AŞS, 45, 6/14.

³⁵ AŞS, 45, 138/285.

³⁶ AŞS, 45, 15/33.

³⁷ AŞS, 45, 10/23.

vermesine karar vermiştir.³⁸ Nafakanın baba dışında ailenin diğer fertleri tarafından da karşılandığına dair bir diğer örnek, 17 Aralık 1890 tarihli kayıttır. Antakya'nın Duttubi Mahallesi'nde ikamet eden Havva adlı kadın, kocası Ali'nin başka bir diyarda gaip durumda olması nedeniyle kendisi ve iki kızı için mahkemeden nafaka talebinde bulunmuştur. Mahkeme; Ali'nin babası Neccar Bekir'in, Havva ve iki kızının nafaka, elbise ve diğer ihtiyaçları için her birine aylık 15 kuruş, toplamda 45 kuruş ödemesine karar vermiştir.³⁹

5. Ailenin Ekonomik Yapısı

Antakya'da bulunan aileler genellikle şehirde zanaat ve ticaretle, köy ve mezralarda da tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamışlardır. İncelenen şer'iyye sicillerinde şehirlerde yaşayan insanların kasap, kazancı, kunduracı, demirci, neccar, kapancı, hasırcı, bıçakçı, debbağ, kaşıkçı, yapıcı, semerci, basmacı, keşşger, attar, tenekeci, değirmenci, kahveci, küspeci, katırcı, eskici, tacir, berber, nalbant, çerçi, hamal, boyacı, çilingir, baklavacı, bakkal, çıkırkçı, arpacı, kalaycı, terzi, fırıncı, bastacı, ma'saracı, dökmece, tuzcu gibi meslekleri yaptıkları tespit edilmiştir.

İncelenen şer'iyye sicillerinde bazı meslek sahiplerinin bıraktıkları tereke toplamının oldukça yüksek bazılarının ise oldukça mütevazı olduğu görülmüştür. Örneğin tenekeci esnafından ve Antakya'nın Sofular İslam Mahallesi'nden Mustafa bin Sadullah'ın 1 Mayıs 1881 tarihinde resm-i kısmetten muaf olarak taksim edilen tereke toplamı 418 kuruştur.⁴⁰ Değirmenci esnafından ve Antakya'nın Günlük Arap Mahallesi'nden Ahmet Bayram'ın 7 Eylül 1881 tarihinde taksim edilen tereke toplamı ise 78.812 kuruş 5 paradır.⁴¹ Konunun daha iyi anlaşılabilmesi ve daha fazla veri sunmak amacıyla Antakya kazasında oturan bazı meslek erbabının tereke toplamları aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 3: Mesleklere Göre Tereke Toplamı Örnekleri

Meslek Adı	Meslek Sahibinin Adı	Oturduğu Mahalle	Toplam Tereke Miktarı (Kuruş)	Tarihi	Kaynağı (Şer'iyye sicili no, sayfa no/hüküm no)
Nalbant	Nalbant Abdülvehap	Oruç Bölüğü Mahallesi	219.935	31 Mayıs 1884	44, 19/146
Nalbant	Nalbant Şerif	Şeyh Ali Mahallesi	161	8 Kasım 1904	52, 79/181
Debbağ	Tavilzâde Debbağ el-Hâc Şakir Efendi	Rikâbiye Mahallesi	48.637,5	19 Ocak 1879	41, 79/35
Debbağ	Debbağ Abdo	Cami-i Kebir Mahallesi	7.626 kuruş 30 para	31 Aralık 1883	43, 203/1297
Debbağ	Debbağ Hacı Ali	Meydan Mahallesi	40.739	7 Nisan 1886	44, 165/671
Kefşşger	Halepli? Oğlu Kefşşger Halef	Meydan Mahallesi	7.076 kuruş 15 para	19 Mart 1881	42, 201/39
Kefşşger	Kefşşger Hacı Ahmet	Duttubi Mahallesi	17.910 kuruş 20 Para	31 Aralık 1883	43, 65/1282
Kefşşger	Kefşşger Hacı Abdülbaki	Koca Abdi Mahallesi	7.599 kuruş 10 para	28 Kasım 1885	44, 122/586
Kefşşger	Kefşşger Mustafa	Rikâbiye Mahallesi	9.532	2 Ağustos 1886	44, 194/744
Kefşşger	Kefşşger Haliloğlu	Meydan Mahallesi	7.076 kuruş 15 para	19 Mart 1881	47, 201/898
Demirci	Demirci Hasan	Sofular Arap Mahallesi	10.259 kuruş 30 para	23 Kasım 1889	45, 81/169

³⁸ AŞS, 45, 117/241.

³⁹ AŞS, 45, 145/302.

⁴⁰ AŞS, 42, 227/33.

⁴¹ AŞS, 43, 13/120.

Tenekeci	Tenekeci Mustafa	Sofular Mahallesi	İslam	418	1 Mayıs 1881	42, 227/33
Hurdacı	Hurdacı Hacı İbrahim	Rikâbiye Mahallesi		4965 kuruş 25 para	3 Haziran 1901	51, 132/232
Neccar	Neccar Hacı Samet	Dakikiye Mahallesi		18.497 kuruş 20 para	16 Mayıs 1880	42, 125/8
Neccar	Neccar Ali Efendi	Cami-i Kebir Mahallesi	Kebir	12764 kuruş 10 para	16 Nisan 1890	45, 111/228
Neccar	Hacı Samih	Dakik Mahallesi		18.497 kuruş 20 para	11 Mayıs 1880	47, 125/512
Kalaycı	Kalaycı Said	Kanavat Mahallesi	Arap	15.863 kuruş 30 para	4 Temmuz 1891	46, 24/53
Kalaycı	Kalaycı Hasan	Sofular Mahallesi	Arap	6.406	30 Eylül 1891	46, 50/96

Kaynak: AŞŞ, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52.

Tablodan da anlaşılacağı gibi en fazla terekeye sahip olan kişi Nalbant Abdülvehap, en az terekeye sahip olan kişi ise yine aynı meslekten Nalbant Şerif'tir. Her ikisinin de aynı meslekten olmasına rağmen terekeleri arasındaki fark, kişilerin ekonomik durumlarının sadece meslekleriyle bağlantılı olmadığını göstermektedir.

Ölen kişi tarafından bırakılan miras miktarları da ailenin ekonomik yapısının tespitinde önemli bir yere sahiptir. Tablo:4'te Antakya kaza merkezinde yaşayan Müslüman ahaliye ait tereke toplamlarından örnekler verilmiştir.

Tablo 4: *Antakya Kaza Merkezindeki Müslümanlara Ait Tereke Toplamı Örnekleri*

Kişi Adı	Oturduğu Mahalle	Toplam Tereke Miktarı (Kuruş)	Yılı
El-Hâc Abdülfettah ibn-i Hasan bin Mehmet	Cami-i Kebir Mahallesi	22.719	1294 (1877-1878). ⁴²
Süleyman Efendi ibn-i Defter Emini Salih Efendi	Debbüs Mahallesi	272	1295 (1878-1879). ⁴³
Ali Kavas ibn-i Ali Kavas	Mahsen Arap Mahallesi	91.279	1306 (1888-1889). ⁴⁴
Hundi el-Hâc Abdullah ibn-i el-Hâc Ahmet	Antakya'da Asi Nehri bitişiğindeki Yaşlılar Tekkesi	536 Kuruş 15 para	1306 (1888-1889). ⁴⁵
Hacı Mehmet Efendi bin Mahmut Kılbezgâde	Rikâbiye Mahallesi	7.784	1317 (1899-1900). ⁴⁶
İsmail bin Hüseyin bin Abdullah	Şeyh Ali Mahallesi	138 kuruş 20 para	1316 (1898-1899). ⁴⁷
Hacı Mollazade Mustafa Efendi	Meydan Mahallesi	108.209 kuruş 6 para	1329 (1911). ⁴⁸
Hatice bint-i Halil Hazami	Dört Ayak Sagir Mahallesi	392	1327 (1909-1910). ⁴⁹

Kaynak: AŞŞ, 40, 45, 50, 53

Tereke taksimi sonucunda Antakya kaza merkezinde en fazla miras bırakan kişi, Meydan Mahallesi'nde oturan Hacı Mollazade Mustafa Efendi olmuştur. Bu şahsın terekesi toplamda alacakları tahsil edildikçe dört kez taksim edilmiştir. Birinci taksim 29 Mart 1910 tarihinde yapılmış ve terekesi 41.604 kuruş, ikinci taksim 4 Haziran 1910 tarihinde yapılmış ve terekesi 52.926 kuruş 30 para, üçüncü taksim 7 Mart 1911 tarihinde yapılmış ve terekesi 9.177 kuruş 16 para, dördüncü ve son taksim ise 12 Nisan 1911 tarihinde yapılmış ve terekesi 4.501 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu son taksim ile birlikte Hacı Mollazade Mustafa Efendi, terekelerinin

⁴² AŞŞ, 40, 153/524, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁴³ AŞŞ, 40, 251/821, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en düşük toplam tereke miktarıdır.

⁴⁴ AŞŞ, 45, 52/112, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁴⁵ AŞŞ, 45, 28/61, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en düşük toplam tereke miktarıdır.

⁴⁶ AŞŞ, 50, 51/102, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁴⁷ AŞŞ, 50, 7/14, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en düşük toplam tereke miktarıdır.

⁴⁸ AŞŞ, 53, 229/557, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁴⁹ AŞŞ, 53, 68/157, Antakya kaza merkezinde bu sicil defterinde yer alan en düşük toplam tereke miktarıdır.

toplamı olan 108.209 kuruş 6 para değerinde miras bırakmıştır.⁵⁰. Hacı Mollazade Mustafa Efendi'nin terekesinin alacakları tahsil edildikçe yeniden taksim edilmesi, tereke kayıtları ile izah edilen ailenin ekonomik durumu konusunda dikkatli olunması gerektiğini bir kere daha hatırlatmıştır. Aksi halde son yapılan taksim sonucuna göre 100.000 kuruş üzerinde bir değer ile miras bırakan bir şahsı sıradan bir miras miktarı olan 4.501 kuruş ile karıştırma durumu söz konusu olabilir.

Kırsal kesimde genel itibariyle tereke miktarının düştüğü göze çarpmaktadır. Tablo: 5'de de görüleceği üzere Müslüman ahali arasında en fazla terekeye sahip olan kişinin 18.604 kuruşu,⁵¹ en düşük terekeye sahip kişinin ise 117 kuruş 10 parası bulunmaktadır.⁵²

Tablo 5: Köy Yerleşimlerdeki Müslümanlara Ait Tereke Toplamı Örnekleri

Kişi Adı	Oturduğu Köy	Toplam Tereke Miktarı (Kuruş)	Yılı
El-Hâc Mehmet ibn-i Muhammed Koca	Antakya'ya bağlı Seldiran Köyü'ne tabi İlkizköprüler Köyü	18.604	1294 (1877). ⁵³
Derviş bin Mehmet	Antakya'da Redif Taburu Kışlahanesi'nde vefat etmiş Reyhaniye Nahiyesi'ne bağlı	117 kuruş 10 para	1293 (1877). ⁵⁴
El-hac Ali ibn-i Mustafa Hacı	Sabuniye Köyü	12.175 kuruş 20 para	1307 (1889). ⁵⁵
Kürd Ali ibn-i Halil	Kilis Kazası Com Nahiyesi Divanlı Köyü	562 kuruş 30 para	1306 (1889). ⁵⁶
Emine bint-i Yusuf Hoca	Süveydiye Nahiyesi Levşiye Köyü	4572 kuruş	1316 (1898). ⁵⁷
Abdullah ibn-i Salih Şerruf	Süveydiye Nahiyesi Vadi-i Cerep Köyü	180 kuruş 25 para	1317 (1899). ⁵⁸
Selim bin Ahmet Hızır	Abbare Köyü	505 kuruş 20 para	1326 (1909). ⁵⁹

Kaynak: AŞS, 40, 45, 50, 53

Gayrimüslim 4 kişinin terekesinde ise en yüksek tereke taksim miktarı 15 Kasım 1899 tarihinde 16.241 kuruş 30 para⁶⁰ olurken en düşük tereke taksim miktarı 8 Eylül 1899 tarihinde 583 kuruş 20⁶¹ para olarak tespit edilmiştir. Aşağıdaki tabloda gayrimüslim ahaliye ait bazı tereke örnekleri verilmiştir.

Tablo 6: Gayrimüslimlere Ait Tereke Toplamı Örnekleri

Kişi Adı	Oturduğu Mahalle/Köy	Toplam Tereke Miktarı (Kuruş)	Yılı
Meryem bint-i Maran	Hammare/Hummare Mahallesi	1316 kuruş 20 para	1295 (1878). ⁶²
İlyas veled-i Şeyh Bitros veled-i Şeyh Cebbûr	Kusayr Nahiyesi Suriye Köyü	2.120 kuruş 20 para	1316 (1899). ⁶³

⁵⁰ AŞS, 53, 229/557, 340/921, 346/943, 365/1003.

⁵¹ AŞS, 40, 140/484.

⁵² AŞS, 40, 29/111.

⁵³ AŞS, 40, 140/484, Antakya kaza merkezine bağlı köylerden bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁵⁴ AŞS, 40, 251/821, bu sicil defterinde yer alan köylerden en düşük toplam tereke miktarıdır.

⁵⁵ AŞS, 45, 69/145, Antakya kaza merkezine bağlı köylerden bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁵⁶ AŞS, 45, 69/145, Antakya kaza merkezine bağlı köylerden bu sicil defterinde yer alan en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁵⁷ AŞS, 50, 87/165, bu sicil defterinde yer alan köylerden en yüksek toplam tereke miktarıdır.

⁵⁸ AŞS, 50, 67/131, Antakya kaza merkezine bağlı köylerden bu sicil defterinde yer alan en düşük toplam tereke miktarıdır.

⁵⁹ AŞS, 53, 46/113.

⁶⁰ AŞS, 50, 87/165.

⁶¹ AŞS, 50, 72/138.

⁶² AŞS, 40, 161/530.

⁶³ AŞS, 50, 21/41.

Bogos veled-i Temurcioğlu	Artin Süveydiye Nahiyesi Hızırbey Köyü	583 kuruş 20 para	1317 (1899). ⁶⁴
Bedros veled-i Serkis	Süveydiye Nahiyesi Bityâs Köyü	16.241 kuruş 30 para	1317 (1899). ⁶⁵

Kaynak: AŞS, 40, 50.

6. Ailenin Yaşadığı Mekân ve Kullandığı Eşyalar

Aile hayatının toplumdaki uzak, mahremiyet sınırları içerisinde olması gerekliliği düşüncesi, ailenin yaşadığı mekânların mimarisi üzerinde de etkili olmuş ve merkezi avlulu geleneksel ev tipi Antakya’da da tercih edilmiştir. Bu tür evlerde meskenin dışında olan kiler, mutfak ve helâ gibi yerler de merkezi avluya açılmaktadır.⁶⁶ Meskenler ise genelde tek ya da iki katlı olarak inşa edilmiştir. Bunlardan tek katlı olarak inşa edilenlerine tahtani, iki katlı olarak inşa edilenlerine ise fevkani isimleri verilmiştir.⁶⁷ Yine sicil kayıtlarında menzil ya da beyt tabirleri, insanların yaşadıkları mekânı adlandırmak için kullanılmıştır.⁶⁸ Antakya şehir merkezinde bulunan evler bitişik yapıdadır. Bu durum sicillerdeki kayıtlarda “etrafi erbaa...ile mahdut” olarak geçmektedir.⁶⁹ Sicillerde yer alan terekelerden hareketle Antakya’da taşınmazların değerlerine dair örnekler Tablo:7’de verilmiştir.

Tablo 7: Antakya’da Bulunan Taşınmazların Değerlerine Dair Örnekler

Taşınmazın Cinsi	Mevkii	Fiyat/Kuruş	Tereke Sahibi	Tereke Tarihi
Bir bab menzilin tamamı. ⁷⁰	Antakya’da Cami-i Kebir Mahallesi	5.000	Hacı Abdülfettah	6 Eylül 1877
Bir bab menzilin yarısının 3/4 hissesi. ⁷¹	Antakya’da Rikâbiye Mahallesi	1.667	Tavilzâde Debbağ el-Hâc Şakir Efendi	17 Ocak 1879
Bir bab menzil ve müstemilatı. ⁷²	Antakya’da Mukabirus Karyesi	1.500	Hüsnü oğlu Hüsnü	16 Ağustos 1883
Bir bab menzil. ⁷³	Antakya’da Oruç Bölüğü Mahallesi	15.000	Nalbant Abdülvehap	31 Mayıs 1884
Beş gözlü ve bir ahır olan menzil. ⁷⁴	Antakya’da Mahsen-i Arap Mahallesi	15.000	Ali Kavas	13 Temmuz 1889
Bir bab harem dairesi ile selamlık olan menzilin 96 hissedenden ibaret 17 hissesinin 7 hissesi. ⁷⁵	Antakya’da Akbaba Mahallesi	6.000 (Toplamda yaklaşık 85.000 kuruş değerinde)	Fincanzâde Abdülcemil Efendi	27 Temmuz 1891
Bir bab menzilin çeyrek hissesi. ⁷⁶	Antakya’da Şeyh Ali Mahallesi	3.000	Mustafa Efendi	16 Şubat 1880
Bir bab menzilin yarım hissesi. ⁷⁷	Antakya’da Saha Mahallesi	5.000	Hacı Bilal Efendi	14 Haziran 1896

⁶⁴ AŞS, 50, 72/138.

⁶⁵ AŞS, 50, 87/165.

⁶⁶ Samiye Tunç, Tansimat’tan I. Meşrutiyet’e Antakya’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1839-1876), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2020, s. 186.

⁶⁷ AŞS, 40, 25/89.

⁶⁸ AŞS, 40, 38/142.

⁶⁹ AŞS, 40, 65/225, AŞS, 40, 54/196. Bu belgede; Kasım bin Süleyman adlı şahsın Camii Kebir Mahallesi’ndeki evi, “etrafi erbaadan malik Şakir Efendi veresesine ve Basriyelizade Ahmet Efendi menzilleri ve mescidi şerif ve tariki has ile mahdut bir bab menzilin...” şeklinde tarif edilmiştir.

⁷⁰ AŞS, 40, 153/524.

⁷¹ AŞS, 41, 79/35.

⁷² AŞS, 43, 172/1179.

⁷³ AŞS, 44, 19/146.

⁷⁴ AŞS, 45, 52/112.

⁷⁵ AŞS, 46, 40/83.

⁷⁶ AŞS, 47, 99/375.

⁷⁷ AŞS, 48, 20/50.

Bahçeli hane. ⁷⁸	Antakya'ya tabi Muğayrun Köyü	2.000	Diyab Attar Süleyman oğlu	15 Nisan 1905
Bir bab hane. ⁷⁹	Antakya'ya tabi Kişkinit Köyü	900	Kel Ahmet oğlu Ahmet	25 Mayıs 1910

Kaynak: AŞS, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 53.

Bir evin değeri ve içerisinde bulunan eşyalar şer'iyye sicillerinde sıklıkla geçmektedir. Zengin olan kişiler ile daha mütevazı imkânlarla sahip olan kişilerin evlerinin değeri, kullandıkları eşyaların çeşitliliği ve değerleri değişiklikler göstermektedir. Örneğin 13 Mart 1877 tarihli kayıta Mukbil Mahallesi sakinlerinden olan Abdullah'ın kızı Nefise'nin akrabaları tarafından paylaşılmayan terekesinde; Antakya'nın Şenbek Mahallesi'nde olan dört tarafı çevrili bir ev, tamamı 164 kuruş kıymetinde bir tencere, bir döşek, bir yorgan, iki sahan, iki mertebani (çanak-çömlek), bir sandık, bir izar, iki yastık ve 60 kuruş kıymetinde bir çift altın küpe ve yüzük, 75 kuruş kıymetinde bir havan, bir yorgan, bir kazan, üç batman yün, bir entari ve dört keçe mintan zikredilmiştir.⁸⁰ Terekede kayıtlı eşya ve bu eşyaların değerlerinden Abdullah'ın kızı Nefise'nin oldukça sade bir hayat sürdüğü söylenebilir.

Antakya'nın Mahsen Arap Mahallesi'nde vefat eden İbrahim oğlu İsmail'in 29 Eylül 1898 tarihinde taksim edilen terekesinde mallarının toplam değeri ise 1.445 kuruş 20 paradır. Yapılan değer tespitine göre; 4 adet basma bezli döşek 160 kuruş, 4 adet basma yüzlü yorgan 120 kuruş, 12 adet büyük çit yüzlü yastık 120 kuruş, 1 adet zahire ambarı 90 kuruş, 1 adet sandık 30 kuruş, 1 adet büyük kazan 100 kuruş, 2 adet bakır tencere 40 kuruş, 4 adet bakır sahan 40 kuruş, 1 adet yün palto 80 kuruş, 1 adet Trablüş kuşağı 100 kuruş, 1 adet entari 80 kuruş, 1 adet dimi entari 75 kuruş, 3 adet ipek gömlek 95 kuruş, 2 adet beyaz gömlek 15 kuruş, 1 adet bakır leğen 95 kuruş, 1 adet saat 60 kuruş, 1 adet çifte tüfenk 140 kuruş, 1 adet fes ile püskül 10 kuruş, 4 adet sırlı 3 adet habye 30 kuruş, 3 adet müstamel hasır 20 kuruştur.⁸¹ Bir önceki örnekteki Nefise ile kıyaslandığında İbrahim oğlu İsmail'in terekesindeki eşyaların çeşitliliğinin daha fazla olduğu görülmektedir.

Gayrimüslim ailelerin evlerinde gündelik kullandıkları eşyalar da neredeyse Müslüman ailelerin kullandıklarıyla aynıdır. Örneğin Antakya'nın Süveydiye Nahiyesi Bityas Köyü'nden Bedros'un oğlu Serkis'in toplam terekesi 16.241 kuruş 30 para olup terekesinde bulunan eşyaları; 1 tane 100 kuruş değerinde çifte tüfenk, 1 tane 35 kuruş değerinde pala bıçak, 1 tane 125 kuruş değerinde büyük saat, 2 tane 100 kuruş değerinde sandık, 3 tane 225 kuruş değerinde basma yüzlü yün döşek, 6 tane çit yüzlü 250 kuruş değerinde yorgan, 115 kuruş değerinde 2 tane büyük yün minder ile 2 tane küçük minder, 180 kuruş değerinde 3 tane yün yastık ile 6 tane pamuk yastık, 125 kuruş değerinde 1 tane büyük zahire ambarı, 60 kuruş değerinde 2 tane keçeden çuval, 45 kuruş değerinde 1 tane küçük kazan, 20 kuruş değerinde 1 tane leğen ile ibrik, 60 kuruş değerinde 1 tane selle, 28 kuruş değerinde 1 tane lakın, 50 kuruş değerinde 2 tane tencere, 35 kuruş tutarında 4 tane sahan 3 tane mertebeni, 25 kuruş değerinde 1 tane sini, 35 kuruş değerinde 1 tane küçük halı, 12 kuruş değerinde 2 tane küçük tava, 0,5 kuruş değerinde 1 tane şamdandır.⁸²

Her ne kadar ekonomik imkânlar yaşam standartları üzerinde etkili olup kullanılan eşyaların çeşitliliği ve maddi değerlerinde farklılıklar oluştursa da aslında gördükleri işler açısından evlerdeki eşyalar benzerlikler gösterir. 40 ile 53 numaralar arasındaki Antakya Şer'iyye Sicilleri'nin taranması sonucunda hemen hemen her ailede bulunan ev ve mutfak eşyalarının döşek, yastık, yorgan, kilim, sandık, seccade, sahan, tava, tencere, kazan, sini, çay ibriği, kahve değirmeni, leğen, tas olduğu görülmüştür. Altın, gümüş ve elmas gibi ziynet

⁷⁸ AŞS, 52, 108/24.

⁷⁹ AŞS, 53, 229/556.

⁸⁰ AŞS, 40, 65/225.

⁸¹ AŞS, 49, 113/108.

⁸² AŞS, 50, 87/237.

eşyalarının olup olmaması ile giyim eşyalarının çeşitliliği ve özellikleri ise ailenin ekonomik yapısıyla doğrudan orantılı olmuştur⁸³. Yüksek ve düşük gelirli aileler olmakla birlikte Antakya’da ailelerin daha çok orta gelir düzeyine sahip olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Osmanlı Devleti’nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Antakya’da da aile, İslam hukuku çerçevesinde şekillenmiştir. Aileyi ilgilendiren her türlü konuda mahkeme, mağduriyetlerin yaşanmaması için adil bir işleyiş yürütmüştür.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Antakya’daki ailelerin ortalama nüfusu incelenen tereke kayıtlarına göre 5-6 kişi civarındadır. Müslüman ailelerde en fazla çocuk sayısı 13, gayrimüslim ailelerde ise 5’tir. Kız-erkek çocuk oranında çok fazla bir fark bulunmamaktadır. Birden fazla kadın ile evli olan kişiler olmakla birlikte evliliklerin genelde tek eşli olduğu görülmektedir.

Evliliklerin boşanma ile sonuçlanması durumunda genellikle çocukları ve kadınları koruyan nafaka gibi tedbirlerin bazen erkekler için de kullanıldığı tespit edilmiştir. Çocuklar mali ve sosyal yönden korunmaya çalışılmış, genellikle anne ya da baba vasi tayin edilmiştir. Anne ve baba dışında bir vasi tayin edilme durumunda ise yakın akrabadan biri, akrabanın olmaması durumunda da liyakatli ve güvenilir bir kişi tercih edilmiştir. Sicillerden anlaşıldığı kadarıyla bu uygulama Müslüman ve gayrimüslim ailelerde benzerlik göstermektedir.

İncelenen tereke kayıtlarında en yüksek miras değerinin 108.209 kuruş 10 para, en düşük miras değerinin ise 117 kuruş 10 para olduğu görülmüştür. Bununla birlikte Antakya’da yaşayan ailelerin sahip olduğu ortalama miras değeri 7-8 bin kuruş arasındadır. Antakya kazasının kırsal kesiminde yaşayan ailelerin ekonomik durumları, kaza merkezinde yaşayanlara göre daha az düzeyde olmuştur. Merkezde yaşayan aileler geçim kaynağını zanaat ve ticaretten, köylerde yaşayanlar ise tarım ve hayvancılıktan sağlamışlardır.

Kaza merkezinde ailenin yaşadığı mekânların kırsal kesimde bulunanlara göre daha kıymetli olduğu tespit edilmiştir. Bu kıymet, kaza merkezinde 15.000 kuruşu bulurken kırsal kesimde 900 kuruştur. Yine bu meskenlerde kullanılan eşyalar hem nitelik hem de nicelik yönünden çoğu zaman köylerde daha sade bir görünümde olmuştur.

KAYNAKÇA

Antakya Şer‘iyye Sicilleri

No: 40, H. 1293-1295 / 1876-1878

No: 41, H. 1295-1296 / 1878-1879

No: 42, H. 1296-1298 / 1878-1881

⁸³ Ancak bazen köklü ve varlıklı bir aileye mensup olan yönetici konumundaki kişinin dahi terekesinde çok çeşitli ve değerli eşyalar bulunmasına rağmen bazı nedenlerden dolayı nakit ve mücevherata rastlanmama durumu olabilmektedir. Bkz. Faruk Söylemez, “Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Paşa’nın Terekesi”, *History Studies*, Volume 5, Issue 5, 2013, s. 269. Kimi zaman da yönetici konumundaki kişinin terekesinde değerli eşyalar, nakit ve mücevherata yer verilirken halı, kilim, yatak, yastık gibi mefruşat belirtilmemiştir. Bkz. Faruk Söylemez, “Malatya Mutasarrıfı Rışvanzade Ömer Paşa’nın Muhallefâtı”, *OTAM Dergisi*, S. 27, 2010, s. 173. Müsadere işlemine tabi tutulan terekelerle sıradan kişilerin terekeleri arasında bu tarz farklılıkların olması doğaldır.

No: 43, H. 1298-1301 / 1880-1884

No: 44, H. 1301-1306 / 1883-1889

No: 45, H. 1306-1308 / 1889-1891

No: 46, H. 1308-1310 / 1890-1893

No: 47, H. 1311-1313 / 1893-1896

No: 48, H. 1313-1315 / 1895-1898

No: 49, H. 1315-1316 / 1897-1899

No: 50, H. 1316-1318 / 1898-1901

No: 51, H. 1318-1321 / 1900-1904

No: 52, H. 1320-1326 / 1902-1908

No: 53, H. 1326-1329 / 1908-1911

Diğer Kaynaklar

Acar, H. İbrahim, “Talâk”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/talak>, Erişim Tarihi: 15.05.2022.

Aydın, Mehmet Âkif, “Mehir”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehir>, Erişim Tarihi: 15.05.2022.

Aydın, Mehmet Akif, “Osmanlı Toplumunda Aile”, *Günümüzde Aile, Uluslararası Aile Sempozyumu (2-4 Aralık 2005 İstanbul)* (ed. Ömer Çaha), Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, ss. 165-176.

Aydın, Mehmet Akif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1985.

Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.

Çelik, Mehmet Yusüf, *50 No’lu Antakya Şer’iyye Sicili (H.1316-1318 / M. 1898-1901)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2012.

Çelik, Mehmet Yusüf, “Antakya Şer’iyye Sicilleri”, *Hatay Araştırmaları II*, (Ed: Ahmet Gündüz – Selim Kaya), Antakya 2016, ss. 41-65.

Demirbaş Şahin, İmran, “Şer’iyye Sicillerinin Önemi ve Çanakkale Şer’iyye Sicilleri”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, C.3, S.3, 2005, ss. 137-155.

Duben, Alan, *Kent, Aile, Tarih*, (çev. Leyla Şimşek), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2012.

Gözübenli, Beşir, “Mefkud”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mefkud>, Erişim Tarihi: 15.05.2022.

Gürhan, Veysel, “Şer’iyye Sicillerine Göre Mardin’de Ailenin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (M. 1689-1750)”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 7, S. 2, 2018, ss. 1292-1306.

Kavuncu, Muallâ, “Osmanlılarda Aile ve Kadın”, *Dinî Araştırmalar*, C. II, S. 4, 1999, ss. 143-168.

Köstüklü, Nuri, “Osmanlı-Türk Aile Kurumu Araştırmalarında Tereke Defterlerinin Yeri ve Önemi (19. YY. Örnekleri Çerçevesinde)”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. I, S. 1, 2008, ss. 17-26.

Kurt, Abdurrahman, “Osmanlı Aile Yapısı”, *Muhafazakâr Düşünce*, C.8, S. 31, 2012, ss. 119-136.

Özbay, Ferhunde, *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.

Özcan, Tahsin, “Muhallefât”, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muhallefat>, Erişim Tarihi: 29.05.2022.

Özdemir, Rifat, “Kırşehir’de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı”, *Osmanlı Araştırmaları IX*, İstanbul 1989, ss. 101-157.

Öztürk, Mustafa, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.

Öztürk, Said, “Osmanlı Ailesinde Çok Evlilik”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 110, 1996, ss. 54-57.

Söylemez, Faruk, “Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Abdurrahman Paşa’nın Terekesi”, *History Studies*, Volume 5, Issue 5, 2013, ss. 253-271.

Söylemez, Faruk, “Malatya Mutasarrıfı Rişvanzade Ömer Paşa’nın Muhallefâtı”, *OTAM Dergisi*, S. 27, 2010, ss. 165-194.

Tunç, Samiye, *Tanzimat’tan I. Meşrutiyet’e Antakya’nın Sosyo-Ekonomik Yapısı (1839-1876)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay 2020.

Lizabeth Cohen, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago 1919-1939*, 2nd Edition, ACLS Humanities E-Book. Cambridge, Cambridge University Press*

Caner AYDEYER**

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 17/05/2022 Düzeltme/Revised: 10/06/2022 Kabul/Accepted: 11/06/2022

Kitap İncelemesi/ Book Review

Atf / Cite as: Aydeyer, C. (2022). Lizabeth Cohen, *Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago 1919-1939*, 2nd Edition, ACLS Humanities E-Book. Cambridge, Cambridge University Press. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 92-96.
<https://dx.doi.org/10.52735/bellek.1117937>

ÖZ

Lizabeth Cohen tarafından yazılan “*Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919-1939*” adlı kitabın ilk baskısı 1990 yılında yapılmıştır. 2008 yılında kitabın ikinci baskısı yapılmıştır. Kitap; “Giriş” ve “Sonuç” bölümleri dahil 8 ana kısımdan oluşmaktadır. Bu ana bölümler de kendi içinde alt başlıklara sahiptir. Kitabın ana bölümleri şunlardır: Living and working in Chicago in 1919, Ethnicity in the new era, encountering mass culture, Contested Loyalty at the Workplace, Adrift in the Great Depression, Workers Make a New Deal, Becoming a Union and Rank Files, Workers’ Common Ground. Kitap Lizabet Cohen’in University of Chicago’da okurken yazmış olduğu tezden üretilmiştir. Cohen kitabında 1919 yılından 1939 yılına kadar olan dönemde Chicago’ya gelen farklı etnik kökenden ve dinden işçilerin bu farklılıklarının onların siyasi görüşlerini nasıl etkilediğine ve görüşlerinde değişim olanların hangi etmenlerden etkilendiğine yer vermiştir. Ayrıca Cohen kitabında Chicago hakkında bilgiler vermesinin yanında buraya gelen işçilerin yaşam ve çalışma koşullarına da kitabında yer vermiştir. Cohen, Chicago’yu beş endüstri bölgesine ayırmış ve bu bölgelerde baskın olan sanayi kuruluşlarına ve bu kuruluşlarda çalışan işçilerin daha çok hangi etnik gruba veya dine mensup olduklarına değinmiştir. Kitap 1919-1939 yılları arasında Chicago özelinde Amerika’da oluşan işçi sınıfı hakkında bilgiler vermesi açısından önemli bir eserdir.

Anahtar Kelimeler: Kitap İncelemesi, İşçi, Endüstri, Chicago, Tarih

The name of the book is “*Making a New Deal: Industrial Workers in Chicago, 1919-1939*” published by Lizabeth Cohen in 2008 in New York Cambridge University Press. The first book was published in 1990 and the second edition was published in 2008. Except for the introduction

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “*Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde*” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “*Etik Kurul İzni*” gerektirmeyen bir çalışmadır. Ayrıca bu çalışma, Leicester Üniversitesi Tarih Bölümü’nde sözlü olarak sunulmuş metnin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

** Arş. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Hatay/Türkiye, caneraydeyer@gmail.com, **ORCID: 0000-0002-9130-1997**

and conclusion, the book has eight main chapters. The chapters of the book are; Living and working in Chicago in 1919, Ethnicity in the new era, Encountering mass culture, Contested loyalty at the workplace, Adrift in the great depression, Workers make a new deal, Becoming a union rank and file, Worker's common ground. These chapters are also divided into subchapters. This book is 526 pages with notes and an index. This book was part of her dissertation at the University of Chicago, Berkeley. Lizabeth Cohen is Howard Mumford Jones Professor of American Studies and Dean of the Radcliffe Institute for Advanced Study and winner of the Bancroft Prize and a finalist for the Pulitzer. She is interested in social, cultural, and political history in the twentieth century, and she focuses on the effect of people's culture, social experience, and the effect of their identities on their political choices.¹ In this book, Lizabeth Cohen has focus on Chicagoan workers who came from different ethnicity and religion, and races and how those factors shaped their political aspects between 1919 and 1939 also she illustrated in this book how and when these differences had been changed and what kind of elements or conditions caused these changes.

In this book, she talks about Chicagoan workers' living conditions and works conditions and she gives some information about Chicago. She divides it into five areas like southeast Chicago; steelworkers, west and near northwest sides; garments trade and light industry, consisting of the back of yard; packing town, southwest side; Mc Cormick work (harvest installation) and Hawthorne works of western electric, south side; black belt. For each area, she explains the features of people and work. For example, steel town, southeast Chicago, was the strategic location of the steelmaking center and mostly unskilled polish laborers work and live there. She tries to introduce each area according to ethnicity because each area has different ethnic groups, races, and religions and which country and when they come to Chicago and their percentages. For example, the earliest packing workers had come from Ireland, Germany, and a little Bohemia.

She gives information about the great strike against the company to have a good wage and work hours, and how the ethnic groups gave reaction to this strike. For example, in 1919, the time of the great strike wave in America, more than four million workers launched a strike against the company and government. Boston Police officers, New England telephone operators, textile workers, coal miners, and steelworkers attended that strike to have good rights as ideological and material. Chicago was the second largest industrial area in the nation at the beginning of the 1920s. In Chicago industrial workers were foreign-born they came from Germany, Sweden, Ireland, and others from European countries and Mexican. Only a small percentage of industrial workers were native-born, and it was a good opportunity to use these ethnic groups as strike-breakers like Black people. Cohen says that during the 1920s, the new immigrant group came from eastern and southern Europe. Ethnic communities have their social system to keep their identity safe although they work together in the same company.

Cohen also says that due to the lack of a national charity system and social security, many welfare assistance services were dependent on ethnics like ethnic charity systems and healthy systems. They supplied their needs in their groups. This book is a useful source to show how this local ethnic system became a national system. Cohen gives a good example of this extension the American- Jewish community established a local welfare agency in Chicago, and other Jewish communities began to establish welfare agencies. With these welfare agencies, the American Jewish welfare network system was founded. Cohen in this book argues how ethnic groups have made a banking system from their ethnic community bank to a national commercial banking system. It is the best study to show how changed banking habits for ethnic groups

¹<https://history.fas.harvard.edu/people/lizabeth-cohen>, E.T. 15.05.2022

because from year to year the Chicago ethnic groups were changing in being more American and more communicating with others.

It can be said that in this book one of the most important parts is mass culture because, in this chapter, Cohen argues that Chicagoan people began to change their lives through a new generation and increasing wages. Because in Chicago, the middle class has begun, and while people want to protect their culture, they want to be more American, and consumption increased. These, challenges between chain stores and local ethnic stores can show as a good example. People have had an opportunity to choose which one they go shopping for. At the beginning of the 1920s people usually preferred to go to a local store for shopping because each ethnic group had its store, and it was easy for them to find traditional food and talk to other people who were from the same country. She explains that changing from a local store to a chain store and from the local movie theatre to the national and ethnic radio station to the national radio station affects people's culture and causes people to take place in mass consumption. It can be clearly said that these changes not only made people feel like a part of American culture but also, made people part of mass consumption. It is the lack of Cohen to not express this condition in this book. But she explains how welfare capitalism affects workers at the workplace. Many workers who came from different ethnic groups or racial groups or religions did not want to work together. But with welfare capitalism, ethnic diversity was breaking down in the workplace and they learned how they solve their problem together

Lizabeth Cohen argues in this book how the great depression affected people and other social-economic conditions, and what kind of things was changed with the great depression. For example, people had difficulties meeting their simple needs like food. Because companies in Chicago shut down and people lost their jobs. This economic depression wage spread from company to company and people to person. Many people run to ethnic welfare agencies and churches loan association agencies to get help and they lost their homes to not being able to pay their mortgages those welfare agencies had no facility to meet people's needs and many ethnics and even national banks failed people lost their money with those banks and many local stores ended. These problems came with the great depression and made some changes in people's life. This book is the most useful to recognize how welfare capitalism changed and declined during the great depression.

She argues that among people who live in Chicago, just 65 percent of them can vote in elections and others cannot because they are not American citizens and which political party is supported by which ethnics group, and if they change their political choices with great depression or with their changing life and with their social and economic conditions that were changed how their ethnic community affected people's political identity. For example, Cohen gives some statistics and information about Chicagoan people's political aspect; 1920s Black people and Yugoslavs were strongly republican however, Poles, Czechs, Lithuanians, and Eastern European Jews were democrats. This shows that many immigrant voters were democrats and Cohen explains in this book why it is so that the ethnics community and other ethnic and religious societies encourage their members to vote for the party that is closer to them than others.

She also talks about the industrial union that was made by Chicago's workers in the mid-1930s and until the end of the 1930s, one in three workers had become a member of the union. Cohen states that being a member of a union made it possible for people who were from different ethnicities, races, and religions to join the same union. With the unions, people who lived and worked in Chicago learned how they had the good right and how to struggle to gain that right together. Because in the 1930s in Chicago workers together established unions like the CIO (Congress of Industrial Organizations), although they had differences. She gives the main point between government and workers and unions and how workers recognized that

should be in communication with government and unions and politicians did understand that they should give more importance to workers who are from different ethnicity and race and religion.

Lizabetn Cohen's book address Chicagoan people's life sociologically and historically. It can be seen in this book that from 1919s to 1939 many things have been changed dramatically; especially ethnicity, race, and religion played a significant role in people's life like their shopping habits and political aspects of social life were depending on these factors in the 1920s, but some developments or problems made it for people necessary to change their life. With these changes, people became more American and more common in Chicago this book is useful to examine this change in Chicago ad on people because it includes many examples and explanations about those times.

It makes it easy to get some social-economic information about life in Chicago between 1919 and 1939 we can know what kind of difficulties people had how their relationships with each other what is their political choices and also how the welfare capitalist system was found and banking system and unions, we can say that according to this book ethnicities and race were the main point in Chicago despite it change in ten years. Because all structures are based on these factors everything was created by them. However, Cohen would explain more political issues and ethnic communities and their living conditions, and their role in the political system because, as it is now, ethnic communities and people's living conditions are decisive points in the elections. And also it can be said that just illustrating Chicago does not show all American political and social life because at that time each American state and even city might have had different in different conditions Cohen' this book might be enough to know and make a prediction about a small area not enough to explain whole American people's life and political aspects because of American's big geography, conditions and social and political and economic and most importantly ethnicity can change from city to city and state to state.

CONCLUSION

Lizabeth Cohen puts people's differences such as ethnicity, race, and religion, in the middle of the life and impact of people on politics and consumption and it is the best explanation to understand changes in Chicago and make a prediction about American society and American lifestyle from 1919 and 1939. It might be said that Cohen shows us how the American political system and economic system were shaped by different people. How and according to what did people make their choices were highlighted by Cohen. It is helpful to understand how ethnicity differs in life and all governmental systems and how they become one in differences.

Appendix 1: Book cover

